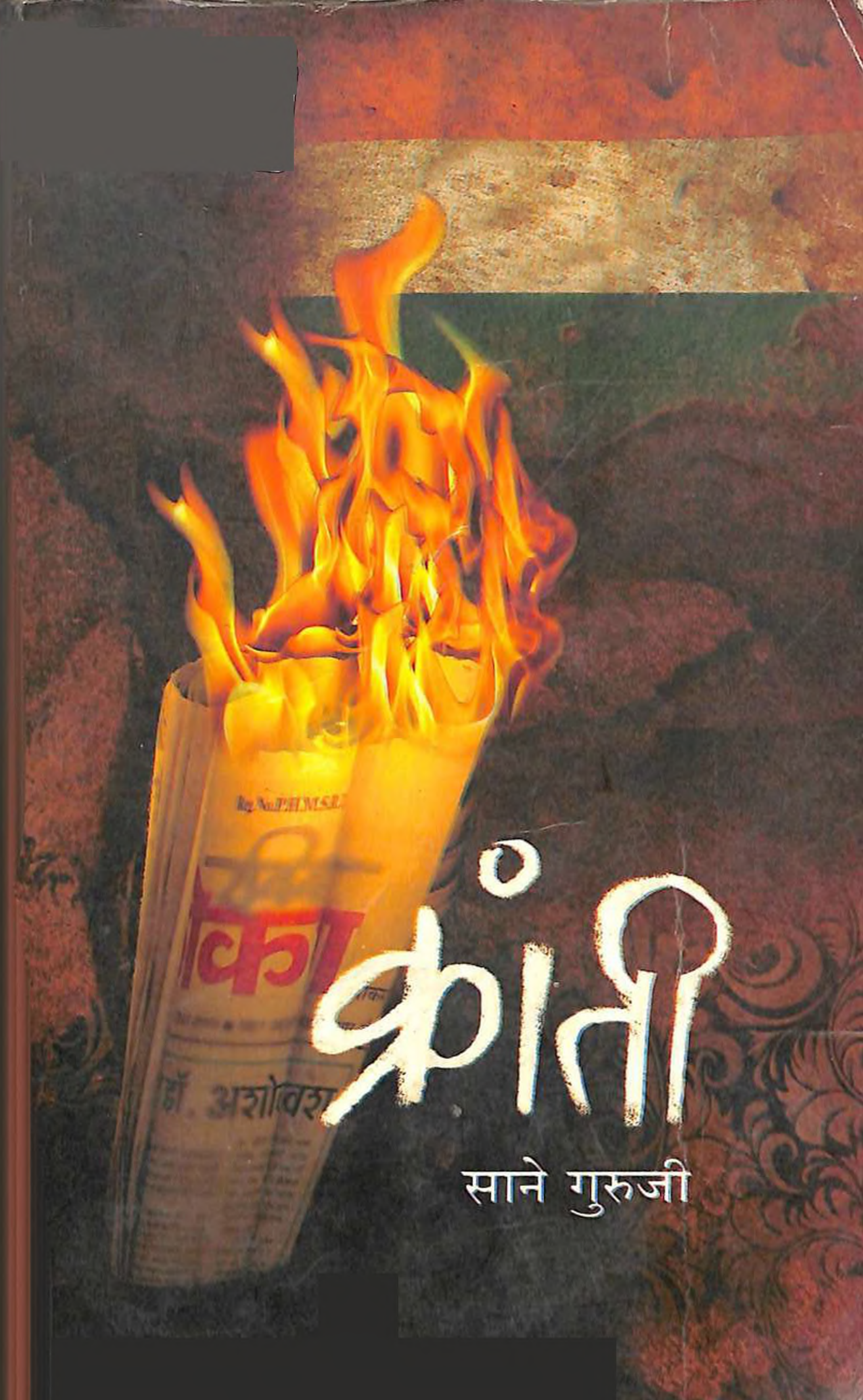

क्रांती

साने गुरुजी

क्रांती

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

क्रांती : साने गुरुजी

प्रकाशक
रिया पब्लिकेशन्स्
२५०, ब-३०, शितल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी
रावजी देसाई

मुखपृष्ठ
चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक
ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती
१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत
रुपये २७०/-

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

क्रांती

दोन शब्द

कारागृहात असताना मी कितीतरी लिहिले. त्यापैकी चौथा हिस्साही बाहेर पडला नाही. नाशिकच्या तुरुंगात थोर सेवक स्वामी आनंद यांनी मला एक झरणी (फाउंटनपेन) दिली होती. बार्डोलीच्या लढ्याचे वेळेस त्या झरणीने महान् पत्रव्यवहार सरकारशी वगैरे केला होता. अशी ती ऐतिहासिक झरणी मला मिळाली व माझ्या हृदयातून उत्साहाचा झरा जणू वाहू लागला. काम करून आल्यावर, सायंकाळी बंद झाल्यावर, मी वही व झरणी घेऊन बसत असे. माझ्या जीवनाच्या सदसत् जीवनसिंधूत मी बुड्या मारीत असे व जे मिळेल ते कागदावर ठेवीत असे. श्यामची आई, पत्रीतील काही कविता, विश्राममधील गोष्टी, धडपडणारी मुले, पुनर्जन्म वगैरे सारे त्यावेळचेच. हा व इतर माझ्या स्वतंत्र रचनेशिवाय भगिनी निवेदिता यांचे अनुवादलेले ग्रंथ, महर्षी टॉलस्टॉय यांच्या 'कला म्हणजे काय' या महान् ग्रंथाचा अनुवाद, थोर ग्रंथकार ॲमील यांच्या अमर दैनंदिनीचा अनुवाद, रवींद्रांची साधना, श्री किशोरलाल भाईंच्या 'केळवळीना पाया'चे भाषांतर वगैरे वह्या पडल्याच आहेत. 'स्वदेशीसमाज' हे रवींद्रांचे निबंध काँग्रेस पत्रांतून प्रसिद्ध केले. परंतु बाईंडिंग होऊन पुस्तकरूपाने बाहेर यायचेच आहेत. 'ते आपले घर' नाटिका बाहेर आली.

१९३३ मध्ये नाशिक तुरुंगात दीनबंधू बाबू म्हणून एक बृहत्कथा मी लिहिली होती. ७ वर्षांत कितीतरी बदल होतात. दीनबंधूत बदल होऊन त्याची क्रांती आज होत आहे.

धडपडीने पुनर्जन्म झाला. पुनर्जन्म म्हणजे जीवनात क्रांती. पुनर्जन्माच्या प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे किलबिल करणे हाही एक माझा स्वभाव आहे. लिहिणे हा माझ्या पंचप्राणातील एक प्राण आहे. मराठी सारस्वताची इतर गोष्टी सांभाळून मी उपासना करू पाहत असतो. वेळ मिळाला तर कांही लिहावे, सुंदर परभाषेतील ग्रंथ वाचला तर त्याचा अनुवाद करून ठेवावा, असे तुरुंगात वा बाहेर चालते. अप्रकाशित

वह्या मरताना इतिहास संशोधक मंडळाच्या ते घेईल तर स्वाधीन कराव्या असे ठरविले आहे. मराठी भाषेच्या वाग्देवतेसमोर महान् पूजक मोलाची पूजा आणतील, परंतु मी आणणार साधी पत्री. थोर कलावान तेथे मधूर आलाप घेतील, परंतु माझी साधी चिवचिव. तानसेन अमर तान घेतो. परंतु, चिमण्या आपापल्या किलबिलीत रंगलेल्या असतातच. असो.

सदाशिव, पुणे-२ **साने गुरुजी**

दि. २६/२/१९४०

अनुक्रम

१.	कोठे गेले ते बाबा?	....	१
२.	दत्तविधान	....	२४
३.	मुकुंदराव	....	३१
४.	दिवाळी	....	३९
५.	प्रयाण	....	५३
६.	विश्वभारती	....	६१
७.	मुकुंदरावांची तीर्थयात्रा	....	७१
८.	शांता, तू शीक	....	८२
९.	प्रद्योत	....	८८
१०.	येईल, एक दिवस येईल	....	९६
११.	मोहनाशन मोहन	....	१०३
१२.	रडू नका उठा	....	११४
१३.	स्वातंत्र्य-दिन	....	१२१
१४.	महापूर	....	१३३
१५.	घरची तार	....	१४८
१६.	पित्याची इच्छा पूर्ण केली	....	१५५
१७.	दीनबंधू	....	१६२

१८.	शांतेचा संसार	....	१७०
१९.	माया	....	१८२
२०.	विद्यार्थी-संघ	....	१९२
२१.	अमर दिवस	....	२००
२२.	रामदासला अटक	....	२११
२३.	अमर रात्र	....	२१९
२४.	तू माझा भाऊ हो	....	२२८
२५.	कामगारांचा संप	....	२४१
२६.	सुटका	....	२४९
२७.	हिंसा-अहिंसा	....	२५७
२८.	चिर-मिलन	....	२६५
२९.	भविष्यवाणी	....	२७०

+++

कोठे गेले ते बाबा?

तिला कोणी मीना म्हणत, मिनी म्हणत.

श्रीमंत बापाची एकुलती एक ती मुलगी. तिची आई लहानपणीच निवर्तलेली. श्रीनिवासरावांनी पुन्हा लग्न केले नाही. गडगंज संपत्ती होती. आजूबाजूचे टोळभैरव सांगावयाचे, "तुम्ही पुन्हा लग्न करा. एवढ्या इस्टेटीचा मालक कोण?" "तिची विल्हेवाट लावली जावी असं तुम्हाला वाटतं? लग्न करण्याचं अद्याप वय आहे आणि आपल्या देशात पैसे असले म्हणजे वाटेल त्या वयात नवी नवरी मिळू शकते." परंतु, श्रीनिवासराव गंभीर राहत.

"लग्न एकदाच लागत असतं. पुनः पुन्हा लग्न लावणाऱ्यांना लग्नाचा गंभीरपणा, पवित्रपणा समजत नाही असे मला वाटतं." ते म्हणत.

"ज्या मुलामुलींची लहानपणीच लग्नं लागली, ज्यांनी संसार काय ते अनुभवले नाही, लग्न काय ज्यांना कळले नाही, त्यांच्यातील जर कोणी लहानपणीच मेलं तर त्यांनी काय करावयाचं?" असा एकदा एकाने श्रीनिवासरावांना प्रश्न केला होता. त्या वेळी ते म्हणाले, "आता अशी लग्नं फार होत नाहीत. परंतु समजा, नवरा लहान असताना त्याची वधू वारली किंवा वधू लहान असताना तिचा पती वारला, तर त्यांनी निःशंकपणे पुन्हा लग्नं लावावीत. वास्तविक ते विवाहच नव्हेत. विवाहातील प्रतिज्ञांचे अर्थ त्यांना कळत होते का? विवाह नव्हते–ती गंमत होती. ती वेड्या आई–बापांची हौस होती. परंतु, ज्यांची लग्नं मोठेपणी झाली किंवा लहानपणी होऊनही जी वधू–वरे वयात राहूनही एकत्र राहिली सवरली, त्यांना माझ्या दृष्टीनं पुन्हा विवाह नाही. पतिपत्नींची परस्परांस ओळख झाली आहे, मूलबाळ झालं आहे. एकमेकांच्या जीवनात एकमेक शिरली आहेत, अशांना कोणतं पुन्हा लग्न?"

"परंतु अद्याप शांत-काम ती झाली नसतील तर? वेडेवाकडे पाऊल पडण्यापेक्षा संरक्षण म्हणून पुन्हा लग्न करून संयमी जीवनाचा मार्ग पत्करणं श्रेयस्कर नाही का? अतिउच्च ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून पतित होण्यापेक्षा- दरीत पडण्यापेक्षा- मर्यादित ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून थोड्याशा तरी उंचीवर भक्कम पावलं रोवीत जाऊन उभं राहणं योग्य नाही का?"

अशा प्रश्नाला श्रीनिवासराव उत्तर देत, "तुमचं म्हणणं मला मान्य आहे. ज्यांना तसं राहणं अशक्य वाटत असेल त्यांनी पुन्हा विवाह करावेत. परंतु, प्रथम पत्नीच्या प्रेमाचा या जन्मीच नाही तर जन्मोजन्मी पुरेल इतका सुगंध ज्यांच्या जीवनात भरून राहिला आहे, तो त्या सुगंधाच्या सामर्थ्यानं तरुण जाईल. पतीच्या जीवनातील अमर माधुरी जिनं चाखली असेल, तिला दुसऱ्या संरक्षणाची जरूरी नाही. पतीची पवित्र स्मृती-त्याचं नाव-तिला तारील. तिला समाधान व आनंद देत राहील. मिनीची आई माझ्या जीवनात भरून राहिली आहे. ती मेली असे मला जणू वाटत नाही. जिवंतपणी ती माझी होती, त्यापेक्षाही अनंतपटीनं आज ती माझी झाली आहे. जिवंतपणी आमच्या प्रेमैक्यात थोडा तरी पार्थिवतेचा अंश होता. परंतु, आज केवळ चिन्मय अभंग निर्मळ नाते जोडलेले आहे. माझे हृदय फाडून दाखविता आलं असतं, तिर तिथे मिनीची आई प्रेमवीणा वाजवीत बसलेली तुम्हाला दिसली असती."

श्रीनिवासराव असे बोलत व शेवटी त्यांचा गळा भरून येई. डोळे भरून येत. ती चर्चा त्यांना असह्य होई. ते पटकन् उठून जात व शयनमंदिरातील मिनीच्या आईच्या तसबिरीसमोर थरथरत उभे राहत. क्षणभर तेथे बसत. रडवेला चेहरा पुन्हा प्रफुल्लित होई. जणू अमृतरस मिळे त्यांना.

लग्न करा असे श्रीनिवासरावांस पुन्हा कधी कोणी बोलले नाही. परंतु श्रीनिवासरावांची इस्टेट? मिनीचे लग्न करून का कोणाला घरजावई करणार व त्याला साऱ्या इस्टेटीचे बक्षीसपत्र देणार? का कोणाला दत्तक घेणार? दत्तक घेण्यासंबंधी सूचना त्यांच्या कानावर येत. परंतु, ते लक्ष देत नसत. एकदा तर ते म्हणाले, "एखादा मुलगा दत्तक घेण्यापेक्षा एखाद्या संस्थेला सारी इस्टेट का देऊ नये? एकदा एक मिशनरी म्हणाला होता, "आमच्याकडे दत्तकपद्धती नाही, म्हणून कोट्यवधी फंड आमच्या संस्थांना मिळू शकतो." परंतु आमच्याकडे हे दत्तकाचे खूळ आहे. परंपरा चालविणे पवित्र खरे, परंतु काळवेळही पाहिला पाहिजे. आज देशाच्या कल्याणासाठी झटणाऱ्या

शेकडो संस्था उभ्या राहत आहेत. या देशाचा फाटका संसार सुधारण्यासाठी त्या खटपट करीत आहेत. त्या संस्था मरू देणे म्हणजे पूज्य पूर्वजांशीही द्रोह आहे. पूर्वजांची परंपरा चालविण्यासाठी आधी देश जगला पाहिजे आणि म्हणून त्या देशाला जगवू पाहणाऱ्या संस्था जगविल्या पाहिजेत. खादी संघ, हरिजनसेवक संघ, हिंदी-प्रचार-समिती, गोरक्षण, व्यायामप्रसार, साक्षरताप्रसार, शेकडो संस्था आहेत; कोणाला आहे त्याची पदोपदी आठवण? माझी इस्टेट मी तिथे का देऊ नये? आणि ही इस्टेट माझी तरी कशी? काय माझा अधिकार? ही शेतभाते कोणाची? शेतकऱ्यांची; ती त्यांना मी का देऊ नयेत? ज्यांना जमीन नाही अशा हरिजनांना ती का देऊ नयेत? माझे, काय आहे माझे? संपत्ती गादीवर लोळून निर्माण करता येत नसते.''

''व्यापारी हजाराचे दहा हजार, लाखाचे दहा लाख गादीवर बसून करतात. आम्हाला दिसतं.'' कोणी म्हणत.

परंतु, श्रीनिवासराव सांगत ''ते लाखाचे दहा लाख करीत असतील. परंतु त्याचा अर्थ काय? दुसऱ्याच्या खिशातील दहा लाख त्यांनी कमी केले. जगातील संपत्तीत त्यांनी भर घातली का? संपत्ती त्यांच्या वहीत होती. ती यांच्या वहीत आली. एखाद्या शेटजीला एक गिरणी उभारून तेथे बसू दे. ते एक धुराचे नळकांडे करू दे सुरू, गिरणीत नऊ-नऊ तास काम करून मरणारे कामगार तिथे नसतील तर संपत्ती होईल का निर्माण? शेतात श्रमून-राबून शेतकरी कापूस, शेंगा, धान्य न निर्मिल तर व्यापारी गाद्यांवर बसून भाव करीत बसले तरी का संपत्ती तिजोरीत येणार आहे? संपत्ती श्रमातून निर्माण होते. ती श्रम करणाऱ्याजवळ राहत नाही. ती लुबाडली जाते, अन्यत्र नेली जाते, ते श्रमणारे उपाशी राहतात. खरोखरीच ही माझी इस्टेट म्हणायला मला लाज वाटते. एखादे वेळेस हा मोठा सुंदर वाडा मला लाखो जीवांच्या संसाराची होळी करून बांधला आहे असं वाटतं. क्षणात हे सारं वैभव भिरकावून द्यावं असं वाटतं. परंतु मोह आहे. मोह तोडणं महाकर्म कठीण!''

एखादा मृत्युंजय शिवशंकरच, वैराग्याचे भस्म अंगाला फासलेला, ज्ञानगंगा ज्याच्या मस्तकातून स्रवत आहे, शीलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळी मिरवत आहे, पवित्र निश्चयाचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियांचा राणाच श्रीनिवासांच्या रूपाने बोलत आहे असे त्या वेळेस वाटे. त्यांच्या डोळ्यांत त्या वेळेस

एक अशा प्रकारचे तेज चमके की, दुसऱ्यांच्या जीवनास थोडेफार तरी पेटविल्याशिवाय राहत नसे.

श्रीनिवासरावांच्या हृदयाचा थांग लागणे कठीण. त्यांना मिनीचे बंधन नसते तर ते केव्हाच हिमालयात गेले असते. लाकडे पोखरणाऱ्या भ्रमराला एक कोमल कमळ गुंतवून ठेवते, पकडून ठेवते, कोंडून ठेवते. मिनीची ती जीवनकळी, त्या कलिकेसाठी श्रीनिवासराव जगत होते. ते मिनीची सारे करायचे. मिनीची सेवा करताना त्यांना धन्य वाटे. मातृप्रेम व पितृप्रेम या दोहोंचा आनंद ते मिनीला देत. "मिने, मी तुझे केस विंचरतो. त्यात फूल खोवतो." ते म्हणावयाचे. मीना गोड हसे, "मिने, तुला भरवू? मोठी झाली म्हणून काय झालं? देऊ का तुला भात कालवून?" असे म्हणायचे. मिनी गोड हसे.

मिनीसाठी किती खेळ, किती प्रकार! सारे जग आपल्या मिनीसाठी आहे असे श्रीनिवासरावांना वाटे. मीना घोड्यावर बसायला शिकली होती. तिच्यासाठी एक सुंदर घोडा घेण्यात आला होता. तिची सायकल होती. मोटार हाकायलासुद्धा ती शिकली होती. श्रीनिवासराव मिनीबरोबर कॅरम खेळत, सागरगोटे खेळत, बॅडमिंटन खेळत. मिनीबरोबर फिरायला जात, सिनेमाला जात; ते तेथे झोपी जात व मिनी त्यांना शेवटी "उठा ना बाबा, संपला सिनेमा." असे म्हणून जागे करायची.

मिनी म्हणेल तो दागिना, म्हणेल तो कपडा, म्हणेल ती वस्तू, म्हणेल ते चित्र ते आणून देत. मिनीचा शब्द म्हणजे वेदवाक्य. तेथे ते विचारसुद्धा करीत नसत. ते इतरांजवळ वादविवाद करीत, पण मिनीसमोर बुद्धी पळून जाई. विचार मावळे. मिनीजवळ ते केवळ मिनीचे होत.

मिनी घरात शिके. तिला शिकविण्यासाठी एक वृद्ध पेन्शनर येत असत. घरात नाना मतांची नाना वर्तमानपत्रे येत. नाना मासिके येत. सुंदर ग्रंथालय होते. नवीन नवीन पुस्तके घरी येत. मिनी हे चाखी, सारे प्राशी, ती आपल्या शिक्षकाजवळ वाद करी, पित्याजवळ वाद करी. परंतु श्रीनिवासराव नुसते हसत. मग मिनी चिडे व म्हणे, "मी इतकं बोलते, परंतु तुम्ही काहीच बोलत नाही, बाबा!" ते उत्तर देत, "मैनेला बोलू द्यावं, कोकिळेला कुहू करू द्यावं." मिना रागाने म्हणे, "मी मैना नाही, कोकिळा नाही, मी माणूस आहे. विचारासाठी मी भुकेलेली आहे. खरं काय, खोटं काय ते कळण्याची मला उत्कंठा आहे. ही शेकडो वर्तमानपत्रं, ही शेकडो मतं, सत्य कोणतं, बाबा?"

"तुला आपोआप समजेल. सत्य आपल्या हृदयाला समजत असतं. वादविवाद करणारी बुद्धी, आतील सत्याचा आवाज आवडत नाही म्हणून बाहेर भटक्या मारू इच्छिते." पिता म्हणे.

पित्याचे शब्द ऐकून मिनी मुकी होई.

एके दिवशी श्रीनिवासराव व मिनी मोटारीतून दूर फिरावयास गेली होती. कधी कधी मिनीला अशी हुक्की येत असे. ती म्हणायची, "बाबा, मोटारीत बसावं व सारखं हिंडत राहावं असं मला वाटतं. सारं जग बघावं, त्रिभुवन धुंडाळावं." श्रीनिवासराव हसून म्हणावयाचे, "त्रिभुवनात काय धुंडाळायचं?" मिनी म्हणे, "ते मला काय माहीत? सहज हिंडावं असंच वाटतं. निर्हेतुक जगत्संचार!"

त्या दिवशी एकदम पहाटे ती उठली. तिने वडिलांस उठविले. बाहेर गार वारा वाहत होता. आकाशात तारे थरथरत होते. परंतु मिनीला थंडी नाही, काही नाही.

"बाबा, तुम्ही हे पांघरूण घ्या हं. तुम्हाला थंडी लागेल." मिनी म्हणाली.

"आणि तुला गं? ते म्हणाले.

"मला आज थंडी नाही वाजत. आज माझ्या अंगात ऊब आहे. जणू उकडतं आहे." ती म्हणाली.

"ताप तर नाही ना आला?" तिच्या हाताला हात लावून श्रीनिवासरावांनी विचारले.

"छे:! ताप नाही, काही नाही. बागेतील फुलांचा कसा गोड वास येतो आहे! आजच असा येत आहे की रोज येतो बाबा?" तिने विचारले.

"रोज येतो. परंतु आपण खिडक्या लावून झोपतो. सुगंधी फुलांच्या वासाचं गोड ओझं घेऊन ओथंबलेला वारा आपल्या दाराशी तिष्ठत उभा असतो." ते म्हणाले.

'मोटार जात होती आणि पुढे दाट धुके, रस्ता दिसेना. किती दाट धुके! असे कोणी पाहिले नसेल.

"मिने, गाडी थांबव. धुक्याचा जणू पाऊस पडत आहे." पिता म्हणाला.

"धुक्यातून मला दिसतं आहे. खरंच दिसतं आहे." ती म्हणाली.

"मिने, थट्टा नको. गाडी खळग्यात जाईल. झाडावर आपटेल." ते म्हणाले.

"देवाची इच्छा असेल तसे होईल. तो बघा आकाशात एकच तारा दिसत आहे. बाकी काही दिसत नाही. तो बघा बाबा. दिसला? हे काय? दिसत नाहीसा

झाला हां, पुन्हा दिसला. तो, तो बघा. आता ठळक दिसू लागला. खरं ना?'' मीना आस्ते गाडी चालवीत म्हणाली.

मिनीने शेवटी गाडी थांबवली. ती खाली उतरली. धुक्याने तिचे तोंड ओले झाले. केस ओले झाले. आपल्या पदराने ती पुशीत होती. परंतु बाहेरच उभी होती. ती एकदम धावू लागली, पळत सुटली.

''मिने, मिने मला टाकून कोठे पळतेस?'' पित्याने हाक मारली.

''मी काही कोठे जात नाही, बाबा.'' ती दुरून उत्तरली.

'फिर मागं. धुकं वाईट हो. ते बाधतं.'' पिता सांगत होता.

''तो बघा ठळक तारा, पुन्हा दिसू लागला. मारू उडी आकाशात? आणू तो तारा?'' असे म्हणत मिनी धावत होती. उड्या मारत होती. धुक्याच्या सागरातून ती माशाप्रमाणे नाचत होती.

परंतु धावत पळत जाणाऱ्या मिनीच्या पायाला काही लागले. मिनी एकदम अडखळून पडली. काय होते वाटेत? रस्ता तर चांगला होता. त्या रस्त्याच्या मध्यभागी काय असणार? मोठा दगड असणे तर शक्य नाही. का एखादा ओंडका पडला होता? का झाड मोडून पडले होते? का अजगर थंडगार होऊन लाकडाप्रमाणे पडला होता? काय होते? ताऱ्याला पकडू पाहणाऱ्या मिनीच्या मार्गात कोणती आली धोंड? कोणती आली अडचण?

मिनी पडली. तिच्या हातांना काही तरी लागले. का हात खरचटले? खडी बोचली? तिच्या हातांना निराळीच वस्तू लागली. निराळाच स्पर्श झाला. ते पाय होते. माणसाचे पाय होते. त्या पायांवर ती पडली. परंतु ते पाय थंडगार होते, मिनीचे गरम हात लागूनही ते गरम झाले नाहीत. मिनी बावरून उभी राहिली. प्रथम ती घाबरली; परंतु ती धीट झाली. धुक्यातून तिला दिसत होते. एक मनुषय रस्त्यावर पडला होता. थंडगार होऊन पडला होता. त्या धुक्यातही त्याच्या अंगावरची संन्याशाची वस्त्रे झळकत होती. भोगमय जगात वैराग्याची ज्वाला धडधडत होती.

संन्यासी! परंतु मिनीने त्याला हात लावला. निःशंकपणे लावला. त्याचे तोंड तिने आपल्या पदराने पुसले. ते निर्मळ प्रशांत मुख मिटलेल्या कमळाप्रमाणे दिसत होते. तिने पाय चोळले. त्याचे हात आपल्या हातांत घेऊन तिने चोळले. ती त्या शरीरात उष्णता आणू पाहत होती. परंतु प्रयत्नाला यश येईना. ती जवळ बसून बघत

राहिली, पित्याला विसरली, मोटार विसरली, आकाशातील तारा पकडण्यासाठी उडी मारायला विसरली. तिची गती पांगुळली, उल्लूपणा उडाला. ती एकदम निराळी झाली. मिनी मुकी होऊन तेथे बसली.

मिनी त्या संन्याशाच्या मुखाजवळ डोळे नेई व त्याचे डोळे उघडतात का पुन: पुन्हा पाही. तिने आपल्या कोमल करांनी त्याचे डोळे पुसले. तिने आपली बोटे हळुवारपणे त्याच्या डोळ्यांवरून फिरविली. त्या सुंदर नासिकेतून श्वासोच्छ्वास मात्र अधिक कढत झाला, अधिक जलद होऊ लागला. ती तो कढत वारा–स्वत:च्या जीवनातील ऊबदार वारा–त्यांच्या जीवनात का ओतू पाहत होती? नाकाशी घेऊन स्वत:चे प्राण त्यांच्या जीवनात का संचरवीत होती?

तिने एकदम त्या भगव्या वस्त्रातील संन्याशाला धरून ठेवले. परंतु ती एकदम उठली. तिने त्याला प्रणाम केला व ती धावत निघाली. न थांबता ती मोटारीशी आली.

''मिने, किती ग अल्लड तू? किती घामाघूम झालीस? अशी काय दिसतेस? मिने, अशी का घाबरल्यासारखी उभी?'' पिता विचारू लागला.

''बाबा, थंडीत कोणी तरी रस्त्यात गारठून पडलं आहे. चला, आपली मोटार तेथे नेऊ. त्यांना आपल्या घरी नेऊ. कोणी तरी संन्याशी दिसतो. भगवी वस्त्रं अंगावर आहेत. ते थंडीनं गारठलेत की काही त्यांना चावलं? चला बाबा.'' असे म्हणून मीना मोटारीत बसली. ती मोटारीचे शिंग सारखे वाजवीत होती. तो संन्यासी जागा व्हावा असा तिचा हेतू.

परंतु संन्यासी समाधीतच होता. मोटार येऊन थबकली. श्रीनिवासरावांनी त्या संन्याशाला जागे करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्याला जागृती येईना. त्याला उचलून मोटारीत ठेवले पाहिजे होते. परंतु त्या दोघांना उचलता येईल का?

''बाबा, आपण यांना उचलून गाडीत ठेवू या.'' मिनी म्हणाली.

''मिने, आपण त्यांना कसं उचलणार? तुला तर उशीसुद्धा त्या दिवशी उचलत नव्हती.'' श्रीनिवास म्हणाले.

''बाबा स्त्रियांच्या अंगात कधी कधी वाघिणीची–सिंहिणीची शक्ती येते. मी एकटीसुद्धा त्यांना फुलासारखी उचलून ठेवीन. हं, धरा तुम्ही, मी पायांकडून धरते. वेळ दवडण्यात अर्थ नाही. आपण घरी नेऊ व डॉक्टर आणू. उचला बाबा.''

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)

असे म्हणून मिनीने ते पाय धरले. आपल्या छातीशी ते धुळीचे पाय तिने लावले. पित्याने सर्व शक्ती लावली. संकटात सामर्थ्य येते. भावनेची एक शक्ती असते. जडापेक्षा चैतन्याची शक्ती अनंत आहे. दोघांनी तो देह उचलून मोटारीत ठेवला. मोटारीत सरळ देह मावला नसता. पाय जरा दुमडून तो ठेवण्यात आला. ते धुळीने मळलेले भगवे कपडे मिनीने झाडले. संन्याशाचा दंड, कमंडलू व एक भगवी पिशवी गाडीत ठेवण्यात आली. मिनीने बाबांचे पांघरूण संन्याशाच्या अंगावर घातले.

"बाबा, तुम्ही चालवा गाडी. मी येथे जरा अशी यांना धरून बसते. नाही तर पडायचे खाली. तुम्हाला तर येथे बसून यांना धरता येणार नाही. मी अशी खाली बसून धरून ठेवते. बाबा, लवकर न्या हं गाडी." मिनी म्हणाली.

श्रीनिवासराव गाडी चालवू लागले. बाणासारखी गाडी निघाली. मिनी संन्याशाचा हात हातांत धरून बसली होती. तो सुंदर हात ती आपल्या खालीवर होणाऱ्या वक्ष:स्थलाला शांत करण्यासाठी तेथे घट्ट धरून ठेवी. मध्येच त्या प्रशांत निर्विकार मुखचंद्राकडे ती बघे व स्वत:ची नेत्रकमळे ती मिटून घेई; जणू ती तन्मय होई.

बागेतील फुलांचा वास येत होता. रोज असा येत असे का? पिता म्हणे, रोज असा येतो. परंतु मिनीला आजच त्याचा अनुभव आला होता. गोड गुंगवून टाकणारा वास.

गाडी आली. श्रीनिवासराव गड्यांना हाका मारणार होते, परंतु मिनी म्हणाली, "आपणच यांना उचलून नेऊ. संन्याशाच्या अंगाला दुसऱ्यांचे कशाला हात?"

"परंतु आधी एक अंथरूण तयार करायला हवं."

"खाट का हवी? तुमची ती रिकामी पडलेली जुनी खाट आणू? तुम्ही तर खाली निजता? आणू काढून?" मिनीने विचारले.

"ती खाट नको." ते गंभीरपणे म्हणाले.

"मग माझी खाट आहे. मी खाली निजेन. अंथरूणसुद्धा केलंच आहे. स्वच्छ आहे. चला, आणून त्यांना व त्या गादीवर ठेवू." मिनी म्हणाली.

"संन्यासी गादीवर का ठेवायचा?"

"बाबा, ही का चर्चेची वेळ? आजाऱ्याला सारं क्षम्य आहे." ती म्हणाली.

त्या दोघांनी त्या संन्याशाला उचलून आणले व त्या खाटेवर त्याला निजवले.

"बाबा, त्यांची भगवी वस्त्रं आपण काढून ठेवू या. तुमचे एक धोतर यांना नेसवू. तुमचा सदरा अंगात घालू. ही भगवी वस्त्रं जाडी आहेत. भरभरीत आहेत. मळली आहेत. यांना शुद्धही नाही. शुद्धीवर आल्यावर जर म्हणतील तर पुन्हा देऊ ती वस्त्रं." मिनी म्हणाली.

श्रीनिवासराव काही बोलले नाहीत. मिनीने संन्याशाला सांसारिक बनविले. स्वच्छ सदऱ्यावर तिने बाबांसाठी केलेली लोकरीची बंडी घातली. भगवी वस्त्रे तिने आपल्या ट्रंकेत लपवून ठेवली. त्या संन्याश्याच्या अंगावर तिने आपली शाल घातली व त्याच्यावर जाडसे पांघरूण घातले.

"बाबा, तुम्ही डॉक्टरला बोलवा, जा. संन्यासी वगैरे सांगू नका. एक मनुष्य पडलेला उचलून आणला आहे, एवढेच सांगा. जा बाबा. मोटार घेऊन जा." मिनीने सांगितले.

श्रीनिवासराव मोटार घेऊन गेले. आता गडीमाणसे जागी झाली. मिनीने गड्याला स्टोव्ह पेटवायला सांगितले. पाणी तापविण्यात आले. रबराची पिशवी गरम पाण्याने भरण्यात आली. मिनी त्या संन्याशाची छाती शेकीत बसली.

हाताने तिने पिशवी धरली होती; डोळ्यांनी त्या संन्याशाचे मुखकमल ती पाहत होती. किती सुंदर उदार चेहरा. गोड होता तो चेहरा. या तोंडाला गोड हा एकच शब्द लावावा. त्या एका विशेषणात सारे वर्णन येऊन जात होते.

मध्येच ती पिशवी खाली ठेवून त्या तोंडावरून हात फिरवी. त्या डोळ्यांवरून हात फिरवी. सूर्याच्या किरणांचा स्पर्श होताच मिटलेली कमळे उघडतात. मिनी मनात म्हणे, "माझ्या गोड बोटांचा स्पर्श होऊन ही नेत्रकमळं नाही का उघडणार?"

ती मधून मधून तो हात हातांत घेई. मध्येच अंगाला हात लावून पाही. हळूहळू ते अंग कढत लागू लागले. अंगात उष्णता आली. मिनीला आशा वाटू लागली. थंडगार शरीर गरम होऊ लागले. डॉक्टर आले. त्यांनी तपासले. ते म्हणाले, "यांना आता ताप चढेल. हे बरं लक्षण आहे. परंतु ताप लवकर उतरेलच असं नाही. मनुष्याला दोन प्रकारचा धोका असतो. टेंपरेचर अगदी खाली गेलं तरी धोका. एका धोक्यातून हे वाचले. आता दुसऱ्या धोक्यातून वाचतात का पाहावं. सारखं जवळ कोणी तरी बसलं पाहिजे. ताप वाढू द्यायचा नाही. फार वाढू लागला की, लगेच बर्फाची पिशवी धरायची. यांना शुद्धही लवकर नाही येणार. ताप जाईल तेव्हाच शुद्ध येईल. तोंड

उघडून पाणी घालीत जा, दूध वगैरे घालीत जा. शौचास किंवा लघवीस आपोआप होईलच. मी औषध पाठवून देतो.''

डॉक्टरचे औषध सुरू झाले. मिनीचे शुश्रूषा सुरू झाली. कोणी तिला शुश्रूषा करण्याचे शिकविले? तिच्या हृदयाने. मिनी आजाऱ्याला क्षणभर विसंबत नसे. निजली तर एकदम दचकून जागी होई व रोग्याजवळ येऊन उभी राही. मग बाप म्हणायचा, ''मिने, नीज जा शांतपणे. अशाने तू आजारी पडशील.''

''मी आजारी पडून हे बरे होणार असतील, तर पडू दे मला आजारी.''

''मग तुझी कोण शुश्रूषा करील? मी तर म्हातारा होत चाललो!''

''हे मग माझी शुश्रूषा करतील.'' मिनी हसून म्हणे.

त्यांना एके दिवशी मीना कोठे सापडेना. मीना कोठे आहे, मिनी कोठे आहे, पिता म्हणू लागला. मीना कोठे गेली कोणासच माहीत नव्हते. एवढ्या उजाडत कोठे गेली होती मिनी? आजाऱ्याच्या जवळ ठेवण्यासाठी फुले आणायला का ती गेली होती? परंतु इतक्या लवकर जात नसे. मग कोठे गेली? श्रीनिवासराव कावरेबावरे झाले. तोच मिनी हळूच आली.

''मिने, कोठे गेली होतीस उजाडता?'' पित्याने विचारले.

''डोंगरावरील देवीला.'' ती म्हणाली.

''आजपर्यंत कधी गेली नाहीस. आजच कुठलं हे वेड?'' पित्याने उत्सुकतेने विचारले.

''वेड लागायची एक वेळ असते, बाबा. ती वेळ आली की, साऱ्यांना वेड लागतं..'' ती म्हणाली.

कधी प्रार्थना न करणारी मिनी देवीची प्रार्थना करू लागली. आईच्या तसबिरीसमोर उभी राहून तिचे आशीर्वाद मागू लागली. त्या संन्याशाचे ती सारे करी. ती त्याला दूध देई, पाणी देई, ती त्याचे कपडे बदली. चादर बदली. ते कपडे ती स्वतः धुवी. त्यांच्या घड्या घालून ठेवी. सुंदर फुले उशाशी ठेवी, रोग्याचे पाय चेपी. त्याचे हात कुरवाळी. त्याचे अंग कढत पाण्यात टॉवेल भिजवून स्वच्छ पुसून काढी. त्याची सेवा तो तिचा मेवा होता, तो तिचा मोक्ष होता.

रोगी बरा होईल का ही मिनीला चिंता होती. ती चिंता तिच्या तोंडावर दिसे. ती फार खात-पीत नसे. नेहमी जागरण. मिनी अशक्त दिसू लागली. पिता दुःखी झाला.

परंतु, एके दिवशी संन्याशाचे डोळे उघडले. त्या वेळी तेथे सारी निजलेली होती. मुक्तांचा दिवस ती बद्धांची रात्र. बद्धांची जेथे जागृती तेथे मुक्त पुरुषाला झोप. संन्याशाला काय दिसले? समोर जवळच एका आरामखुर्चीत मिनी निजली होती. तिच्या हातात संन्याशाचा हात होता. सन्यासी डोळे मिटी, पुन्हा उघडी. आपला हात कोणाच्या हातात आहे याची त्याला अद्याप जाणीव नव्हती. संपूर्ण जाणीव अद्याप यावयाची होती. परंतु त्याने आपला हात पाहिला. तो हात मोकळा नव्हता. संन्यासी अडकला होता. आपला हात हळूच सोडवून घ्यावा असे त्याला वाटले. परंतु झोपलेली सेविका जागी होईल म्हणून त्याने आपला हात तेथेच राहू दिला.

तो सभोवती पाहू लागला. अंगाभोवती पाहू लागला. कोठे होती ती भगवी वस्त्रे? कोठे गेला तो संन्यास? कोठे गेला तो 'संयम राख' असं सांगणारा दंड? कोठे गेला कमंडलू? संन्याशी सारे आठवीत होता. मध्येच डोळे मिटी. मध्येच उघडी. मिनीकडे पाही, मिनीच्या सचिंत मुखावर किती कोमल भाव होते! हे काय, मिनी हसली. ती जागी आहे का झोपेत आहे? लहान मूल झोपेत हसते. निष्पाप असे ते हास्य किती मधुर असते. संन्यासी त्या स्मितरम्य ओठांकडे पाहत राहिला. तो एकदम मिनीने डोळे उघडले. तिच्या डोळ्यांसमोर ते संन्याशाचे डोळे होते. डोळे डोळ्यांकडे बघत होते. दोघेजण डोळे मिटीत व एकदम उघडीत.

मिनी उठली. तिने आपल्या दोन्ही हातांनी त्याचे ते गोड डोळे पुसले. शांत व गोड वाणीने ती म्हणाली, ''पडून राहा हं.''

संन्याशाला शुद्धी आली. सर्वांना आनंद झाला. मिनीने साखर वाटली. हळूहळू संन्यासी बोलू लागला. सारी विचारपूस करू लागला. परंतु त्याने भगव्या कपड्यांबद्दल एक ब्रही काढला नाही.

एके दिवशी दुपारी मिनी त्याला मोसंब्याचा रस देत होती. रस दिल्यावर ती तेथे बसली.

''माझ्या अंगावरची वस्त्रं कोठे आहेत?'' संन्याशाने विचारले.

''ती पाहिजेत का? ती माझ्या ट्रंकेत मी ठेवली आहेत.'' मिनी म्हणाली.

''नकोत ती. मी त्यांचा त्यागच करणार होतो. अशा वस्त्रांनी दंभ माजतो. हृदय वैराग्यानं रंगलेलं असलं म्हणजे झालं. बाह्य रंग काय चाटायचे?'' तो म्हणाला.

"तुम्ही कुठून येत होता?" तिने विचारले.

"मी गेलो होतो देव मिळावा म्हणून. परंतु देव मिळेना. एका गुरूजवळून दीक्षा घेतली. जपतप सारं केलं. देव मिळेना. परंतु एक अधिकारी पुरुष मला म्हणाला, 'तुला देव का पाहिजे? हरिजनांची सेवाचाकरी कर तुला देव मिळेल, निरहंकार झाल्याशिवाय कोठला देव?' त्या शब्दांनी मी जागा झालो. मी निघालो. विचार करीत करीत निघालो. उंच पहाडावरून खाली आलो. गंगा स्वर्गात असून काय उपयोग? खाली मैदानातच येऊन ती ओलावा देईल तरच तिची कृतार्थता. नद्या डोंगरातच दडून बसतील तर मळे पिकणार नाहीत आणि नद्यांचाही विकास होणार नाही. खरं ना?"

त्या संन्याशाचे शब्द मिनेला अमृताप्रमाणे लागत होते.

"माझी पिशवी कोठे आहे?" त्याने विचारले

मिनीने पिशवी काढून दिली. त्यात एक टकळी होती. कापूस होता.

"हे काय?" तिने विचारले.

"हा नवीन सेवेचा मंत्र." तो म्हणाला.

"तुम्ही खादीचे उपासक आहात?" तिने विचारले.

"जो जो माणुसकी असलेला हिंदी मनुष्य असेल तो तो तिचा उपासक होईल. माझ्या अंगावर भगवी वस्त्रं नकोत. परंतु खादीची हवीत नाही तर मी मरेन!" तो उत्कटतेने म्हणाला.

मीना तेथून उठून गेली.

"बाबा, मी विलासपूरला जाऊन खादी घेऊन येते. मला द्या ना पैसे. मोटार घेऊन जाते." ती म्हणाली.

"खादी? ती तर तुला आवडत नसे." पिता म्हणाला.

"मी वेडी होते तेव्हा. आता मी शहाणी झाले आहे." ती म्हणाली.

मीना गेली व भरपूर खादी घेऊन आली. खादीचे धोतर, खादीचे सदरे, खादीची बंडी, पांघरायला घोंगडी घेऊन आली. खादीची चादर, खादीचा अभ्रा घेऊन आली. तिने संन्याशाची खाट खादीमय केली.

"माझ्यासाठी खादी आणलीत; परंतु तुम्हाला नको का? स्त्रिया तर दयाळू असतात. गरीब बंधुभगिनींस ज्या खादीने घास मिळतो, ती खादी एक वेळ पुरुष

नाही वापरणार, परंतु स्त्रिया तर आधी वापरतील. भारतातील स्त्रियांनी का आपली उदारता दूर फेकली आहे? मग सारं संपलं म्हणायचं.'' संन्यासी दुःखाने म्हणाला.

मीना उठून गेली. ती खादीचे पातळ नेसली. तिने खादीचे पोलके घातले. पवित्र व प्रशांत मीना संन्याशासमोर उभी राहिली.

''तुम्ही आता हिंदमातेसारख्या दिसत आहात. पवित्र पावन भारतमाता जणू माझ्यासमोर उभी आहे. मला तुमच्या पाया पडू दे.'' संन्यासी म्हणाला.

''मलाच तुमच्या चरणांवर डोकं ठेवून कृतार्थ होऊ दे,'' असे म्हणून मिनीने त्या तरुणाच्या पायांवर डोके ठेवले. या पायांवर डोळ्यांतील अश्रूंचे अर्घ्य दिले गेले. अश्रूंच्या फुलांनी चरणांची पूजा झाली.

संन्यासी आता हिंडू-फिरू लागला. तो बगिच्यात जाई. त्याच्याबरोबर मीनाही असे. एकदा मिनीने विचारले,

''तुम्हाला घोड्यावर बसता येतं?''

तो तरुण म्हणाला, ''नाही.''

''माझ्या घोड्यावर बसून तर पाहा, तो पाडणार नाही.'' तिने आग्रह केला.

तो तरुण घोड्यावर बसला. मिनी म्हणाली, ''आता हाकला घोडा, हे घ्या दोर हातांत.''

''मला नाही येत हाकता.'' तो म्हणाला.

''मग मी हाकलू?'' असे म्हणून मिनी एकदम घोड्यावर बसली. संन्याशाच्या पाठीमागे ती बसली एका हाताने त्याला धरून एका हाताने तिने दोरी धरून घोडा पिटाळला.

''मिनी, आपण पडू, पडू'' तो तरुण म्हणाला.

''त्या टेकडीवर चढू.'' ती म्हणाली.

इतक्या दिवसांत आज त्या तरुणाने एकदम 'मिने' अशी हाक मारली. त्या शब्दाने मिनीला स्फुरण चढले. शेवटी तिने घोडा माघरी आणला. दोघे खाली उतरली.

''मिने, तू वेडी आहेस. लोक काय म्हणतील?'' बाप म्हणाला.

''मला वेडीच होऊ दे. शहाणपणा-व्यवहारी शहाणपणा-चुलीत जाऊ दे.'' ती म्हणाली.

मीनाच्या वडिलांजवळ संन्यासी बोलत होता. बोलता-बोलता तो म्हणाला, ''आता मला जाऊ दे.''

"येथून तुम्ही जाऊ नका. तुम्ही आमचे व्हा." मिनीचे वडील म्हणाले.

"मी तुमचाच आहे, कोठेही गेलो तरी तुमचाच आहे. तुम्ही मला मरणातून वाचविलं. तुमचे उपकार मी विसरणार नाही." तो म्हणाला.

"तुम्ही जाऊ नका. तुम्ही मिनीचे व्हा. माझी चिंता दूर करा. तुम्ही गेलात तर मिनी क्षणभरही जिवंत राहणार नाही." ते म्हणाले.

"अशक्य आहे मी राहणं. क्षमा करा. मला गेलंच पाहिजे. मी व्रतबद्ध आहे." असे म्हणून तो तरुण संन्यासी उठून गेला.

"हे पाहा माझं सूत सारखं तुटतं. अद्याप नीट जमत नाही." मीना त्या तरुणाला म्हणाली.

"फार पीळ दिला म्हणजे तुटतं: फार मोकळं नको, फार पीळ नको." तो म्हणाला.

"अखंड सूत माझ्या हातून कधी निघेल?" तिने विचारले.

"हृदय शांत राहील तेव्हा." तो म्हणाला.

"हृदय कशानं शांत होतं?" तिने प्रश्न केला.

"निरहंकार होऊन दु:खितांची सेवा करण्यानं." तो म्हणाला.

"मी दु:खी आहे. मला करणार का तुम्ही सुखी?" तिने विचारले.

"मिने, मीही कष्टी आहे. आपण आपापली दु:खं गरिबांची सेवा करण्यात विसरू या." तो म्हणाला.

"गरिबांची सेवा कशी करावी, ते दाखवायसही सोबती हवा." ती म्हणाली.

"हृदयस्थ परमेश्वर हा अचूक सोबती. बाकी सारे चुकणारे, पडणारे व पाडणारे." तो म्हणाला.

मिनी सूत कातीत होती, परंतु तिचे नेत्र एकदम भरून आले. भरलेल्या नेत्रांनी तिने वर पाहिले तो तेथेही भरलेले सप्तसागर दिसले. भावनांचा चरखा वेगाने फिरत होता. अश्रूंचे अखंड सूत निघत होते. त्यातून हृदयैक्याचे मंगल व सुंदर वस्त्र विणले जात होते.

बाहेर बरीच रात्र अद्याप होती. तरीही उमलू पाहणाऱ्या फुलांचा गोड वास येत होता. तो वास उन्मादकारी नव्हता. प्रशांत करणारा होता. तो तरुण उठला. शांतपणे बाहेर पडला. आज समोर धुके नव्हते. पहाटेचे प्रशांत तारे वर होते. झपझप

पावले टाकीत तो तरुण निघून गेला. विशाल भारताचा सेवेकरी, विशाल दृष्टीने, विशाल हृदयाने निघून गेला.

मिनी जागी झाली. नित्याप्रमाणे हृदयदेवाचे दर्शन घेण्यासाठी ती गेली. तो तेथे कोण होते? अंथरूण नीट गुंडाळून ठेवलेले होते. मिनी चमकली. ती स्तब्ध उभी राहिली. तेथे एक चिठी होती–

''मिने, जातो. मला जाऊ दे– क्षमा कर. तुझा...''

मिनीने ते अंथरूण उघडले. त्यात सर्वकाही होते, परंतु तिची शाल नव्हती. तो तरुण ती शाल पांघरून निघून गेला. मिनीला त्याने सोडले, परंतु तिची शाल घेऊन गेला. काय त्याचा अर्थ? त्याचा अनंत अर्थ होता व मिनी तो अर्थ समजली.

मिनी तेथे खाटेवर अश्रुसिंचन करीत बसली. ती स्तब्ध होती. पिता आला. तो सारे उमगला.

''मिने!'' त्याने सद्‌गदितपणे हाक मारली.

''कोठे गेले ते बाबा?'' तिने विचारले.

''देवाला माहीत. बाळ, उगी.'' तो म्हणाला.

+++

दत्तविधान

गोविंदराव चव्हाणांचे मोठे खानदारी सरदार घराणे. मोठ्या थाटामाटात ते राहायचे. परंतु, त्यांना औरस संतती नव्हती. ते एक दुःख होते. त्यामुळे ते कोणाला तरी दत्तक घेण्याचे मनात योजीत होते. त्यांचे एक जवळचे नातलग रामराव खेड्यात राहत असत. रामरावांना दोन मुले होती. एक रामदास मुलगा व दुसरी शांता नावाची मुलगी. दोन्ही मुले शिकण्यासाठी गोविंदरावांकडेच राहत असत.

रामदास व शांता सुटी आली की, आपल्या खेडेगावास जात. तेथे त्यांच्या ओळखी होत्या. तेथील मुलांत खेळत. शेता-भातात भटकत. मोट चालवीत. रानात जात.

''रामदास, तू इंग्रजी शिकतोस. मग शेतात कशाला जातोस!'' बापाने विचारले.

''शिकणं म्हणजे का काम न करणं? जो शिकेल त्यानं तर अधिकच प्रेमानं काम केलं पाहिजे.'' रामदास म्हणाला.

''मला मोट हाकायला येते. बारी धरायला येते. मी शिकेन व शेतात काम करीन.'' शांता बोलली.

''शिकून सुखाची नोकरी मिळवावी. रामदासाला तर बाळासाहेब दत्तक घेणार आहेत, सारी इस्टेट मिळणार. शीक, साहेब हो. मोठी नोकरी लावून देतील. शांती पण शिकेल. कोणा बॅरिस्टरला मग देऊन टाकू. रामराव मनातील मनोरथ सांगू लागले.

''मला नको बॅरिस्टर. आमचे ते एक मास्तर परवा म्हणाले; 'बॅरिस्टर म्हणजे बालिशतर.' '' शांता म्हणाली.

"म्हणजे काय?" पित्याने विचारले.

"म्हणजे मूर्ख." शांता म्हणाली.

"वेडी आहात तुम्ही पोरं, रामदास, स्वच्छ कपडे घालावे. नीट राहावे. गोविंदरावांना आवडेल असे करीत जा."रामराव म्हणाले.

"दत्तक जाणं म्हणजे लक्षाधीश होणं!" बाप म्हणाला.

शेवटी रामदासला दत्तक घेण्याचे निश्चित ठरले. मुहूर्त ठरला. मोठा सोहळा झाला. शेकडो लोकांस आमंत्रणे गेली. सरकारी साहेब आले. सरदार-जहागिरदार आले, शेठ-सावकार आले. वकील-डॉक्टर आले. गाणी, नाच, तमाशे, पंगती, कशाला सीमा नव्हती. जणू इंद्रपुरीच चार दिवस खाली उतरली होती.

त्या दिवशी रामदासच्या अंगावर भरजरी पोशाख होता. डोक्याला भरजरी टोपी होती. गळ्यात सोन्याची कंठी होती. मोत्याचा हार होता. बोटांतून हिऱ्याच्या आंगठ्या होत्या. पायांत मऊ जोडा होता. कानात अत्तराचे फाये होते. रामदास एखाद्या राजपुत्राप्रमाणे शोभत होता

रामदास सजला होता, परंतु शांती? ती साधीच होती. तिला कोण देणार दागदागिने? ती हिंडत हिंडत रामदास बसला होता तेथे आली.

"तिकडे जा ग पोरी." कोणी तरी म्हटले.

"माझा दादा मला पाहायचा आहे." असे म्हणत शांती आत आली. शांती भावाजवळ जाऊन बसली.

"ही का तुमची बहीण?" कोण्या पाहुण्याने विचारले.

"हो, हिचे नाव शांता. मोठी हुशार आहे." रामदास म्हणाला.

"परंतु तुझ्यासारखी मी श्रीमंत थोडीच आहे ? तुझ्या अंगावर भरजरी कपडे तुझ्याजवळ बसायला मला भीती वाटते, भाऊ. हे बघ तुझ्या अंगावर किती दागिने! भाऊ, तुझी बोटं जड नाही झाली? गळा या हारांनी दुखू नाही लागला?" शांतीने विचारले.

"बायका तर याच्या शतपट वजन घालतील." कोणी बोलला.

"वेड्या बायका घालतील, मी नाही घालणार." शांती म्हणाली.

"उद्या लग्न होऊन सोन्यानं मढाल तेव्हा पाहू. बाप तर म्हणतो, 'पोरगी बॅरिस्टरला द्यायची पुढे!' " तो पाहुणा म्हणाला.

"भाऊ, मी जाऊ? तू बोलत का नाहीस? एवढ्यातच परक्याचा झालास? दागिन्यांनी दूर गेलास?" शांतीने विचारले.

"शांते, तू येथे का आलीस?" भावाने प्रश्न केला.

"मला आज कोणी विचारीना म्हणून." ती म्हणाली.

"तुझ्या अंगावर नाही घातले दागिने कोणी?" त्याने विचारले.

"नाही भाऊ, तू दत्तक गेलास, मी नाही काही!" शांता म्हणाली.

"शांता, तुला विचारून मी दागिने घातले. हे काढून ठेवतो मी." भाऊ म्हणाला.

"छे: छे: असे नका करू साहेब, किती पाहुणे आलेले. गोविंदरावांना काय वाटेल? राहू देत ते दागिने." जवळची मंडळी सांगू लागली.

इतक्यात गोविंदराव तेथे आले.

"काय रामदास, आनंद आहे ना? असा खिन्न का? काय झालं रे?" त्यांनी विचारले.

"शांतीच्या अंगावर काही नाही म्हणून त्यांना वाईट वाटत आहे, स्वत:चे दागिने ते काढीत आहेत." कोणी सांगितले.

"शांती, तुला हवेत होय दागिने? चल खाली." गोविंदराव म्हणाले.

"मला नकोत, मला नाही आवडत. भाऊलाच सजू दे, नंदीबैल." शांता म्हणाली.

"असं म्हणू नये शांते. पाहुणे आलेले आहेत. हट्ट करू नये. चल, मी तुला नटवितो." असे म्हणून शांतीचा हात धरून त्यांनी तिला खाली नेले.

"भाईसाहेब, शिरा आणू का थोडा? आणि कॉफी घ्याल की कोको?" एक गृहस्थ लघळपणा करीत विचारू लागला.

परंतु रामदास शांत होता. तो विचार करीत होता. इतक्यात त्याच्या कानावर गाणे आले. रस्त्यात कोणी तरी गाणे म्हणत होते.

हृदय जणु कोणा ते नसे
बंधु उपाशी लाखो मरती
सुचति विलास कसे–
हाहा:कार ध्वनि शत उठती

येथे उडत जलसे–
निज,भगिनींच्या अंगावरती
चिंधीहि एक नसे–
कष्ट करूनिहि गरिब उपाशी
तुमचे भरती खिसे–
नाच तमाशे करण्याचा हा
अवसर काय असे–
देव ओळखा, धर्म ओळखा
सकलां विनवितसे
खादी घेउनी खादी घाला
इतुके मागतसे

रामदास गॅलरीत येऊन उभा राहिला. तो ते गाणे ऐकत होता. गाणे म्हणणाऱ्याची व त्याची दृष्टिभेट झाली. गाणे म्हणणारा अधिकच तन्मयतेने व कळकळीने गाणे म्हणू लागला. 'निज भगिनीच्या अंगावरती, चिंधीही एक नसे' रामदासाला शांता आठवली का देशातील कोट्यवधी, दरिद्री मायबहिणी आठवल्या?

रामदास गंभीर होऊन आत आला, तो कोणाशी बोलेना, हसेना, खेळेना. सर्वत्र वार्ता गेली. गोविंदराव धावत आले. रामराव दूर उभे राहिले. डॉक्टर नळ्या घेऊन आले.

"रामदास, काय होतंय बाळ?" गोविंदरावांनी विचारले.

"माझ्या साऱ्या अंगाची आग–आग होत आहे." तो रडत म्हणाला..

"डॉक्टर, काय असेल हो?" रामरावांनी विचारले.

"मी वांतीचं औषध देतो. पोटात काही गेलं असेल तर कळून येईल." डॉक्टर धीर देत म्हणाले.

रामदासची आई त्याच्याजवळ बसली. बाकी मंडळी जरा दूर गेली. कोणी म्हणू लागले, 'दृष्ट पडली.' कोणी म्हणाले, 'जागरण झाले असेल.' नाना तर्क चालले होते. परंतु एकाने सांगितले की, 'खाली कोणी गाणे म्हणत होता. ते ऐकून भाऊसाहेब खिन्न झाले व आत येऊन रडूं लागले.'

"हाकलून लावा त्या भिकाऱ्याला. या रस्त्यावर येऊ देऊ नका. गांधींच्या लोकांना काही काळवेळही नाही. समारंभाच्या वेळीही सुतक्यासारखे येतात व रडकी गाणी गाऊन लोकांना रडवतात." एक देशी साहेब म्हणाला.

त्या गाणे म्हणणाऱ्या मुलास हाकलून लावण्यासाठी भुतावळ धावली. परंतु दरवाजात शांता होती.

"नका रे त्याला हाकलू. कसं गोड म्हणतो आहे गाणं!" ती म्हणाली.

"तुला गाणं गोड लागतं आहे, पण तिकडे भावाचा जातो आहे प्राण." एकजण गरजला.

"भाऊचा हा मित्र आहे. हा भिकारी नाही. हा त्या सोनखेडीच्या आश्रमातील दयाराम. भाऊजवळच त्याला न्याल तर भाऊला बरं वाटेल. भावाचे जाणारे प्राण परत येतील." शांता शांतपणे म्हणाली.

परंतु, त्या पोरीचे कोण ऐकतो? दयाराम निघून गेला. शांता वर गेली. भावाच्याभोवती गर्दी होती. डॉक्टरांचे औषध आले. भाऊने ते फेकून दिले. सारे लोक संचित झाले. पाहुणेमंडळी हळूहळू जाऊ लागली. कारण गाणेबजावणे आता बंद करावे लागले. फोनोच्या प्लेटी बंद झाल्या.

"रामदास, काय होतंय तुला ते सांग." गोविंदराव म्हणाले.

"आग नाही का कमी होत?" नव्या आईने विचारले.

"किती काळवंडला चेहरा! दृष्ट पडली." सख्खी आई म्हणाली.

"आई, त्या गाणं म्हणणाऱ्याला येथे आणाल तरच भाऊच्या अंगाची आग थांबेल." शांताने सुचविले.

"त्यामुळे तर आग पेटली." लोक म्हणाले.

"तोच विझवील." शांता म्हणाली.

"बोलवा त्या भिकाऱ्याला." गोविंदरावांनी सांगितले.

पूर्वी जे नोकर-चाकर त्याला हाकलण्यासाठी धावले होते, तेच आता त्याला शोधून आणण्यासाठी धावले.

"मी कशाला येऊ?" दयाराम म्हणाला.

"अरे, चल बाबा." नोकर म्हणाले.

"त्या बंगल्यात माझ्याही अंगाची आग होईल. श्रीमंतांचे बंगले म्हणजे हजारो

दरिद्री नारायणांच्या जळणाऱ्या चिता. ते भिंतीवर तांबडे, निळे, हिरवे रंग म्हणजे त्या ज्वाला. कशाला मी येऊ?'' दयाराम पुन्हा म्हणाला.

''भाऊसाहेबांचे प्राण पेटवलेस. पाप्या, आता शांत करायला चल.'' कोणी काकुळतीने बोलला.

''चला, माझ्या खांद्यावर खादी आहेच. खादीचे रामनाम मजजवळ आहे. त्या बंगल्यातील ज्वाळा मला लागणार नाहीत.'' तो म्हणाला.

त्या दिवाणखान्यात दयाराम आला.

''भाऊ, हा बघ कोण आला आहे?'' शांतीने सांगितले. रामदासाने डोळे उघडले. तो एकदम उठला व त्याने दयारामला मिठी मारली. परंतु, पुन्हा एकदम तो दूर झाला.

''दयाराम, फाड हे माझे कपडे व तुझ्या खांद्यावरील लाखो जीवांना शांती देणारी खादी माझ्या अंगावर घाल. मी जळत आहे.'' रामदास रडत म्हणाला. दयारामने त्याला खादीचे धोतर दिले, खादीचा सदरा दिला. रामदासाने खादी परिधान केली. तो शांत झाला. त्याचा काळवंडलेला मुखचंद्र हसला. ढग गेले. आग गेली. आनंद आला. प्रभू रामचंद्रांनी नुसते वानरांकडे पाहिले आणि वानरांच्या वेदना बंद झाल्या. बाणांचे व्रण भरून आले. त्याप्रमाणे खादीचा स्पर्श होताच रामदास पुलकित झाला. त्याच्या अंगावर जणू मूठभर मांस आले. तोंडावरची प्रेतकळा जाऊन गोड तेजकळा तेथे फुलली.

''तुम्ही सर्व येथून जा. आम्हाला बसू दे.'' रामदास म्हणाला.

''भाऊ, मीसुद्धा जाऊ?'' शांतीने विचारले.

''तू थांब.'' रामदासाने सांगितले.

सारी मंडळी जीव खाली पडून गेली. पुन्हा उरलेले पाहुणे पलीकडे फोनो वाजवू लागले. पुन्हा कपबश्यांचे आवाज खुळखुळू लागले. लहान पाखरांना उंच हवेत फार वेळ उडवत नाही. तेथे पंख स्थिर ठेवून राहता येत नाही. लहान जीवांचे तसेच असते. सामान्य माणसे क्षणभर उंच वातावरणात जातात. जेथे वासनाविकारांची विरलता आहे, अशी स्वच्छ हवा, निर्लोभ, निर्मत्सर हवा त्यांना फार वेळ सहन होत नाही तेथे गुदमरू लागतात. ते झपाट्याने पुन्हा खाली येऊन नाचू-बागडू लागतात. चिखलात बुड्या मारू लागतात.

परंतु दयाराम, रामदास व शांता ! ती तीन माणके होती. भारतमातेचे ते तीन भावी आधार होते.

"दयाराम, नेमका आज तू कसा आलास?" रामदासने विचारले.

"अर्जुनासाठी गोपाळकृष्णाने गीता सांगितली, भाऊसाठी गीत म्हटले दयारामाने." शांता म्हणाली.

"रामदास, तू संपत्तीचा मालक होत आहेस. परंतु, ही संपत्ती दरिद्री नारायणाची, ही गोष्ट विसरू नकोस." दयाराम म्हणाला.

"नाही, विसरणार नाही." रामदासने सांगितले.

"दयाराम, तुला खायला आणू?" शांतीने विचारले.

"आण, मला भूक लागली आहे." दयाराम म्हणाला. त्याने फराळ केला. त्या भावंडांचा निरोप घेऊन तो निघून गेला.

"शांते, आपण दोघांनी गरिबांची सेवा करायचं ठरवू. माझं आज दत्तकविधान झालं. बाबांनी मला आज देऊन टाकलं, कोणाला दिलं? गोविंदरावांना? या इस्टेटीला? नाही. आज माझे देशदेवाला त्यांनी दान दिलं. आणि शांते तुझंही दान होऊ दे. गरिबांचे संसार सुखी व सुंदर करण्यासाठी आपण आपली जीवने अर्पायची. ठरलं ना" रामदासाने विचारले.

"ठरलं, परंतु आपण कचरलो तर, घसरलो तर?" तिने विचारले.

"सद्हेतूला परमेश्वर मरू देत नाही." रामदास डोळे मिटून म्हणाला.

+++

मुकुंदराव

रामदास इंग्रजी सातवीत होता. शांता सहावीत होती. दोघे पूर्वीप्रमाणे साधेपणे राहत. रामदास अंगावर खादी घाली. शांताही खादी वापरी. त्यांनी आपापल्या वर्गात खादीचे वेड वाढविले. शांता मोठी धीट होती. मुलांना ती प्रश्न करून भंडावून सोडायची.

"मला एवढी साडी जड होत नाही. तुम्हाला पायजमे का जड व्हावेत? खादी न घ्याल तर दयारामाचा आश्रम कसा चालेल? गरिबांना घास कसा मिळेल?" ती विचारी.

परंतु, एक नवीन घटना झाली त्या शाळेतून दरवर्षी काही जुने शिक्षक जात आणि काही नवीन येत. यंदाही एक नवीन शिक्षक आले होते. तेजस्वी होती ती मूर्ती. कर्तव्यकठोर असूनही कारूण्यमयी होती. त्या मूर्तीने मुलांना वेड लावले. त्यांचा तास केव्हा येतो, मुले वाट बघत. ते गौरवर्णाचे होते. त्या गौरवर्णावर पुन्हा शुभ्र खादी. आधीच सोन्याचे, त्यात जडावाचे. वयाने जरा ते पोक्त दिसत.

वर्गात शेकडो प्रश्नांची ते चर्चा करीत. आजकालच्या सर्व प्रश्नांशी मुलांना परिचय करून देणे म्हणजेच शिक्षण, असे ते म्हणत. मुलेही त्यांना नि:शंकपणे शंका विचारीत.

एके दिवशी शांतेने प्रश्न केला, "अहिंसेनं का क्रांती होईल?"

ते म्हणाले, "क्रांतीचा व हिंसा-अहिंसेचा काय संबंध? क्रांती म्हणजे काय? क्रांती म्हणजे बदल. परंतु, नुसता बदल नव्हे. परके राज्य जाऊन तेथे आपले राज्य झालं, एवढ्यानं क्रांती होत नाही. क्रांती म्हणजे मूल्यपरिवर्तन. आजकाल जगात भलत्याच गोष्टींना महत्त्व चढलं आहे. वास्तविक ज्या गोष्टींना महत्त्व दिलं पाहिजे.

त्यांना कोणीच देत नाही. मुख्य महत्त्व माणुसकीलाच आहे. परंतु, आज माणुसकीला समाजात मूल्य नाही. आपण आज बांडगुळाची पूजा करीत आहोत. ज्यांच्या श्रमांवर सारी दुनिया जगते, तो आज मरत आहे. त्याला ना मान, ना स्थान. व्यापाऱ्याला मान आहे. सावकाराला मान आहे. कारखानदाराला मान आहे, परंतु त्याच्या हाती द्रव्य देणाऱ्या किसानास– कामगारास– मान नाही. घरात रात्रंदिवस काबाडकष्ट करणाऱ्या स्त्रीला मान नाही. कोठल्याही सभेत, कोणत्याही दिवाणखान्यात शेणगोळे लोडाशी बसतात आणि श्रमाने धनधान्य निर्माण करणारे दूर बसतात. हे बदललं पाहिजे. श्रम न करणाऱ्याला तुच्छ मानलं पाहिजे. श्रम करणाऱ्याला उच्च मानलं पाहिजे. याला मूल्यपरिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथे न्यायाची प्रतिष्ठापना करणं म्हणजे, 'क्रांती.'

''प्रतिष्ठा पैशाची नाही, पोपटपंचीची नाही, धोक्या विद्येची नाही. प्रतिष्ठा कुळाची नको, प्रतिष्ठा बाह्य बळाची नको. मी म्हणे चंद्रवंशातला, सूर्यवंशातला. मी म्हणे आर्य. मी म्हणे कपिगोत्रोत्पन्न. बाकीचे का मातीतून जन्मले आणि तू सोन्याचा जन्मलास? तुझी स्वत:ची काय किंमत ते सांग. कोणाचा कोण, ते नको सांगू. तुझ्या नसांतून कोणाचंही रक्त वाहात असलं तरी त्याचा रंग लालच असणार. तुझ्या रक्ताचा रंग तुझ्या कृतीतून प्रकट होऊ दे. तुझी किंमत तुझ्या कृतीवरून ठरू दे. याला म्हणतात 'क्रांती.'

''आजकाल जगात लाठीला प्रतिष्ठा मिळाली आहे. परंतु, लाठीला प्रतिष्ठा म्हणजे माणसाची अप्रतिष्ठा. माझ्या पाठीमागं किती लाठीवाले आहेत, किती बंदूकवाले आहेत; यांजवर जर माझी किंमत अवलंबून असेल तर ती किंमत माझी नसून त्या लाठ्यांची; त्या बंदुकांची ती किंमत आहे. माझ्याजवळ धन असेल तर मला मान. लाठी असेल तर मला मान. अभिजात रक्त असेल तर मला मान, हे सारे मान वास्तविक माझ्या माणुसकीचे नाहीत. माझी माणुसकी, माझा विशाल आत्मा, यांना स्वयंभू तेज आहे की नाही? माझ्या आत्म्याची निष्पाप शक्ती जगाच्या साऱ्या या बाह्य शक्तीसमोर उभी करणं, म्हणजे 'क्रांती.' तलवारीच्या बळावर मोठ्या झालेल्या अलेक्झांडरसमोर जागृत आत्मशक्तीचा एक संन्यासी नि:शंकपणे उभा राहिला. अलेक्झांडरने तलवार उपसली तर तो हसला. अलेक्झांडरने त्याला मारलेही असते. म्हणून का तो अलेक्झांडरचा विजय होता? मरायचं तर आहेच. परंतु,

माणुसकीच्या ध्येयासाठी मरणं ते खरं मरणं. माणसाच्या आत्म्याची प्रतिष्ठा स्थापण्यासाठी मरणं तेच खरं मरणं."

"अशी क्रांती आज हिंदुस्थानात होत आहे. साम्यवादी बंधूंनी धनाची प्रतिष्ठा, पोपटपंचीची प्रतिष्ठा, बुवाशाहीची प्रतिष्ठा, खोटा जात्याभिमान व कुलाभिमानाची प्रतिष्ठा दूर केली. परंतु, सोटोबाची प्रतिष्ठा त्यांनी अद्याप निरूपाय म्हणून राखली आहे. महात्माजींनी सोटोबाजीचीही खोटी प्रतिष्ठा दूर करून तेथे आत्म्याची निष्पाप शक्ती उभी केली आहे. माणसानं लाठीनं मोठं होण्याऐवजी निर्भय व निर्मळ आत्मशक्तीनं मोठं व्हावं असं ते जगास कृतीनं सांगत आहेत. भारतात सर्वांगपूर्ण क्रांती होत आहे."

मुलांना एखादा प्रश्न यावा व त्याच्यावर तास संपून जावा असे कितीदा तरी होई. मुकुंदरावांच्या घरी विद्यार्थी जायचे. त्यांना प्रश्न विचारून ज्ञान मिळवायचे. गायीला ढुशी मारणाऱ्या वासराला अधिकच पान्हा मिळतो. त्याप्रमाणे अशा मुलांना अधिकच ज्ञानरस मिळे. शाळेत एक प्रकारचे चैतन्य दिसू लागले. मुलांमध्ये नवीन जीवनाच्या चर्चा होऊ लागल्या. बुद्धीला चालना मिळाली.

मुकुंदराव दयारामच्या आश्रमात जात. रविवार आला की ते सोनखेडीत जायचे. बरोबर मुले असायची. तेथे बरीचं खादी शिल्लक पडलेली होती, ती पाहून मुकुंदरावांना वाईट वाटे. परंतु ते एकटे काय करणार? वर्गात मुलांना नेहमी खादी घेण्यास ते सांगत असत.

त्या दिवशी ललितमोहन नवे विलायती धोतर नेसून आला होता. मुकुंदरावांनी ते पाहिले. त्यांना ती गोष्ट सहन झाली नाही. ते म्हणाले,

"ललितमोहन, मी इतकं सांगतो तरी तू आज नवीनं विलायती धोतर घेतलंसच. तू स्वतःची बुद्धी वीक असं नाही म्हणत. तू माझा गुलाम नको होऊ. परंतु, त्या सोनखेडीला जाऊन बघशील तर तुझा भ्रम नष्ट होईल. तेथे बायामाणसं सूत घेऊन येतात; आणा–दोन आणे मिळतात, त्या वेळेस त्यांना केवढा आधार वाटतो! या देशात चार कोट लोक बेकार आहेत. कोणता देणार त्यांना धंदा? उद्या, स्वराज्यात तरी कोणता देणार? इंग्लंडचा माल खपायला सारी दुनिया आहे, तरी तेथे लाखो बेकार आहेत. आपणास स्वराज्यातही खादीशिवाय तरणोपाय नाही. बेकारीवर उपाय नाही. स्वराज्य दूर राहो. वाटलं तर त्या वेळेस गिरण्या काढा. परंतु आज या उपाशी बंधूंना जगवलं पाहिजे. त्यांना घास दिला पाहिजे. ललितमोहन, नको करू असं पाप पुन्हा."

“माझे वडील मामलेदार आहेत. मी खादी वापरीन तर त्यांच्या नोकरीला धोका येईल.” ललितमोहन म्हणाला.

“तुमचा मुलगा कोणता कपडा वापरतो हे काही कलेक्टर मालमलेदाराला विचारीत नाही. पुष्कळ सरकारी नोकरही आता खादी वापरतात. खादी खपवितात.” मुकुंदराव म्हणाले.

शाळेत ही गोष्ट झाली परंतु त्याचे परिणाम निराळेच झाले. मामलेदारसाहेबांकडून शाळाचालकांस बोलावणे आले. गणपतराव तेथे गेले. शिपायाने आत जाऊन सांगितलं की, “शाळेचे चालक आले आहेत.”

“आत घेऊन ये त्यांना.” साहेब म्हणाले.

गणपतराव नम्रपणे आता आले व उभे राहिले.

“बसा ना हो, या असे.” साहेबांनी सांगितले.

“आज सकाळीच कां बोलावलं? काही विशेष काय?” गणपतरावांनी प्रश्न केला.

“तसं काही विशेष काम नाही. परंतु, तुमच्या संस्थेबद्दल मला आपलं फार वाटतं. संस्था वाढावी, भरभराटावी असं मनात येत असतं.” साहेब बोलले.

“संस्थेवर सर्वांची कृपादृष्टी असेल तरच ती चालेल. कोणी अधिकारी वगैरे येणार आहेत की काय?” गणपतरावांनी विचारले.

“सध्या तर नाही कोणी येणार. परंतु तुम्हाला दोन हिताच्या गोष्टी मी सांगणार आहे. तुमच्या शाळेत यंदा एक नवीन शिक्षक आले आहेत.” मामलेदार म्हणाले.

“हो. मोठे चांगले आहेत शिक्षक. मुलांत मुलांसारखे, थोरांत थोरांसारखे. कळकळ आहे, वाचन आहे, विद्वत्ता आहे. पुन्हा साधे. मुलांना त्यांचं वेड लागलं आहे. शाळेला चांगलीच जोड मिळाली.” गणपतरावांनी सांगितले.

“तसे ते चांगले असतील. परंतु काही काही शिक्षक फाजील उत्साही असतात. पुस्तकातलं शिकवण्याऐवजी भलत्याच गोष्टी सांगू लागतात. अहो, काल त्यांनी आमच्या ललितच्या धोतरावरच टीका केली. म्हणे खादी का नाही नेसत? आता ह्याचा काही संबंध आहे का? अहो, आम्ही सरकारी माणसं. सर्व बाजूंनी पाहावं लागतं. आमच्यावरही गुप्त पोलीस असतात. ललितला ते बोलले. मुलं त्याला हसली. त्याला हसली म्हणजे मलाचा हसली. असले शिक्षक शाळेला धोका देतील. शाळेची

ग्रँट वाढत नाही म्हणता आणि असली विषं पुन्हा जवळ बाळगता?'' मामलेदार आवाज चढवत म्हणाले.

''मला तर ते शिक्षक विषमय न वाटता अमृतमय वाटतात. त्यांचा सहवास सर्वांना स्फूर्तिप्रद वाटतो. त्यांच्या संगतीत जरा वरच्या वातावरणात गेल्यासारखं वाटतं.'' गणपतराव गंभीरपणे पण शांतपणे म्हणाले.

''परंतु इकडचं सरकारी वातावरण गरम होईल. इकडे लक्ष ठेवा. तुम्ही त्या शिक्षकांना जरा समज द्या. अहो, संस्थेचं हित आधी पाहिलं पाहिजे. अशा वेळेस कठोर व्हावं लागतं.'' मामलेदार पोक्तपणे बोलले.

''बरं, मी विचार करतो. आपला आभारी आहे. येतो मी.'' असे म्हणून गणपतराव उठले.

''बसा ना हो. चहा घेता का? ललित, अरे ललित!'' त्यांनी हाक मारली.

''काय बाबा?'' ललितने विचारले.

''अरे, हे तुझे मास्तर आले अआहेत. नमस्कार कर त्यांना. चहा आण ना!'' साहेबांनी लाडिकपणे सांगितले.

''मी चहा घेत नाही आणि दुधानं मला मळमळतं. खरंच सांगतो.'' गणपतराव काकुळतीने म्हणाले.

''बरं ही सुपारी घ्या, लवंग-वेलची घ्या.'' मामलेदार म्हणाले.

गणपतराव नमस्कार करून उठले. ते घरी आले. त्यांना अत्यंत वाईट वाटत होते. संस्थेचे खरे हित कशात? नावाची दगडी संस्था टिकविण्यात काय अर्थ? मुकुंदरावांना कोणत्या तोंडाने सांगायचे? शेवटी ते त्यांना काहीच बोलले नाहीत.

परंतु, काही दिवसांनी शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून एक लिफाफा आला. त्यात स्वच्छ हुकूमच होता की, 'मुकुंदरावांना ताबडतोब काढून टाका.' गणपतरावांच्या हातातून ते पाकीट खाली गळले. काय करावे त्यांना सुचेना. शेवटी त्यांनी मुकुंदरावांना बोलावणे पाठवले. मुकुंदराव आले. गणपतरावांनी तो लिफाफा त्यांच्या हाती दिला.

मुकुंदराव शांतपणे म्हणाले, ''तुम्ही वाईट वाटून नका घेऊ. मला याची स्वप्नं पडू लागलीच होती. दोन देवतांची सेवा करता येत नसते. मला देशाची सेवा करायची असेल तर मोकळंच झालं पाहिजे. मुलांच्या मनात बी पेरता येईल असं वाटून येथे

आलो. परंतु नाही त्याची इच्छा. ठीक. तुमही मला उदारपणानं वागवलंत, प्रेम दिलंत, याबद्दल मी आभारी आहे."

मुकुंदराव वर्गावर गेले. शाळेतील आजचा शेवटचा तास होता. परंतु नित्याप्रमाणे ते बोलत होते. त्यांनी काही सांगितलं नाही. भरलेलं हृदय ते आतल्या आत दाबून ठेवीत होते. परंतु मुलांत कुणकुण पसरली होती.

शांतीने विचारले, "तुम्ही शाळा सोडून का जाणार?"

"कोणी सांगितलं तुला? कोण म्हणतो मी जाणार म्हणून?" मुकुंदरावांनी हसत विचारले.

"साऱ्या शाळेत वार्ता पसरली आहे." मुले एकदम म्हणाली.

"होय, मी जाणार आहे. आजचा शेवटचा दिवस."

"तुम्ही गेल्यावर आम्हाला...?"

"देवाची आज्ञा होताच हजारो धावत येतील. कोणासही अहंकार नको. कोणासही निराशा नको."

"आमचे देव तुम्ही होतात. दुसरा देव आम्हाला माहीत नाही. तुम्ही शाळेतून जाणार असलात तरी या गावी राहा. रामपूर सोडून जाऊ नका. नाहीतर सोनखेडीस राहा. सुटीच्या दिवशी आम्ही येत जाऊ."

"आता कधी भेटाल तर खादी घालून भेटा. तुम्ही सारे खादीधारी असता तर मला आज जावे लागले नसते!" मुकुंदराव म्हणाले.

"आम्हाला शेवटचे दोन शब्द सांगा." शांता म्हणाली.

"इतके दिवस थोडं का सांगितलं?" ते म्हणाले.

"परंतु विवक्षित वेळचे शब्द माणूस विसरत नाही. आई-बापांचे शेकडो उपदेश आपण विसरतो. परंतु मरणकाळचे शब्द जीवनात अमर असतात." गंभीर म्हणाला.

"मी काही मरत नाही." मुकुंदराव हसून म्हणाले.

"एक प्रकारे या शाळेच्या बाबतीत तुम्ही आता नसल्यासारखेच. शाळेतील तुमचा आज अंत. अंतकाळी उपदेश करा." शांता म्हणाली.

"विचारानं वागा, विचाराप्रमाणे वागण्याचं धैर्य दाखवा. नेभळेपणा नको. त्याप्रमाणेच जाती व धर्म यांच्या नावे द्वेष फैलावू नका. जो जो गरीब असेल, जो जो छळला जाणारा असेल, तो आपला माना. छळणारा जो जो असेल तो परका माना.

हिंदू, मुसलमान, गोरे, काळे असे भेद खरे नाहीत. खरे भेद प्राचीन काळापासून दोनच सांगितलेले आहेत. दुसऱ्याच्या संसाराची धूळधाण करणारे व ही धूळधाण बंद करण्यासाठी खटपट करणारे. असा हा अनंतकाळापासून झगडा आहे. तुम्ही न्यायाच्या बाजूनं उद्या उभे राहा. जे काही शिकाल ते घेऊन या झगड्यात मन:पूर्वक सामील व्हा. तुम्ही डॉक्टर झालात तर तुम्हाला दिसेल की, जनतेला औषधाची तितकीशी जरूर नसून नीट हवापाण्याची, नीट खाण्यापिण्याची, नीट आंथरापांघरायची, थोड्या विश्रांतीची, थोड्या आनंदाची जरूरी आहे. ते कसे साधेल? समाजात क्रांती होईल तेव्हा. श्रमणाऱ्यांचा हक्क स्थापन होईल तेव्हा. श्रमानं घट्टे पडलेल्या हाताला खाण्याचा पहिला हक्क, यासाठी मग तुम्ही भांडाल. तुम्ही इंजिनिअर झालात तर तुम्हाला काय दिसेल? खेड्यांतून नीट संडास नाहीत, गटारं नाहीत, रस्ते नाहीत, विहिरी नाहीत. या सोई कशा देता येतील? त्यासाठी तुम्हाला क्रांती करावी लागेल. समजा, तुम्ही शेतकीचं ज्ञान घेऊन आलात. ते शेतकऱ्यांत तुम्हाला पसरायचं आहे. परंतु शेतकरी आज कर्जबाजारी आहे. त्याच्या जमिनी सावकारांनी गिळल्या आहेत. जबर खंड द्यावा लागतो. उत्पन्न झालं तरी हाती राहात नाही. त्यामुळे शेती करण्यात त्याचं लक्ष कसं लागणार? त्याची सदैव उपासमारच. हे बंद करायचं असेल तर क्रांती करावी लागेल. समजा, तुम्ही साहित्यिक बनलात. सुंदर गोष्टी लिहिल्यात, तुमच्या गोष्टी कोण वाचणार? शेकडा ९० लोक निरक्षर. पुन्हा लोकांना वाचायला ना फुरसत, ना वेळ. साहित्यिकांचे साहित्य घरोघरी जावे असे त्यांना वाटत असेल, तर त्यांनी क्रांती केली पाहिजे. क्रांतीची गाणी गात किसान-कामगारांत त्यांनी मिसळलं पाहिजे. तुम्ही कोणीही व्हा. शेवटी तुम्हाला एकच दिसेल. तुमचे डोळे उघडे असतील; व कान नीट उघडले असतील तर प्रचंड क्रांती करायला तुम्ही उद्या उभे राहाल.

''क्रांतीसाठी वातावरण तयार केलं पाहिजे. तुम्ही सुखाचे संसार सोडून गरिबांत जा. शिकून हमाल व्हा, मजूर व्हा. सुशिक्षित मुलींनी शेतकऱ्यांच्या मुलांजवळ लग्नं लावावीत, शेतात कामं करावीत, डोक्यावर भारे घ्यावेत, शेतातील गवत काढता काढता समाजातील विषमता दूर करण्याचे विचार त्यांना द्या. कामे करता करता क्रांतीची नवीन गाणी, क्रांतीचे नवीन अभंग, क्रांतीचे नवीन वेद पसरवा-दशदिशात.

''रशिया, रशिया जप करू नका. चीन, चीन तोंडाने पुटपुटू नका. रशियातील सुशिक्षित तरुणींनी अडाणी कामगारांशी लग्नं लावली. त्यांना त्यांनी शिकवलं, सारी

घरची कामं करून प्रेमानं, सेवाभावानं शिकविलं. तिकडील तरुणीही इतक्या तयार; मग तरुण किती असतील? नुसती पोपटपंची नको. सेवेनं, श्रमानं गरिबांशी एकरूप होऊन त्यांचा आत्मा जागा करा. मी हेच काम करणार. पुढे मला येऊन मिळा. आणखी काय सांगू? सध्या निदान खादी वापरण्याचं तरी व्रत घ्या.''

मुकुंदराव सांगत होते. मुले शब्दन् शब्द पीत होती. शेवटी ते सद्गदित होऊन म्हणाले, ''माझं वाईट सारं विसरून जा. निर्दोष कोण आहे? मी तुम्हाला बोलल्लो असेन. कोणाला रडविलं असेल, कोणाचा उपहास केला असेल. ललित, तुला मी त्या दिवशी बोलल्लो. राग नको मानू, माझ्या लहान भावाला नसतं का मी सांगितलं?''

ललितच्या डोळ्यांतून पाणी आले. मुलेही गहिवरली.

''ललित, उगी. आपण अंतःकरणात सद्भाव ठेवून एकमेकांचा निरोप घेऊया. एक वाक्य लक्षात ठेवा. जगात अनंत दुःखं आधीच आहेत ती दूर न करता आली तर निदान त्यात भर घालू नका. तुमच्या संगतीत माझा ब्रह्मानंद होता. तुम्ही जणू माझे बाळराजे, बालदेव. तुमची आज ही शेवटची पूजा–ही शेवटची फुलं.''

घंटा झाली, मुकुंदराव निघून गेले. सर्व शिक्षकांचा त्यांनी निरोप घेतला. शाळेतील कारकून, ग्रंथालयाचे चिटणीस, सर्वांना भेटले. शाळेच्या शिपायासही त्यांनी नमस्कार केला. मैदानावर मुलांशी शेवटचे खेळले व मुकुंदराव घरी गेले.

+++

दिवाळी

मुकुंदराव रामपूरहून कोठे तरी निघून गेले. "तुम्ही आम्हाला घरी शिकवा. शांती व मी तुमच्याजवळ शिकू. शाळेतील विषयच नकोत. जगातील विषय शिकवा. आमच्याबरोबर 'हरिजन' वाचा, 'सत्याग्रही' वाचा, 'क्रांती' वाचा. 'स्वतंत्र हिंदुस्थान' वाचा. आम्हाला विचारांचं भरपूर खाद्य द्या." असे रामदास त्यांना म्हणाला होता. परंतु "काही दिवस कोठे तरी जाऊन येतो," असे ते म्हणाले.

दिवाळीची सुट्टी लागली होती. शांता आपल्या खेडेगावातील घरी गेली. तिच्या गावाचे नाव 'शिवतर.' शिवतर गावाला मराठी शाळाही नव्हती. गावात लिहिणारा वाचणारा क्वचितच असे. गावात अज्ञान होते, तसे दारिद्र्यही होते. गावाची जमीन सावकारांची, जमीनदारांची, गोविंदराव चव्हाणांची येथे बरीच जमीन होती. काही गुजराती व मारवाडी सावकारांची होती. इतरही सावकार छोटे-मोठे होते. गावात सारे भित्रे. तसे ते समोर वाघ येता तर त्याला काठीने मारते; परंतु साधा पोलीस आला तर ते घाबरत. इंग्रजी राज्यातील हा आमचा सर्वांत मोठा अध:पात. आत्मा जणू चिरडला गेला. वाघाच्या इंगळासारख्या डोळ्याला नजर देणारे शेतकरी पोलिसांच्या काळ्या डगल्याला, त्या लहानशा दंडुक्याला भितात आणि मामलेदार म्हणजे तर काही विचारूच नका.

प्रकाशाशिवाय अंधार कसा जाणार? सूर्योदयाशिवाय धुके कसे जाणार? औषधाशिवाय रोग कसा हटणार? प्रेमाशिवाय कलह कसे मिटणार? आणि ज्ञानाशिवाय भीती कशी जाणार? रामनाम म्हटले म्हणजे भुते जातात. जीवनात राम आला म्हणजे कोणता सैतान समोर उभा राहिल? ज्ञान म्हणजे रामनाम. स्वत:च्या सामर्थ्याची जाणीव म्हणजेच रामनाम.

शांतीला वाटले, आपल्या गावातील बहिणींना शिकवावे. ती घरोघर जाई व प्रेमाने बोले. तुम्ही लिहायला-वाचायला शिका असे सांगे.

"शांते, आम्हाला शिकून मडमीण का व्हायचं आहे?" एक भगिनी म्हणाली.

"आम्हाला का नोकरी करायची आहे?", दुसरीने विचारले.

"नोकरीसाठी नाही शिकायचं. मडमीण होण्यासाठी नाही. परंतु मडमीण साता समुद्रापलीकडून एकटी येते. कशाच्या जोरावर? ज्ञानाच्या ज्ञानामुळे ती निर्भय असते. तुम्हाला रेल्वेनं कोठे जायचं झालं तर बरोबर कोणी हवं. आधीच गरीब, परंतु दुप्पट खर्च असा होतो. तिकीट कोठलं ते वाचता येत नाही. स्टेशन कोणतं ते कळत नाही. तिकिटाची किंमत किती ती समजत नाही. यासाठी शिका." शांता म्हणाली.

"खरंच की शांता, आम्हाला जायचं होतं नगरदेवळ्याला, तर उतरू पडलो कागावला. कोण फजिती!" शांता म्हणाली.

"आणि आम्हाला पंढरपूरला जाताना तिकिटाची किंमत जास्त घेतलीन् त्या मास्तरानं. म्हणे कसा, एकादशीला तिकिटं महाग होता!" अनसूया म्हणाली.

"एकादशीला का तिकिट महाग होतं? शेंगाचे दाणे महाग होतात, खजूर महाग होतो." आनंदी म्हणाली.

"परंतु आपलं अज्ञान. त्यामुळे फसतो. त्या पाचोऱ्याच्या बाजारात माळणी भाजी विकायला बसत. एक पोलीस दादा येई व उचली वांगी, उचली कांदे, उचली मिरच्या. परंतु एक माळीदादा तेथे होता. त्याच्या वांग्यांना हात लावताच तो म्हणाला. 'नाव टिपीन, नाही तर ठेव खाली वांगी.' तो पोलीस घाबरला. पुन्हा त्याची पिडा आली नाही." "पिडा कशानं गेली?" शांताने विचारले.

"त्याला लिहिता-वाचता येत होतं म्हणून." अनसूया म्हणाली.

"शेतकऱ्याला पण लिहिता येत नाही, अर्ज लिहिता येत नाही. साक्षीदाराशिवाय आलेली मनिऑर्डर त्याला मिळत नाही. सर्वत्र त्याला दक्षिणा ठेवावी लागते. हे सारं अज्ञान नको का दवडायला? मागील वर्षी पीक आलं नव्हतं. कलेक्टर कसा म्हणे. 'जमाखर्च दाखवा' कोठून दाखविणार जमाखर्च?" शांता म्हणाली.

"घरातील मडकी रिकामी आहेत, हे का कलेक्टरला माहीत नव्हतं? येऊन बघायची होती त्यानं. गाडग्या-मडक्यांचेही लिलाव केले!" पार्वती म्हणाली.

"परंतु आपणाजवळ ज्ञान असतं, निर्भयता असती, तर आपण लढा केला असता. तुम्ही शिका. मी शिकवीन. तुमच्याबरोबर मी कापूस वेचायला येईन. तुम्हाला गाणी सांगेन. आपले दुर्दैव आपण दूर केलं पाहिजे." शांतेने सांगितले.

"पण शांते, तू काही म्हण. आपलं दैवच खोटं." एक म्हातारी बाई म्हणाली.

"नाही आजी; हे दैवंबिवं लबाडांनी निर्माण केलं आहे. म्हणे तुला शनीची साडेसाती आहे. आजी, जसे चंद्रसूर्य आहेत, तसा एक आकाशात शनी असतो. त्याचा ग काय संबंध! खरी साडेसाती या सावकारांची. सावकाराचा शनी आपल्या राशीला न आला तर आपली धान्याची रास घरी नाही का राहणार? कोणी शनी नाही नि मंगळ नाही. काही श्रम न करता हात पाहणारा लठ्ठ पोटाचा होतो. काही श्रम न करता सावकार लठ्ठ पोटाचा होतो. सावकारही अभिषेक करायला सांगतो. चार आणे देतो. आपल्याला वाटतं. आपणही असंच करावं. वेडी आपण." शांता म्हणाली.

"मग येणार ना शिकायला?" शांतेने विचारले.

"हो, येऊ." साऱ्या म्हणाल्या.

"मी म्हातारीही येईन." ती वृद्धा म्हणाली.

शांतेचा वर्ग सुरू झाला. मुकुंदरावांपासून तिने एक प्रार्थना करून घेतली होती. ती आरंभी म्हटली जाई.

सदा भजू पुजू आपण ज्ञान-भगवाना
ज्ञानावीण जगती मोठे अन्य दैवत ना ।।
ज्ञान नसे तरी ना मान
नसे ज्ञान तरी ना स्थान
ज्ञान मिळवू दुनियेमधले घेऊ आता आणा ।।
शक्ति एक आहे ज्ञान
ज्ञान देई निर्भयपण
ज्ञान हवे स्त्री-पुरुषांना सर्व माणसांना ।।
लिहावयास वाचावयास
नको कुणी येई न ज्यास
असा ध्यास लागो आता सर्व हिंदुस्थाना ।।

अडाणी न पडून राहू
स्त्रिया आम्ही वरती येऊ
स्त्रियांस का आत्मा बुद्धी हृदय भावना ना ।।
पिळवणूक करि मग कोण
अडवणूक करि मग कोण
कमावील तोची खाईल, श्रमे त्यास जाणा ।।
ज्ञान मिळवू निर्भय होऊ
शेतकरी वरती येऊ
खरेखुरे राजे होऊ लूट थांबवू ना ।।

अशी ती सोपी, तेजस्वी प्रार्थना शिवतरातील लहान-थोर भगिनी म्हणू लागल्या. वर्गात मोठा आनंद असे. म्हाताऱ्या बायांबरोबर लहान मुलीही येत. मोठी गंमत होई. तेथे अक्षरे शिकता शिकता किती तरी दुसऱ्या गोष्टी ऐकायला मिळत.

गावातील तरुण म्हणू लागले, ''आपण का मागे राहावं?'' बायांचा वर्ग सुरू झाला की, बाहेर येऊन ऐकत. बाहेरून बघत. त्यांचीही ज्ञानपिपासा जागृत झाली. एके दिवशी, काही किसान युवक शांतेकडे आले. म्हणाले, ''आमचाही वर्ग घेत जा ताई.''

''काय मोहन, तूसुद्धा शिकणार वाटतं?'' शांतेने विचारले.

''मी का माणूस नको होऊ? आमच्या गावातील आयाबहिणी पुढे चालल्या. आम्ही मागं का राहू?'' तेजस्वी मोहनने उत्तर दिले.

''काल माझी बायको म्हणे, 'तुमचं नाव लिहून दाखवते. माहेरी गेले तर तुम्हाला पत्र लिहीन. परंतु तुम्हाला वाचायला कुठं येतं? मग जाल शेजारच्या रमीकडे. माझ्याजवळ शिका आता'-'' गणपतने सांगितले.

''परंतु बायको असं म्हणाली म्हणून ओरडला नाहीस ना तिच्या अंगावर? मारलंबिरलं नाहीस ना?'' शांतेने हसून विचारले.

''नाही, ताई. तुम्ही हिताचं तेच करीत आहात. शेतकऱ्यांची फार फजिती बघा वर्तमानपत्र हातात असलं म्हणजे मामलेदार खुर्ची देतो, पोलीस रामराम करतो. नाही तर तिकडं बस', 'साब है अंदर', असं सांगून हाकलून देतो.'' गणपतने अनुभव सांगितला.

"हे बघ, मोहन; चित्र. हे चीन देशातील आहे. हे शेतकरी शेतात भाकर खायला झाडाखाली बसले आहेत व खाता खाता वर्तमानपत्रं वाचीत आहेत. एका हातात नांगर व दुसऱ्या हातात क्रांती वर्तमानपत्र. असं होईल तेव्हा स्वराज्य जवळ येईल." शांता म्हणाली.

ते तरुण ते चित्र पाहू लागले. काही दुसरेही शेतकरी भोवती जमले. माना डोलावू लागले.

"ताई, धान्य दिवाणखान्यात का कोणी पेरतो? गालिचे, जाजमे यांवर का कोणी पेरतो? धान्य बाहेर शेतात पेरावं लागतं, तेव्हा ते फोफावतं. स्वराज्याचे विचार शेतकऱ्यांच्या नांगराशी येऊन मिळतील तेव्हाच फोफावतील. दिवाणखान्यातील राजकारण का स्वराज्य आणून देईल?" मोहनने प्रश्न केला.

"मोहन, किती महत्त्वाची गोष्ट सांगितलीस तू. संपत्ती निर्माण करणारे तुम्ही जेव्हा जागृत व्हाल, आजूबाजूस काय चाललं आहे ते पाहाल तेव्हाच स्वातंत्र्य येईल. खरं गोरगरिबांचं स्वातंत्र्य येईल. इंग्रजांनी आपणास अडाणी ठेवलं आणि देशातील श्रीमंतांसही. आपण शिकू तर खपणार नाही. गरीब लोकांना तेथे कॉन्ट्रॅक्टर वगैरे किती छळतात. त्यांच्यात ज्ञान जाईल, निर्भयता जाईल, तर या लुटारूंची लूट मग कशी चालणार?" शांता लाल होऊन म्हणाली.

"त्यापलीकडे कंडारी गावी कोणी शिकवावयाचा वर्ग काढला तर जमीनदार म्हणू लागले, 'शिकायला जाल तर कामावर ठेवणार नाही.' रात्री दहा दहा वाजेपर्यंत घरी राबवू लागले, म्हणजे शिकायला जाता येऊ नये." गणपतने इतिहास सांगितला.

"ताई, आणखी दाखवा ना चित्रे." मोहन म्हणाला.

"हे बघा एक. हे चीनचे स्वातंत्र्यवीर. जेवण झाल्यावर यांनी हातांत पाट्या-पेन्सिली घेतल्या आहेत. बरोबर बंदूक असते. बरोबर पाटी असते. स्वातंत्र्य मिळवावयाचे असेल व मिळालेले टिकवावयाचे असेल तर आजूबाजूस काय चालले आहे ते कळले पाहिजे. म्हणून चिनी शेतकरी बंदुकीबरोबर पाटीही घेतो." शांतेने सांगितले.

"स्वराज्य म्हणजे गंमत नाही." म्हातारा पांडू म्हणाला.

"होय, पांडबा. स्वराज्य म्हणजे दृढनिश्चय. अपार कष्ट. सारखा ध्यास." शांतेने सांगितले.

"मग आमचा घ्याल ना वर्ग ताई?" शंकरने विचारले.

‘‘होय, बायकांचा संपला की मग तुमचा.’’ शांता म्हणाली.

‘‘बायका पुढे, आम्ही मागं. शांताबाई बायकांची बाजू घेणार.’’ मोहन हसून म्हणाला.

‘‘आपण बायकांना कमी मानतो हीच चूक.’’ शांता हसून म्हणाली.

‘‘पण ताई, तुमची सुटी संपली म्हणजे मग काय?’’ पांडूने विचारले.

‘‘मग मोहन शिकवील. मोहन, तू येत जा ना जरा दिवसाही माझ्याकडे शिकायला.’’ शांतेने सांगितले.

‘‘जात जा रे. एकटा तर आहेस. बायको तर मिळत नाही.’’ पांडू म्हणाला.

‘‘बाप होता तर मोहनची त्यानं पुन्हा पुन्हा तीन लग्नं केली. परंतु नवी नवरी मरायची. ‘मोहनला मुलगी देणं म्हणजे मरणाला देणं’ असं म्हणतात लोक.’’ गणपत बोलला.

‘‘मोहन, तू हो आपला संन्यासी,’’ शांता गंभीरपणे म्हणाली.

‘‘तो का बामण आहे?’’ शंकर हसून म्हणाला.

‘‘जो केवळ जगाची सेवा करील तो संन्यासी.’’ शांता गंभीरपणे म्हणाली.

‘‘मोहन, ताईजवळ शीक. मग आमचा मास्तर हो. परंतु मारूबिरू नको हो छडी आम्हा म्हाताऱ्यांना!’’ पांडू म्हणाला.

‘‘पण मोहन, तू भरभर नाही शिकलास तर मी तुला छडी मारीन, कान ओढीन; चालेल ना?’’ शांतेने गंमतीने विचारले.

‘‘बैल भराभर चालायला हवा म्हणून आम्ही आर टोचतोच की!’’ मोहन म्हणाला.

‘‘तू का बैल?’’ गणपतने विचारले.

‘‘असे मुक्या प्राण्यांना टोचणे वाईट. पांडबा, आपल्या गावात तरी बैलाला आर टोचायची नाही हा नियम करा. पंजाबात, गुजरातेत बैलाला किती प्रेमाने सांभाळतात! त्याला टोचणार नाहीत पराणीने, त्याला शिवी देणार नाहीत तोंडाने.’’ शांता म्हणाली.

‘‘मालक म्हणतो, ‘आज इतकं नांगरून झालंच पाहिजे.’ मग आम्ही काय करावं ताई?’’

‘‘आपण बंड करावं. गरीब प्राण्याची बाजू घ्यावी.’’ शांता रागाने म्हणाली.

"आपल्या देशात गरीब माणसाची कोणी बाजू घेत नाही, तर गरीब प्राण्याची कोण घेणार?" शंकरने विचारले.

"आपल्या देशात मुंग्यांना साखर पेरणारे आहेत, कबुतरांना धान्य ओतणारे आहेत; परंतु माणसांना उपाशी मारतात, सावकारीनं गळा कापतात." गणपत त्वेषाने बोलला.

"येऊ का मग शिकायला वेळ मिळताच?"

"ये." शांता म्हणाली.

आता पुरुषांचा वर्गही सुरू झाला. उत्साहाने लोक शिकू लागले. गावातील भिकू सुताराने फळे करून दिले. वर्गात शांतेने चित्रे लावली. मोठ्या अक्षरांतील म्हणी लावल्या. तेथे तिने दोन नकाशे टांगले. शांताच्या उत्साहाला सीमा नव्हती. ती पहाटे उठून गावात प्रभातफेरी काढी. साक्षरतेची गाणी म्हणे. मुलेमुली त्यांत सामील होत. गावात नवजीवन आले. नवप्रकाश आला. दिवाळीमध्ये दिवे लावायचे; ज्ञानाचा दिवा हा खरा दिवा हिंदुस्थानातील शेकडा ९० लोकांजवळ ज्ञानाचा दिवा येईल त्या दिवशी खरी दिवाळी. त्या दिवशी आत्मदेवाची दिवाळी, शांता शिवतर गावात ज्ञानाच्या शिवशंकराची, त्या ज्ञानरूप मृत्युंजयाची स्थापना करीत होती. तिने खरी दिवाळी साजरी केली. शांता आपली सुट्टी अशी दवडीत होती. परंतु रामदास काय करीत होता?

रामदासने गोविंदरावांजवळ मुंबई–मद्रासकडे जाण्याचा हट्ट धरला. हो–ना करता करता परवानगी दिली.

"बाबा, भरपूर पैसे द्या बरोबर." तो म्हणाला.

"किती हवेत?" गोविंदरावांनी विचारले.

"द्या पाचशे!" रामदास म्हणाला.

"पाचशे?" पित्याने आश्चर्याने विचारले.

"बाबा, मी एक सायकल आणीन. एक सोन्याचे घड्याळ हवे मला. ते मागे कोण आले होते पाहुणे? ते मला घड्याळ नाही म्हणून हसले. बूट आणीन छान. कपडे शिवून आणीन. बाबा, तुम्हाला पण एक छानदार अगदी तलम धोतरजोडी आणीन. शांताला आणीन काही तरी. नकोत का पाचशे? हजारसुद्धा लागतील आणि गेलोच म्हणजे चांगलेसे नाटक, सिनेमा नको का बघायला? द्या ना बाबा!" रामदास लडिवाळपणे म्हणाला.

''असा जरा नीट वागू लाग. खादी घालून भिकाऱ्यासारखा नको राहू. राजासारखा राहा. साहेबासारखा राहा. हॅट वगैरे घेऊन ये की. तुला दत्तक घेतला; पण भीती वाटू लागली होती. आता ठीक, ते मुकुंदराव येथून गेले, बरं झालं. सारी पोरं बिघडवीत होते. मामलेदाराचे मोठे उपकार झाले मुलांच्या आई-बापांवर.'' गोविंदराव म्हणाले.

''मामलेदाराचे कसले उपकार?'' रामदासने विचारले.

''मामलेदारानेच त्या मास्तराचे पराक्रम वर कळविले. परवा सांगत होते ते.'' बापाने सांगितले.

''परंतु त्यांचा मुलगा वर्गात रडला.'' रामदास म्हणाला.

''मग पैसे हवेत ना? घे नीट जपून जा. नाही तर खिसा कातरतील मुंबईचे भामटे. रस्त्यात रात्री गर्दीत भेटेल कोणी व म्हणेल, 'ती बघ कशी वर चांदणी, तो बघ काय छान तारा' आणि आपण वर पाहू लागलो की इकडे खिसा सारा पसार होतो. समजलास ना?'' गोविंदराव समजावून सांगत होते.

पैसे घेऊन रामदास पहिल्या प्रवासाला निघाला. श्रीमंताची दिवाळी. परंतु गरिबांना काय? सोनखेडीच्या आयाबहिणी दिवाळीला घरी दोन पणत्या लावता याव्यात म्हणून रात्रंदिवस सूत कातीत होत्या. आसपासच्या गावाच्या पण कातीत होत्या. परंतु हे सूत विकत घेऊन दयाराम काय करणार?

दयाराम, हिरालाल, माणक, पार्थ व चुडामण आश्रमात बसले होते. आश्रमाचे ते पंचप्राण. दयाराम व माणक आसपासच्या गावांतून नेहमी हिंडत, कातायला शिकवीत, पिंजायला शिकवीत, सूत काढा म्हणून सांगत. पार्थ व चुडामण शिवणकाम करीत. गावातीलही दोन विणकर त्यांच्या बरोबर काम करायला येत. हिरालाल जमाखर्च व व्यवस्था पाही. खादीची ठाणे पडली होती. पैसे तर जवळ नव्हते. रात्री प्रार्थनेनंतर ते पाच मित्र आपसात बोलत होते.

हिरालाल : आता सूत घेणं बंद करा, पैसे कोठून द्यायचे?

पार्थ : दिवाळीसाठी आशेनं सूत आणतील त्यांची का निराशा करायची?

दयाराम : लेकी माहेरी येतील. त्यांना गोडधोड करून घातलं पाहिजे. म्हणून बायका रात्रंदिवस कातीत आहेत. सूत न घेऊ तर त्या हाय-हाय म्हणतील.

हिरालाल : ते सारं खरं. परंतु पैसे हवेत ना दयाराम?

चुडामण : मायबहिणीचे अश्रू आपल्याच्यानं पाहवणार नाहीत.

दयाराम : आशेची निराशा करणं महाकर्म कठीण.

पार्थ : परंतु लोकांना कोठून द्यायचे पैसे? दरोडा का घालायचा आहे?

चुडामण : श्रीमंत लोकंच डाके घालतात. दरोडा घालतात.

पार्थ : परंतु ते कायदेशीर असतात. आपले बेकायदेशीर ठरतील, हिंसक ठरतील.

दयाराम : कष्टाळू गरिबांना उपाशी मारणं ही का हिंसा नव्हे? परंतु काय करायचं?

हिरालाल : उद्या बाया येतील. त्यांना मी नको म्हणून सांगेन. मी कठोर होईन. मला झालंच पाहिजे.

ते मित्र सचिंतपणे अंथरुणावर पडले. दयारामला झोप येईना; त्याचे डोळे सारखे भरभरून येत होते.

दुसरा दिवस उजाडला. दयाराम व माणक आज गाणी म्हणत हिंडायला गेले नाहीत, आश्रमातच कामं करीत होते; पार्थ व चुडामण मागावर होते, हिरा खादीची ठाणं नीट ठेवीत होता, तो बायका आल्या. सुताच्या राशी घेऊन आल्या.

"आता सूत सध्या नको आई." हिरालाल म्हणाला.

"असे नको रे बोलू भाऊ!" जानकी म्हणाली.

"आज हिरादादा हसत नाही, बोलत नाही." तुळशी म्हणाली.

"हिरादादा, पाणी रे का डोळ्याला तुझ्या? आमच्या डोळ्यांचं पाणी तुम्ही पुसता, तुमच्या कोण पुशील?" यमनी म्हणाली.

"आश्रमात खादी पडून आहे. श्रीमंत लोक घेत नाहीत. ते विद्यार्थी घेत नाहीत. पैसे कोठून आणू? व्यापाऱ्यांना सांगितलं दिवाळीसाठी तक्क्ये, लोड, दुकानातील गाद्या यांचे वरचे अभ्रे तरी खादीचे करा. परंतु कोणी ऐकेना. कोठून देऊ पैसे? या डोळ्यांतील अश्रूंची माणिकमोती का होत नाहीत?" हिरा दु:खाने म्हणाला.

"हिरा, काही कर. परंतु आजचा दिवस घे. मग महिना पंधरा-दिवस नाही येणार. पोरी दिवाळीला घरी येणार. दोन दिडक्या घरात असू देत." यशोदा म्हणाली.

"हिरा, माझ्या घरात दिवा कधीच नसतो. म्हटलं, यंदा दिवाळीत लावू दोनं. घे रे राजा सूत." सुंद्रा रडत म्हणाली.

"हिरा, पोरं आज उपाशी आहेत माझी. नाही का रे दया येत तुला?" अन्नपुर्णेने विचारले.

"मला कोणी विकत घेतलं असतं तर स्वत:ला विकून मी दिले असते पैसे. परंतु आम्हाला कोण घेणार विकत?" हिरा म्हणाला.

दयाराम बाहेर आला.

"दयाराम, तू तरी दया कर." साऱ्या हात पसरून म्हणाल्या.

"उद्या या. उद्या पैसे देऊ." दयाराम म्हणाला.

"कोठून आणणार पैसे द्या?" हिरालालने विचारले.

"दरोडा घालून, चोरी करून. संतांना जेवण घालता यावं म्हणून कबिरानं चोरी केली." दयाराम गंभीरपणे म्हणाला.

"परंतु कमाल–त्याचा मुलगा, तो फाशी गेला. सुळावर त्याला चढवण्यात आलं." हिरा शांतपणे बोलला.

"मीही फाशी जाईन. यांचे अश्रू पुसता येत नाहीत, तर जगून काय करायचं?" दया म्हणाला.

"असं नका रे बोलू; तुम्ही जगाल तर आम्ही जगू. आम्ही उपाशी मरू; परंतु असं नका काही करू. तुम्ही जगा हो राजांनो. घरदार सोडून आमच्यासाठी कामं करता!" तुळशी म्हणाली.

"चला, उद्या येऊ. दयाराम कोठून तरी आणील पैसे. देव त्याला देईल." जानकी म्हणाली.

बाया उठल्या. सुताच्या गाठल्या घेऊन गेल्या. आश्रमात सारेच खिन्न बसले होते.

"आश्रमच बंद करू या. लोकांची खोटी आशा वाढवण्यात काय अर्थ?" पार्थ म्हणाला.

"मुकुंदरावही गेले. ते आपला पगार पाठवून देत. त्यांचा आधार होता. मुलंही थोडी अधिक खादी घेत; परंतु देवानं त्यांना हाकललं." चुडामण म्हणाला.

"कसला देव नि काय. सारं झूट आहे. देव म्हणजे भ्रांत कल्पना आहे. आपल्या दुबळेपणापासून देव जन्मतो. चिखलातून कमळ जन्मतं." हिरालाल म्हणाला.

"परंतु ते केवळ खोटं का असतं? त्याचा सुगंध व मकरंद का अनुभवता येत नाही? देव ही भ्रान्त कल्पना असती तर एकनाथांना अपार शांती का त्या भ्रमातून

मिळाली? भ्रमातून असा अमर आनंद प्राप्त होणार असेल तर तो भ्रमच सत्यरूप आहे. बाकी इतर विचार भ्रमरूप होत.'' दयाराम म्हणाला.

''कर तुझ्या देवाची आळवणी!'' हिरा उपहासाने म्हणाला.

''मी आळवणी करीन. माझ्या इच्छेप्रमाणे झालं नाही म्हणून मी लगेच देवाला फैलावर नाही घेणार. आई मुलांचं कधी कधी मान्य करीत नाही. म्हणून का आईला आपण शिव्या देऊ? आईला अधिक कळतं. अधिक दूरचं दिसतं. कोणत्याही परिस्थितीत ईश्वरावर भरंवसा असणं म्हणजे श्रद्धा. मारणारा त्याचाच हात, तारणारा त्याचाच. आईच्या डोळ्यांतील रागाच्या पाठीमागं वात्सल्याचे सागर उंचबळत असतात.'' दयाराम म्हणाला.

''चला आपण कातीत बसू.'' पार्थ म्हणाला.

सारे मित्र आज कातीतच बसले. जणू ओंकाराचे भजनच तेथे चालले होते. गुंगुंगुं सुरू होते.

''इतक्यात कोण आलं इथे?'' रामदास म्हणाला.

''रामदास इकडे कोठे?'' दयाराम मिठी मारून म्हणाला.

''तू म्हणाला होतास ना? 'श्रीमंत झालास, दरिद्री नारायणाला विसरू नकोस.' म्हणून आलो. दिवाळीच्या सणाच्या वेळेस खेड्यातील दरिद्री नारायणाचं नाही स्मरण करावयाचं तर कधी?'' रामदास म्हणाला.

''ये. बस. आमच्याबरोबर कात.'' हिरा म्हणाला.

रामदासही चरख्यावर बसून कातू लागला.

सायंकाळ झाली. पार्थ स्वयंपाक करू लागला. रामदास इतर मित्रांबरोबर गावात हिंडायला गेला. रामदास आता श्रीमंताचा पुत्र होता. सोनखेडीला त्याची इस्टेट होती. लोक लवून त्याला रामराम करीत होते.

''भाऊसाहेब, आमच्याकडे या जेवायला.'' एक गृहस्थ म्हणाले.

''आश्रमातील पवित्र अन्नच आज घेऊ दे.'' रामदासने सांगितले.

आश्रमात आज कोणी भाजी आणून दिली: कोणी दूध आणून दिले. पार्थाने स्वयंपाक तयार केला.

मंडळी जेवली. प्रार्थना झाली. कोणी वाचीत बसले, कोणी बोलत बसले. परंतु दयाराम कोठे होता? दयाराम गच्चीत बसून अश्रूसिंचन करीत होता.

"दया, काय झालं?" एकदम रामदासने येऊन विचारले.

दयाने आपले हृदय रिकामे केले.

"किती आहे खादी शिल्लक?" रामदासने प्रश्न केला.

"असेल पाचशे रुपयांची" दयारामने उत्तर दिले.

"मी सारी विकत घेतली. उद्या बाया येतील त्यांना पैसे दे. दरिद्री नारायणाची दिवाळी होऊ दे." रामदास म्हणाला.

"रामदास, ही काय थट्टा आहे?" दयाने प्रश्न केला.

"दया, थट्टेच्या वेळी थट्टा. मी सत्य सांगतो आहे. खादी घेतली. हे तुझ्या हातावर पैसे ठेवतो." असे म्हणून नोटांचे पुडके रामदासाने त्याच्या हाती दिले.

दयारामच्या डोळ्यांतील पाणी त्या नोटांवर पडून त्या पवित्र झाल्या. मित्राचा हात हाती घेऊन दया मुकेपणाने बसला होता. दोघे उठून खाली गेले.

"हिरा, घे हे पैसे. उद्या सूत घे." दयाने सांगितले.

"कोणी दिलं?" त्याने विचारले.

"या शेटजींनी आपली सारी खादी खरेदी केली." दया म्हणाला.

"मला शेटजी म्हणू नका. साहेब म्हणू नका. मला भाऊ म्हणा." रामदासने सांगितले.

"रामदास, पैसे चोरून का आणलेस?" पार्थने विचारले.

"आमच्या पूर्वजांनी दरिद्री नारायणाचे चोरून नेले, ते पुन्हा मी दरिद्री नारायणाला आणून देत आहे. ज्याचा खरा माल त्याला परत देणे,का चोरी?" रामदासने प्रश्न केला.

"आज तरी जगात खरे साव चोर ठरले आहेत व चोरांना खुर्ची, लोड मानसन्मान मिळत आहे." दयाराम म्हणाला.

"हे सारं बदलणं म्हणजे क्रांती. ही सारी उलथापालथ व्हायची आहे. आपण या क्रांतीतील सैनिक" पार्थ निश्चयाने म्हणाला.

दुसऱ्या दिवशी रामदास मुंबईकडे गेला. पंधरा–वीस रुपये त्याच्याजवळ होते. रामपूरला मी कळवीन तेव्हा खादी नीट बांधून पाठवा असे त्याने सांगून ठेवले होते. हिराने मायबहिणीचे सूत घेतले. सर्वांची आनंदी दिवाळी झाली.

आश्रमाला, खादीला, चरक्या भगवानाला घराघरांतून दुवा मिळाला. रामदास घरी परत आला. परंतु बरोबर काही नव्हते.

''मुंबईहून रिकामाच आलास? पैसे चोरीला नाही ना गेले?'' गोविंदरावांनी विचारले.

''मागून माल येत आहे.'' रामदासने सांगितले.

बैलगाडी आली, खादीचा गठ्ठा उतरविण्यात आला. गाडी परत गेली.

''काय आहे यात भाऊ'' शांतेने विचारले.

''यात मजा आहे.'' रामदास म्हणाला.

''सायकलसुद्धा का यात आहे?'' पित्याने विचारले.

''सारं यात आहे.'' रामदासने सांगितले.

गाठ सोडण्यात आली. त्यातून शुभ्र खादी बाहेर पडली.

''हे रे काय भाऊ?'' शांतेने विचारले.

''ही गरिबांची हृदयं.'' तो म्हणाला.

''पाचशे रुपयांच्या का चिंध्या आणल्यास? गाढव आहेस. बापाला फसविलंस.'' गोविंदराव म्हणाले.

''बाबा, या चिंध्या नाहीत. ज्यांच्या अंगावर चिंधी नाही अशा माय-बहिणींची अब्रू आहे ही. ही खादी त्यांची अब्रू सांभाळते. बाबा, अब्रूची किती किंमत?'' रामदासने विचारले.

''भाऊ, गरिबाला आहे कोठे अब्रू? कोर्टकचेरीत विचारतात, 'किती शेतसारा भरतोस, किती इन्कमटॅक्स भरतोस?' जो अधिक शेतसारा भरतो, अधिक इन्कमटॅक्स भरतो, त्याची साक्ष म्हणजे खरी आणि ज्याच्याजवळ जमीन नाही त्याची साक्ष पै किमतीची. अधिक शेतसारे भरणारे, अधिक इन्कमटॅक्स भरणारे हे वास्तविक चोर. खोटे व्यवहार करून त्यांनी इस्टेटी जमविल्या. दोन-दोन जमाखर्च ठेवतात, परंतु शेवटी त्यांचा शब्द सत्याचा, त्यांना अब्रू.'' शांता म्हणाली.

''पोरी, मग आम्ही चोर?'' गोविंदरावांनी विचारले.

''शांता सर्वसाधारण म्हणत आहे. तुम्हाला नाही उद्देशून बाबा.'' रामदास म्हणाला.

''भाऊ, सोनखेडीची ही खादी, होय ना?'' शांतेने विचारले.

"हो बाबा, हृदयाची किंमत अमोल असते. शेकडो हृदयं या खादीनं मी जोडली. ५०० रुपड्या देऊन जर अशी हृदयं मिळाली तर चांगला नाही सौदा?" रामदासाने हसत विचारले.

"गरिबांचे शिव्याशाप मिळण्याऐवजी त्यांचे मंगल आशीर्वाद मिळणे हीच खरी संपत्ती. मी कदाचित ही निर्जीव जड संपत्ती गमावून बसेन. परंतु जिवंत संपत्ती जोडीन. गरिबांच्या हृदयांचा सम्राट होईन. हे बंगले राहणार नाहीत. परंतु गरिबांची हृदयमंदिरं मिळतील." रामदास म्हणाला.

"माझे डोळे मिटो, माझ्या पाठीमागे काही होवो." गोविंदराव खिन्नतेने म्हणाले.

"बाबा, मी काय वाईट केलं? जी जाऊ घरातून?" रामदासाने दुःखाने विचारले.

"रामदास, ऐक तरी माझे ऐक. खादीचा नाद तुला लागला आहे. पण खादीच्या पलीकडे जाऊ नकोस." गोविंदराव म्हणाले.

"म्हणजे काय?" शांताने विचारले.

"क्रांतिकारक होऊ नकोस."

"बाबा, क्रांती म्हणजे दुसरं काय? क्रांती म्हणजे रक्तपात नव्हे. श्रमणाऱ्याला सुखी करणं म्हणजे क्रांती. त्यांची मान उंच करणं म्हणजे क्रांती." रामदास म्हणाला.

"शिवतरला मी क्रांती केली. म्हाताऱ्या बायका शिकू लागल्या. तरुण शिकू लागले. मोहन त्यांना शिकवणार आहे. अज्ञानाच्या अंधारात मी दिवा नेला." शांती म्हणाली,

"सोनखेडीच्या मायबहिणींनी दिवाळी गोड केली असेल. दुःखानं रडत बसण्याऐवजी हसल्या असतील. दुःखितांना हसविणं, पडलेल्याला उठविणं, मरणाऱ्याला जगवणं, श्रमणाऱ्याला पूजणं म्हणजे क्रांती." रामदास म्हणाला.

"या दिवाळीत तुम्ही असे दिवे लावले एकूण?" गोविंदराव जरा हसून म्हणाले.

"हो बाबा, हीच खरी दिवाळी. हेच दिवे विझले न जाता अधिक कसे पेटतील हे पाहण्याचं सामर्थ्य आम्हाला येवो." रामदास म्हणाला.

"येईल, ते सामर्थ्य येईल." शांता भविष्य बोलली.

+++

प्रयाण

रामदासची सातवी यत्ता संपली; पुढे काय करावयाचं? एके दिवशी मुकुंदराव व तो रामपूरच्या नदीतीरी बोलत बसले होते. बहुळा नदीचा प्रवाह मोठा सुंदर दिसत होता. एके ठिकाणी लहानसा धबधबा पडत होता. ध्येयाला मिळवण्यासाठी नदी नि:शंकपणे उडी घेत होती. स्वच्छ पाण्याचा फेस तेथे उसळत होता. नदीतील दिव्यता तेथे प्रकट होत होती.

''दगडधोंड्यांशी टक्कर घेतल्याशिवाय ही दिव्यता दिसली असती का? नदीचं हे निर्मल यश बाहेर उसळत आहे. तिच्या त्यागातून हे वैभव प्रकट होत आहे. तिच्या मरणातून तिला अमर जीवन मिळत आहे.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''ध्येयप्राप्तीसाठी मार्गातील सर्व विरोधांवर निकराचा हल्ला चढवला पाहिजे.'' रामदास म्हणाला.

''मग तू तुझ्या ध्येयप्राप्तीचं काय ठरविलंस! हिंदुस्थानातील सर्व मोठ-मोठे आश्रम पाहून येणार ना? निरनिराळ्या महान संस्थांतून थोडेथोडे दिवस राहून येणार ना? महात्माजींच्या तत्त्वाप्रमाणे चालणारे आश्रम पाहा. गुरुकुलं पाहा. रामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्यांनी चालविलेल्या संस्था पाहा. गुरुदेव रवींद्रनाथांच्या विश्वभारतीत जाऊन तेथील वास घेऊन ये. जा. विशाल दृष्टीचा, मोठ्या मनाचा होऊन ये. विशाल भारताचा परिचय करून घे. विशाल भारतात ठायी ठायी कशी कामं चालली आहेत. ठिकठिकाणी कसे प्रश्न आहेत ते पाहा. बिहारमधील किसानांची संघटना बघ. कानपूर, कलकत्ता येथील कामगारांच्या पोलादी संघटना पाहून घे. नवीन ओळखी जोड. नवीन भाषा शिक. नवभारताला संकुचित प्रांताभिमान नको आहे. आपल्या पूर्वजांनी पूजेमधील कलशात सारा हिंदुस्थान पाहावयास आपणास शिकवले आहे.

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति
नर्मदे सिंधुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

असे आपण म्हणतो. साऱ्या नद्या देवघरातील त्या तांब्यात मी पाहतो. माझ्या या मस्तकात साऱ्या हिंदुस्थानचा विचार हवा. रामदास, हे ध्येय तुझे. तू त्यासाठी जग. त्यासाठी मर.'' मुकुंदराव सांगत होते.

''मी आधी विश्वभारतीत जाईन. तेथे काही वर्षं राहून मग हिंडेन फिरेन म्हणतो. संगीतवादनाचा काही अभ्यास करावा असंही मनात आहे. बंगालमधील अभयाश्रम, खादीप्रतिष्ठान वगैरेही सुटीत पाहीन. परंतु मुख्य केंद्र विश्वभारती. तुम्ही याल का माझ्याबरोबर? तुम्ही चला. येथे तरी तुम्ही कोठे राहणार?''

''रामदास, शेतकऱ्यांत व कामगारांत वणवा पेटवून द्यावा, असं माझ्या मनात येत आहे. त्यांची हलाखी पाहून हृदयाचं पाणी होतं. मी आता विश्वभारतीत येणं म्हणजे तो माझा बौद्धिक विलास होईल.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''थोडे दिवस या. मी एकदा तेथे रुळेपर्यंत या. मला नाही म्हणू नका. तुम्ही मग निघून जा. मी आग्रह करणार नाही.'' रामदासाने प्रार्थना केली.

''बरं तर, येईन. थोडे दिवस त्या पवित्र स्थानी राहून परत येईन.'' मुकुंदराव म्हणाले.

नदीतीरावरील शिवालयात घंटा वाजली.

''घंटा वाजली, देवानं संमती दिली.'' रामदास म्हणाला.

''तुझे गोविंदराव फार आढेवेढे नाही ना घेणार?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''त्यांना एकच भीती वाटते की, मी बंगालमध्ये गेलो तर क्रांतिकारक होईन. बाँबच्या भानगडीत पडेन. बाँबचे राजकारण आता मागं पडलं आहे. दहशतवादीही ते जुने मार्ग सोडून किसान-कामगारांच्या संघटनेत पडले आहेत, हे त्यांना काय माहीत? तुम्ही बरोबर असला म्हणजे त्यांनाही बरं वाटेल. खादीच्या बाहेर फारसा मी जाणार नाही, असा त्यांना भरवसा वाटेल. जाण्याला संमती देतील.'' रामदास म्हणाला.

इतक्यात पाठीमागून येऊन कोणी तरी रामदासचे डोळे धरले. मुकुंदराव हसू लागले.

''शांता आहे. दुसरं कोण असणार?'' रामदास म्हणाला.

''कसं रे ओळखतोस भाऊ?'' शांतेने विचारले.

“मला सारं समजतं. तू देवळात का आली होतीस तेही समजतं.” रामदास हसत म्हणाला.

“घंटा तूच वाजविलीस?” मुकुंदरावांनी विचारले.

“अहो, या मंदिरात कोणी येत नाही. सोमवारी क्वचित कोणी येतो.” रामदास म्हणाला.

“मग शांता का आली होती?” मुकुंदरावांनी प्रश्न केला.

“लग्न लवरकर व्हावं म्हणून. बॅरिस्टर नवरा मिळावा म्हणून.” रामदास म्हणाला.

“होय का ग शांते? तू शिकणार ना होतीस?” मुकुंदराव आश्चर्याने म्हणाले.

“भाऊचं तुम्ही काय ऐकता? ज्याला–त्याला आपणासारखंच इतर असे वाटत असतं. भाऊ, तू जातो आहेस बंगालमध्ये. बंगाली जादूगारीण भेटेल हो एखादी. जपून राहा.” शांता त्याच्या पाठीवर हात ठेवून म्हणाली.

“माझी नको काळजी. मुकुंदराव आहेत माझ्याबरोबर. तुला येणार आहेत मागणी घालायला. त्या वेळेस नीट जप. नीट उभी राहा. श्रीमंत सरदाराचे चिरंजीव आहेत बरं ते. शांतीचा काय मग थाट!” रामदास थट्टा करू लागला.

“खरंच का कोणी. मागणी घालायला येणार आहेत?” मुकुंदरावांनी प्रश्न केला.

“होय.” रामदास म्हणाला.

“शांते, मग काय करणार तू?” मुकुंदरावांनी विचारले.

“जो शेतात काम करील, मोट हाकील, लाकडं फोडील, शेण भरील, चिखल असो, थंडी असो, वारा असो, जुमानणार नाही, डोक्यावरून भारे आणील, बायकोबरोबर दळू लागेल. शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी भांडेल, किसानांचे मोर्चे काढील, क्रांतीत सामील होईल, अशाशी मी लग्न लावीन. आहेत का हे माझे पती होऊ पाहणारे तयार? असा मी प्रश्न विचारीन.” शांता म्हणाली.

“असा पण आतापर्यंत कोणी केला नाही. हा पण कोण जिंकील? या पणात कोण पास होईल ? शांते, तुला अविवाहितच राहावं लागेल.” रामदास म्हणाला.

“हा पण जिंकणारा कोणी न मिळेल तर हिंदुस्थान कायमचा गुलाम राहील.” शांता म्हणाली.

"तू अशा अटी घालणार, परंतु तू काय करशील?" रामदासने विचारले.

"मी शेतकऱ्यांत राहीन. त्यांच्या बायकांना शिकवीन. त्यांच्याबरोबर काम करीन. ज्वारीची कापणी करीन. कपाशीची वेचणी करीन. भुईमगाला उपटीन, निंदणी-खुरपणी करीन, डोईवरून गवत आणीन, कडबा आणीन, शेतकऱ्याची खरी मुलगी होईन. उन्हात काम करून घामाघूम होऊन माझ्या ज्ञानाला पवित्र करीन. जे ज्ञान थंडीवाऱ्यात, उन्हात, पावसात जायला भिते, ते ज्ञान नसून दंभ आहे. तो पोकळ अहंकार आहे." शांता म्हणाली.

"शांते, तू इतके विचार करायला कशी शिकलीस?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"ही तुमचीच वर्गातील शिकवण. तुम्हीच पेरलेलं हे उगवत आहे." शांता नम्रपणे म्हणाली.

"वास्तविक शांतेनं आता लग्न करावं. लग्नापुरतं शिक्षण झालं आहे." रामदास म्हणाला.

"लग्नापुरतं शिक्षण? लग्नासाठी शिकायचं की, आपण माणसं आहोत म्हणून शिकायचं? पुरुषाप्रमाणे स्त्रीलाही बुद्धी, हृदय, मन आहे. त्याच्या विकासासाठी तिनं शिकायचं. केवळ दुधाचा हिशेब ठेवता येईल, भाजी विकत घेता येईल, थर्मामीटर लावता येईल, पत्र वाचता येईल, एवढ्यासाठी नाही शिकायचं. पतीबरोबर वादविवाद करता यावा म्हणूनही नाही शिकावयाचं. स्त्रीला आत्मा आहे म्हणून शिकावं." शांता म्हणाली.

"शांते, शिक. शिक. तुझं नाव शांता परंतु तू अशांत आहेस. ज्ञानाशिवाय तू कशी शांत होणार?" रामदास म्हणाला.

"केवळ ज्ञानानं माझं समाधान नाही. गरिबांचे संसार सुंदर, सुखाचे होणार नाहीत तोपर्यंत मी अशांतच राहाणार. हिंदुस्थानात प्रचंड क्रांती होईल तेव्हाच मी शांत होईल." शांता म्हणाली.

"शांता, ते काम सोपं नाही. पोलीस स्त्रियांवरही लाठी चालवितात; गोळीबार करतात. क्रांती म्हणजे मरण!" रामदास गंभीरपणे म्हणाला.

"ते मरणच मी वरणार आहे. त्या मरणासाठी माझे नवस आहेत. चिनी युद्धात तरुणी कशा मरत आहेत. भारतात का न मराव्यात?" शांता म्हणाली.

"शांते, मी विश्वभारतीत जात आहे. मी परत येईपर्यंत नको पडू फंदात. आपण दोघं चळवळीत पडू. मुकुंदराव मार्ग दाखवतील." रामदास म्हणाला.

"भाऊ, तू जा: तिकडील त्याग. मरणाची बेपर्वाई इकडे घेऊन ये. बंगाली वीर! हसत हसत ते शेकडो फाशी गेले. शेकडो अंदमानी खितपत पडले. शेकडो कारागृहात झिजून क्षयी झाले. वंगभूमी, तुला कोटी कोटी प्रणाम." शांतेने भक्तिमय प्रणाम केला.

"चला, आपण जाऊ; बाहेर अंधार पडू लागला." मुकुंदराव म्हणाले.

"अंधारातून प्रकाश दिसत आहे." शांता म्हणाली.

"ध्येयाचा दिव्य प्रकाश!" रामदास म्हणाला.

तिघे उठून चालू लागली. अंधारातही धबधब्याचे स्वच्छ पाणी-फेसाळ पाणी चमकत होते.

"ध्येयाचा उन्माद विलक्षण असतो. वेदात इंद्रदेव एके ठिकाणी गर्जना करतो. 'इकडचा पर्वत तिकडे फेकीन तिकडचा इकडे फेकीन.' ते वर्णन समाजात क्रांती करून पाहाणाऱ्यांचं, ध्येयवादी वीरांचं आहे. पर्वत त्यांना मुठीत मावणारे चेंडू वाटतात. अनंत आकाश जणू बिंदुकले वाटतं. सूर्य बचकेत धरू असं म्हणतात. ध्येयानं रंगलेल्या वीरासमोर कोण उभा राहील?" मुकुंदराव बोलत होते.

"शांते, ठेच लागली ना? जरा जपून चल." रामदास म्हणाला.

"क्रांती करणाऱ्याला 'जरा हळू जपून चल बाई, ग, जरा हळू' असं करून कसं भागेल? लागू देत ठेचा. दगडांना पायाचं रक्त लागून तेही लाल झेंडे हातात धरण्यासाठी नाचत उभे राहतील."

"शांते, क्रांती म्हणजे अधीरपण नव्हे. मरणाची बेपर्वाई हवी, कष्टाची तयारी हवी. परंतु उगीच आगीत शिरणं, फुकट कष्ट भोगणं यात अर्थ नसतो; क्रांतीचेही शास्त्र आहे." मुकुंदराव म्हणाले.

मंडळी बोलत घरी आली. तो दयाराम तेथे आला होता.

"केव्हा आलास दयाराम?" रामदासाने विचारले.

"आत्ताच आलो." तो म्हणाला.

"माझं जायचं बहुतेक ठरलं."

"तुला निरोप द्यायलाच मी आलो आहे."

''दयाराम, तुझ्या अडचणी कळवीत जा. प्रकृतीला जप. आपण पुढे सारं रान उठवू.''

''तू ये शिकून. ये सारं पाहून. आम्ही जमीन नांगरून ठेवतो.''

रात्री गोविंदराव, मुकुंदराव व रामदास बराच वेळ बोलत होते. शेवटी गोविंदरावांची परवानगी मिळाली. रामदास शिवतरला रामराव व आई यांना भेटण्यासाठी म्हणून गेला.

''बाबा, शांतीला शिकू दे हां. गोविंदराव पैसे देतील. तुम्हाला चिंता नाही. तिच्या लग्नाची घाई करू नका.'' रामदास म्हणाला.

''पोरगी मोठी झाली. केव्हाच लगीन केलं पाहिजे होतं. दोन मुलांची आई झाली असती.'' आई म्हणाली.

''शांती क्रांतीची आई होणार आहे.'' रामदास म्हणाला.

''मला नाही समजत काय म्हणतोस ते.'' आई बोलली.

''आई, तू लिहायला शिकलीस की नाही?'' रामदासने विचारले.

''शांतीचा हट्ट. शिकल्ये बाबा; ते मोठ्या अक्षरांचं पुस्तक वाचते. गावातील बायांना मोहन शिकवतो. मोहन चांगला आहे मुलगा.'' आई म्हणाली.

''आई, तू लिहायला शिकलीस, अडाणी लोकांना मोहन शिकवू लागला हीच क्रांती. शांतीचं हेच काम.'' रामदास समजवून देऊ लागला.

''तिकडे जपून अस बाबा, हजार मैलांवर जाणार तू.'' रामराव म्हणाले. रामदास मोहनलाही भेटला. त्याचा वर्ग त्याने पाहिला.

''मोहन, अभ्यास ठेव. वर्तमानपत्र वाचीत जा.'' रामदास म्हणाला.

''शांताबाई वर्तमानपत्रं पाठवतात. महत्त्वाच्या मजकुरावर खुणा करून पाठवतात. मी वर्गातही वाचून दाखवतो. बाहेर फळ्यावर लिहितो.'' मोहनने सांगितले.

''फळ्यावरचं लोक वाचतात?'' रामदासाने प्रश्न विचारला.

''हो.. मुलंमुली वाचतात. म्हातारे सांगतात, 'मोठ्यानं वाचा रे मुलांनो.' विचारांची भूक पेटत आहे.'' मोहन म्हणाला.

''अन्नाच्या भुकेत विचारांची भूक येऊन मिळाली म्हणजे क्रांती होते. साधी अन्नाची भूक भीक निर्माण करते. परंतु विचारांची जोड मिळालेली अन्नाची भूक साम्राज्यं धुळीस मिळविते.'' रामदास भविष्यवाणी बोलत होता.

"आमच्या वर्गात शांताबाईंचा एखादा फोटो लावायला द्या ना पाठवून; त्यांनी येथे प्रकाश आणला." मोहन म्हणाला.

"मोहन, फोटा लावावयाचाच तर या मृत राष्ट्राला जिवंत करणाऱ्या लोकमान्यांचा, महात्माजींचा लाव. जगातील श्रमणाऱ्यांना नववेद देणाऱ्या कार्ल मार्क्सचा लाव. तो वेद रशियात कृतीत आणणाऱ्या महात्मा लेनिनचा लाव." रामदास म्हणला.

"आमच्या गावाला नववेद शांताबाईंनी दिला. बायामाणसं, मुलं-मुली शांतेचंच स्मरण करतात." मोहन म्हणाला.

"बरं, पाहू पुढे. आजूबाजूच्याही गावांना जात जा. तू विचार पेरणारा किसान युवक हो." रामदासने सांगितले.

"आमचं तरुण दल सुरू झालं आहे. त्यांतून काहीजण शेजारच्या गावी वर्ग चालविण्यासाठी जाणार आहेत. शांताबाईंनी चित्रांचे संग्रह पाठवले आहेत. तेही दाखवीत जाऊ. जगातील किसान, कामगार कसे लढत आहेत ते त्यावरून पटकन ठसतं." मोहनने सांगितले.

"कलेची हाक हृदयाला पटकन पोचते. कला पटकन ऐक्य निर्माण करते. एखादं चित्र, एखादं नाव आणि त्यानं सारी राष्ट्रं पेटतात." रामदास म्हणाला.

रामदास रामपूरला परत आला. जाण्याची तयारी झाली. अनेक मित्र जमले होते. गोविंदरावांच्या व नव्या आईच्या पाया पडून तो गेला. शांता स्टेशनवर गेली होती. मित्र स्टेशनवर गेले होते. मुकुंदराव व रामदास तेथे उभे होते.

"भाऊ, मोठमोठी पत्रं पाठव. तिकडचे फोटो पाठव." शांता म्हणाली.

"तुझा फोटो मोहननं शाळेत लावण्यासाठी मागितला आहे तो आधी पाठव. तेथली तू क्रांती करणारी ना?" रामदास म्हणाला.

"भाऊ, क्रांती शब्दाचा असा उपहास नको करू." शांता म्हणाली.

"क्रांतीचा उपहास करणारा आपला भाऊ आहे असे नको समजू!" रामदास गंभीर होऊन बोलला.

"रागावलास होय भाऊ?" तिने कातर स्वरात विचारले.

"नाही ताई; गंमत केली. मी पाठवीन फोटो. गुरुदेवांचा नवीन फोटो घेऊन पाठवीन." रामदास म्हणाला.

"तुम्ही, मुकुंदराव लवकर या. फार दिवस आम्हाला इकडे उपाशी ठेऊ नका. पोरकं राखू नका." शांतेने सांगितले.

"मुकुंदराव लवकरच येणार आहेत." दयाराम म्हणाला.

गाडीची वेळ झाली. शिट्टी झाली. निघाली गाडी. गाडी एकदम निघाली म्हणजे मुक्कामावर पोचल्याशिवाय थोडीच राहील? निघायचाच अवकाश असतो.

+++

विश्वभारती

रामदास व मुकुंदराव आगगाडीत होते. रामदास पडला होता. मुकुंदराव विचारतंद्रीत होते. सारा बंगाल त्यांच्या डोळ्यांसमोर उभा होता. बंगाली भूमीत गेल्या शे-सव्वाशे वर्षांत महापुरुषांचे केवढे पीक आले! हिमालयातून सारी तपश्चर्या वाहात येऊन बंगालभर तिचा गाळ पसरला आहे. गंगेच्या तीरावरील सारी पुण्याई तेथे वाहत आलेली आहे. हरिद्वार, प्रयाग, काशी साऱ्या पुण्यक्षेत्रांची पवित्रता शेवटी बंगालला भागीरथीने अर्पण केली. त्यातून का हे थोर पीक मिळाले? राजा राममोहन राय या दिव्यपरंपरेचे निर्माते. धर्म, कला, साहित्य, शास्त्र, राजकारण, तत्त्वज्ञान, प्रत्येक क्षेत्रात पहिल्या प्रकारची माणसे निर्माण झाली. सारा देश त्यांनी दिपविला. दिगंतात देशाची सत्कीर्ती नेली. भगवान रामकृष्णांनी बंगालचे जीवन शुद्ध केले. त्या शुद्ध जीवनाची प्रभा, प्रतिभा शतरूपाने प्रकट झाली. ते सारे महापुरुष, ती थोर रत्ने ठळक ताऱ्यांप्रमाणे मुकुंदरावांच्या डोळ्यांसमोर प्रशांत तेजाने तळपत होती. त्यांनी त्या पुंजीभूत पुण्याईस प्रणाम केला. डोळे मिटून क्षणभर त्या विभूतींच्या चरणी मनाने ते संपूर्णपणे मिळून गेले.

विश्वभारतीत ही गुरूशिष्याची जोडी आली. तेथील साधे व कलामय वातावरण पाहून त्यांचे मन प्रसन्न झाले. भारतीय लेण्यांतील दिव्य कलाच तेथे सर्वत्र अवतरली आहे की काय असे वाटत होते. भारतीय कलेचा आत्मा जणू गुरुदेवांसमोर, श्रीनंदलालांसमोर येऊन तेथे नाचत होता की काय असे वाटे. पावित्र्य व प्रसन्नता यांचा रमणीय संगम तेथे होता. रवींद्रनाथांचे वडील देवेंद्रनाथ यांनी तेथे तपश्चर्या ओतली होती. रवींद्रनाथांचे बंधू द्विजेंद्रनाथ यांनी आपले चराचराला मिठी मारणारे प्रेम तेथे ओतले होते. स्थानाला तपस्येने महत्त्व येत असते.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

शांतिनिकेतन! तेथे निसर्ग हा मुख्य आचार्य होता आणि निसर्गाचा संदेश त्याच्याशी एकरूप होऊन आपलासा करून घेणारे गुरुदेव रवींद्रनाथ तेथील अधिष्ठात्री देवता होते. ते म्हणावयाचे, "मुलांमुलींभोवती स्वच्छ व सुंदर वातावरण असलं म्हणजे मग निराळी कृत्रिम बंधनं लागत नाहीत. सुंदर सडा घातलेला, रांगोळी घातलेली, तेथे थुंकावेसे वाटत नाही. खरं पावित्र्य दुसऱ्यासही पवित्र करते."

रवींद्रनाथांनी पवित्र सौंदर्याची देणगी राष्ट्रीय जीवनाला दिली आहे. जीवनात कला नसेल तर जीवन विकल आहे हे त्यांनी शिकविले. मनुष्य कलेने जगतो. दरिद्री मनुष्यही घराचे कूड जरा रंगवतो, घरातील मडकेच परंतु ते जरा नक्षीचे करतो, चंद्रमौळी झोपडीच, परंतु झोपडीसमोर रांगोळीची कमळे काढील; चंद्र, सूर्य, सारे तेथे रेखाटील व म्हणेल स्वर्ग माझ्या अंगणात आहे. कलेचा हात म्हणजे देवाचा हात. सौंदर्य म्हणजे प्रभूचा आशीर्वाद.

विशाल आकाश व अनंत धरित्री यांच्या सान्निध्यात शांतिनिकेतनातील मुले शिकतात. वृक्षाच्या शीतल छायेखाली गुरू बसतो, समोर शिष्य बसतो. कोंडवाडे तिथे नाहीत. चार भिंतीत मनाला व बुद्धीला कोंडून त्याचे कबरस्थान केले जात नाही.

कवी रवींद्रनाथ हे भारतमातेची मुले फुलविणारे कुशल व प्रेममय माळी तेथे बनले होते. भारताची मुले त्यांच्याजवळ जात व म्हणत,

मी फूल तू फुलविणारा हुशार माळी
मी मूल तूच जननी कुरवाळ पाळी ।।

कल्पनासृष्टीतील कवी येथे प्रत्यक्षात वावरत होता. कल्पनेतील सत्याचे प्रयोग पृथ्वीवर करीत होता. भारतीय संस्कृतीवर पश्चिमात्य संस्कृतीचे कलम व पाश्चिमात्य संस्कृतीवर भारतीय संस्कृतमीचे कलम करून एक अभिनव पूर्व-पश्चिमेच्या संगमाची संस्कृती ते निर्मित होते. ज्ञानविज्ञानाची ते पूजा करीत होते.

प्रार्थनेच्या वेळेस स्वत: गुरुदेव येऊन बसले म्हणजे वातावरण कसे विजेने भारल्यासारखे वाटे आणि एखादे वेळेस स्वत:चेच एखादे प्रार्थनागीत ते म्हणत तेव्हाचा आनंद तर अमर असा असे. व्यक्तिमहातम्य म्हणजे काय जादू आहे हे अशा वेळी कळे.

रामदास तेथे रंगला. मुकुंदरावही रंगले. तेथील विशाल ग्रंथालयात मुकुंदराव वाचीत बसत. रवींद्रनाथांना युरोपमध्ये अनेक पुस्तकविक्या मंडळांनी दिलेले भेट म्हणून

मोलाचे ग्रंथ तेथे होते. इस्लामी संस्कृतीवर केवढा ग्रंथसंग्रह होता. चिनी, तिबेटी, जपानी संस्कृती तेथे अभ्यासावयास भरपूर साधने होती. रवींद्रनाथांबद्दल जगातील ज्या ज्या भाषेत काही लिहिले गेले ते सर्व एकत्र ठेवलेले तेथे आढळते. कात्रणाची ही अशी चिकटबुके तेथे किती तरी आहेत.

रामदासाने श्रीनिकेतनचा ग्रामीण वर्ग जोडला. कधी जवळच्या खेड्यांतून त्यांना जावे लागे. कधी मॅजिक लँटर्न घेऊन जावयाचे. कधी स्वच्छता करावयास जावयाचे. कधी हिवतापासाठी कोयनेलच्या गोळ्या देण्यासाठी जावयाचे. बंगाली किसान कष्टी! किती दरिद्री! तो किती खंगलेला, रंजला, गांजलेला दिसे.

''या आपल्या तात्पुरत्या मलमपट्टीनं का या दरिद्री नारायणाचे प्रश्न सुटणार आहेत?'' त्याने शिक्षकांस प्रश्न केला.

''आपण दुसरं काय करणार?'' कालीचरण बाबू म्हणाले.

''हे दरिद्री लोक दाखवून क्रांती करा असं का नाही आम्हाला शिकवीत? या श्रमणाऱ्यांना आधी खायला मिळेल अशी समाजरचना निर्माण करा असं का नाही आम्हाला सांगत?'' त्याने विचारले.

''तुम्हाला क्रांती करायची असली तरीही यांच्यात सेवाभावानं मिसळाल तेव्हाच करता येईल. तुमच्याबद्दल त्यांना विश्वास वाटू लागला, म्हणजेच उद्या तुम्ही काय सांगाल त्याप्रमाणे ते वागतील'' शांतपणे कालीबाबू म्हणाले.

''ऋषी बंकीम यांनी तर 'साम्य' म्हणून पुस्तक ७५ वर्षांपूर्वीच लिहिलं. 'वंदे मातरम्' गीताचा अर्थ जर आपणास समजून घ्यावयाचा असेल तर आपणास साम्यवादी झालं पाहिजे. वंदे मातरम् म्हणावयाचे आणि साम्यवादाची उपेक्षा करावयाची हे त्या ऋषीला सहन नाही व्हायचं.'' रामदास म्हणाला. ''परंतु हा भारतीय साम्यवाद आहे. जगाचं केवळ अनुकरण म्हणजे मरण. भारतवर्ष अहिंसेनं साम्यवाद आणू पाहत आहे. प्रत्येक देशातील हवा निराळी. तेच फूल; परंतु निरनिराळ्या देशांत त्याच्या निरनिराळ्या छटा दिसतात. साम्यवादाचं फूल भारतात फुलेल, परंतु त्याचा रंग सौम्य व सात्त्विक असेल.'' कालीबाबूंनी सांगितले.

रामदास दिलरूबाही शिकायला जाई. त्याला आजपर्यंत माहीत नव्हते की आपणास ही देणगी आहे. मनुष्याच्या जीवनाचा कोणता कप्पा कधी उघडेल याचा नेम नसतो. रात्री हातांत दिलरूबा घेऊन तो दूर जाऊन बसे व त्याचा अभ्यास करी.

हळूहळू त्याची बोटे पडद्यावर बिजलीसारखी नाचू लागली व धनुकली कुशलतेने तारांवर फिरू लागली. हृदय उचंबळणारे सूर निघू लागले.

मुकुंदरावांनी एके दिवशी 'भारताची आशा' या विषयावर तेथे इंग्रजीत व्याख्यान दिले. तेथील भावनाप्रधान मंडळी ते व्याख्यान ऐकून मुग्ध झाली. भाषणाचा समारोप तर फारच विलक्षण परिणाम करणारा झाला.

''बंधूंनो, मी काय सांगू, किती सांगू, मला निराशा शिवत नाही. भारताचं भविष्य उज्ज्वल आहे हे तुमच्या डोळ्यांतील तेजावरून, तोंडावरील भावावरून मला दिसत आहे. परमेश्वरी तीन रूपांनी अवतरतो म्हणतात. कधी भिकाऱ्याच्या, कधी कवीच्या, कधी योग्याच्या. महात्माजींसारखा महापुरुष, ती यज्ञमूर्ती जेव्हा 'दरिद्री नारायणके वास्ते' असं म्हणून हात पुढे करते, तेव्हा प्रत्यक्ष परमेश्वरच समोर हात पसरीत आहे असं वाटतं. आजच्या तोफा-बंदुकांच्या रणधुमाळीत विश्वैक्याची मुरली वाजविणारे रवींद्रनाथ म्हणजे गोकुळातील सुखाला अंतपार नाही असे करणाऱ्या गोपालकृष्णाची आठवण करून देतात आणि आज अडीच तपे पांदेचरीस सर्व इंद्रिय संयम करून बसलेला तो महात्मा अरविंद, त्यांच्या रूपानं योग्यांचा राणा शिवशंकरच अवतरला आहे की काय असं वाटतं. गांधीजी, गुरुदेव व श्री अरविंद यांच्या रूपानं आज परमेश्वरच भारतात वावरत आहे व अणुरेणूला चैतन्यमय करीत आहे असं वाटतं. अशा या भारताला का आशा नाही?''

''तुम्ही बंगालमध्ये जन्मायचं, तिकडे महाराष्ट्रात कशाला जन्मलेत?'' कालीबाबूंनी विचारले. ''बंगाल व महाराष्ट्र एकच आहेत हे सिद्ध करण्यासाठी बंगाली हृदय महाराष्ट्राला देण्यासाठी'' मुकुंदराव म्हणाले.

''भारताच्या ऐक्यावर तुम्ही जोर दिलात ते मला आवडतं. प्रांतिक अभिमान वाढत आहे हे लक्षण बरं नव्हे.'' ते म्हणाले.

''एखादा परप्रांतीय नोकरीसाठी आपल्या प्रांतात आला तर आपणास मत्सर वाटू लागतो. उलट आपणास वाटावे, दूरचा भाऊ जवळ राहायला आला. त्याच्या प्रांतातील सुगंध घेऊन आला. मुंबई-पुण्याला मद्रासी दिसले तर तुम्हाला वाईट वाटतं. गुजरातेत महाराष्ट्रीय गेला तर त्यांना राग येतो. ही भारतीय संस्कृती नव्हे. भारतमाता जगातील इतर देशांचेही पुत्र आले तर म्हणेल, ''या बाळांनो, जगातील आपआपले सुवास, आपआपली संस्कृती घेऊन या. मात्र येथे सत्तेसाठी नका राहू. प्रेमानं नांदा.

मिळेल ते सारेजण खा. इंग्रजांना राहू दे इथे. परंतु बंधू म्हणून राहू दे.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''किती छान सांगता तुम्ही. मुकुंदराव, महाराष्ट्र संस्कृतीवर एक तुमची व्याख्यानमाला करावी असं मला वाटतं. महाराष्ट्राची आम्हाला ओळख करून द्या.'' कालीचरण म्हणाले.

''बघू.'' मुकुंदराव म्हणाले.

परंतु पुढे खरेच ती व्याख्यानमाला झाली. अपूर्व झाली ती व्याख्यानमाला. महाराष्ट्र संस्कृती म्हणजे मोक्षसंस्कृती. अंतर्बाह्य मोक्ष देणारी संस्कृती. महाराष्ट्र म्हणजे झगडा, बंड, क्रांती.

रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग
अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।

''आत मनातील वासनाविकारांशी झगडा, आत्म्याला देहात कोंडणाऱ्या संकुचित वृत्तीबरोबर झगडा; आणि बाहेर नाना रूढींशी; नाना प्रकारच्या गुलामगिरीशी झगडा. महाराष्ट्रीय संत संस्कृतीतील ज्ञान लोकांच्या भाषेत ओतू असे म्हणून बंड पुकारते झाले. जनतेची भाषा तीच खरी जिवंत भाषा. तिच्यातून मृत जनतेला अमृत देता येते असे त्या वयाने लहान परंतु ज्ञानवैराग्याने महान ज्ञानदेवाने सांगितले. महाराष्ट्राला 'मरणाला मारून जा. मृत्यूची भीती सोड'' असे संतांनी शिकविले.

'अगा मर हा बोल न साहती। आणि मेलिया तरी रडती।।'

असे बुळे झालेले लोक, त्यांची मरणाची डर संतांनी दूर केली. 'आपुले मरण पाहिले म्यां डोळा', असे तुकारामांनी जनतेला म्हणायला शिकविले. महाराष्ट्रीय संस्कृती म्हणजे ''माझे कर्तव्य संपले, आता मी सुखाने मरतो'' या हुतात्मा बाजीप्रभूच्या उद्गारात साठवलेली आहे.

महाराष्ट्रीय संस्कृती म्हणजे प्रयत्नवाद, दैववाद नव्हे. निमूटपणे परिस्थितीला शरण जाणे हा महाराष्ट्रधर्म नाही.

ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग
प्रयत्नासी सांग कार्यसिद्धी ।।

हा महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा मंत्र. प्रयत्न हा देव असे समर्थांनी सांगितले. महाराष्ट्राचे राजकारणही जनतेचे. श्रीशिवछत्रपती कशासाठी जन्मले? गढीवाल्यांच्या गढ्या

जमीनदोस्त करण्यासाठी. गावोगाव सरदार असत. गढीवाले असत. ते शेतकऱ्यास छळीत, लुटीत. 'न मिळे खावया खावयासावया' असे समर्थांस म्हणावे लागले. प्रजेच्या गवताच्या काडीसही कोणी स्पर्श करता कामा नये, त्यांनी पोटच्या पोराप्रमाणे वाढविलेली झाडे, त्यांची फळे कोणी लुबाडता कामा नये, असे त्यांनी हुकूम सोडले. शिवाजी महाराजांना सवंगडी मिळाले ते जनतेतून मिळाले. कोणी सरंजामी सरदार नाही मिळाले. चंद्रराव मोरे व अफजलखान, दोघेही त्यांना सफा करावे लागले. त्यांच्या राज्याची खूण भगवा झेंडा. राज्य जनतेचे आहे, राजा संन्यासी आहे, हा त्याचा अर्थ. शिवाजी महाराजांना आजूबाजूस पाच पातशहा असताही स्वराज्य स्थापता आले. शून्यातून विश्व निर्मिता आले. कशाच्या जोरावर? ते जनतेचे आत्मा बनले. जनतेच्या दरिद्रीनारायणाच्या-मूर्त आशा-आकांक्षा बनले. ज्या वेळेस जनतेचे प्रश्न, बहुजन समाजाच्या जगण्या-मरण्याचे प्रश्न पोटतिडिकेने आपण हाती घेतो, त्यावेळेस क्रांती करता येते. मावळ्यांचे छत्रपती असे होते. तेल्यातांबोळ्यांचे लोकमान्य असे होते. मंडालेहून आपल्या जीवनाचे सार म्हणून गीतारहस्य त्यांनी आणिले; ते 'श्रीशाय जनतात्मने' जनताजनार्दनरूपी भगवंताला त्यांनी अर्पण केले. महात्माजीही असेच. बहुजनसमाजाची आज ते मूर्तिमंत आशा बनले आहेत.

महाराष्ट्र बुद्धीला देवता मानतो व भावनेच्या सिंहासनावर ती बसवितो. परंतु ही खरी महाराष्ट्रीय बुद्धी म्हणजे क्षुद्र बुद्धी नव्हे. समर्थांनी सांगितले की,

घालून अकलेचा पवाड । व्हावे ब्रह्मांडाहुनी जाड
तेथे कैचे आणले द्वाड । करंटेपणा ।।

आम्ही विशाल बुद्धीने ब्रह्मांडाला मिठी मारू. वंगभंगाच्या वेळी लोकमान्य टिळकांनीच, बंगालचे दुःख ते साऱ्या भारताचे आहे, हा मंत्र दिला व बंगालसाठी सारा महाराष्ट्र पेटवला. कधी कधी आम्ही महाराष्ट्रीय ही थोर बुद्धी विसरतो, परंतु महापुरुष येऊन पुन्हा जागृती देतात.

महाराष्ट्राजवळ कुत्र्याचा लघळपणा नाही. महाराष्ट्र जरा कठोर वाटतो. परंतु हा नारळाचा कठोरपणा आहे. आत गोड पाणी व खमंग खोबरे आहे. ओबड-धोबड महाराष्ट्राच्या अंतरंगी प्रखर उन्हाळ्यातही न सुकणारे अखंड झरे वाहत असतात. ओबडधोबड डोंगराच्या आत शीतल शांत शिवालये असतात; लपलेली अमर रमणीय लेणी असतात. महाराष्ट्र आधी दूर दूर राहील, परंतु एकदा जवळ आला म्हणजे मग कधी सोडणार नाही.

महाराष्ट्र मर्यादा ओळखतो. महाराष्ट्रातील नद्या अफाट नाहीत, पर्वत नगाधिराजाप्रमाणे नाहीत. महाराष्ट्रातील पर्वत उंच आहेत, पुष्कळ उंच आहेत. परंतु हिमालयाप्रमाणे आकाशाला हात लावू पाहण्याच्या भानगडीत ते पडणार नाहीत. महाराष्ट्रातील भावना व विचार यांना संयम असतो. डोके कितीही उंच नेले, तरी पृथ्वीला आमचे पाय चिकटलेले असतात. आमच्या हृदयाशी सह्याद्री आहे. आमचे हृदय सह्याद्रीप्रमाणे आहे. ते हृदय ओले असेल, परंतु वाटेल तसे वाहणार नाही. बंगालजवळ भागीरथी आहे. पद्मेसारख्या चार-चार मैल रूंद होणाऱ्या सागराप्रमाणे नद्या आहेत. बंगाली हृदयही सागरासारखे. महाराष्ट्रातील संतही मर्यादा सांभाळतात. बंगालमधील चैतन्यप्रभू पुरीजवळील निळा-निळा सुंदर समुद्र पाहून 'माझा कृष्ण, माझा कृष्ण' म्हणत सागरात शिरले. असे वेडे प्रेम महाराष्ट्रीय संतांत दिसणणार नाही. ''भले तरी देऊ गांडीची लंगोटी। नाठाळाचे माथा हाणू काठी।।'' असे महाराष्ट्रीय संत म्हणतील. ''दया तिचे नाव भूतांचे पालन। आणिक निर्दलन कंटकांचे।।'' असे ते सांगतील. येथे रोखठोक काम. सद्गुणांचा अतिरेक म्हणजे दुर्गुण. प्रकाशाचा अतिरेक म्हणिजे अंध:कार! डोळे मिटून जाणे. भावनेच्या अग्नीने बंगाल लोण्याप्रमाणे विरघळेल. महाराष्ट्र लोखंडाच्या गोळ्याप्रमाणे लाल होईल. महाराष्ट्राजवळ विवेक आहे, अतिरेक नाही. ''विवेकासहित वैराग्याचे बळ' हे आमचे सूत्र. सौंदर्य हे प्रमाणबद्धतेत आहे. 'सर्वत्र प्रमाण राखा,' असे महाराष्ट्र म्हणेल.

'ही हरिजनाची मुलगी मी कडेवर घेतो व अस्पृश्यता नष्ट करतो', असे सांगणारे शांतिसागर एकनाथ, 'मस्तानीपासून मुलगा झाला म्हणून काय झाले, त्याची मुंज झालीच पाहिजे', असा आग्रह धरणारे पहिले बाजीराव. 'साऱ्या स्मृती पुरुषांनी लिहिल्या म्हणून त्यांनी स्त्रियांची सोय पाहिली नाही,' असे सांगणारे, 'बालविधवेचा पुनर्विवाह करा', असे सांगणारे, 'स्नानसंध्या करावयाची असेल तर गंगातटाकी चला, राज्यकारभार करावयाचा असेल तर प्रजेच्या हिताच्या गोष्टी हीच स्नानसंध्या माना', असे सांगणारे नि:स्पृह रामशास्त्री; 'मुलाचा हुंडा घेणे म्हणजे महापाप', असे म्हणणारे थोर सत्कवी मोरोपंत! असा हा स्वतंत्र विचारांचा व स्वतंत्र आचारांचा महाराष्ट्र आहे.

महाराष्ट्राने पडद्यातील पावित्र्य राखले नाही. सरंजामी सरदारांनी मुसलमानापासून पडदा घेतला, परंतु तो खरा महाराष्ट्र-धर्म नाही. पावित्र्य अंधारात पिकत नाही, प्रकाशात पिकते. महाराष्ट्राला बुरखे नाही आवडत. वस्तूवरील बुरखे दूर करून

सत्यस्वरूप प्रकट करणे हेच तर महाराष्ट्राचे महान कार्य. ते कार्य कुशलतेने करण्याऐवजी कधी ओबडधोबडपणे केले जाते, तेथे चुकते. महाराष्ट्रीय स्त्रिया सर्वत्र निर्भयपणे संचार करतील, शेतात कामे करतील, रानातून मोळ्या आणतील, अंगणात वाघ आला तर त्याला मुसळाने मारतील; चुलीजवळ साप आला तर फुंकणीने ठेचतील. त्या पिंजऱ्यातील पोपट होणार नाहीत. खांद्यावर पताका घेऊन पंढरपूरच्या वारीला पायी जातील. पदर बांधून लढायला निघतील, मुक्ताबाई संन्यासिनीप्रमाणे तेजाने वावरेल. जनाबाई निर्भयपणे नामदेवाकडे रात्रंदिवस दळील. सखूबाई पंढरपूरची वाट धरील. वेणाबाई, अक्काबाई समर्थांच्या शिष्या होऊन आश्रम चालवतील, कीर्तन करतील.

'अंतर्बाह्य स्वातंत्र्य' हे महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे सार आहे. महाराष्ट्र स्वातंत्र्याचा उपासक आहे. परंतु ते स्वातंत्र्य संकुचित नाही. 'महाराष्ट्रधर्म भूमंडळात जिकडे–तिकडे पसरा' असे समर्थ सांगत. 'कोणता हा महाराष्ट्र धर्म?' 'सर्वांना स्वातंत्र्य दे. तुझे स्वातंत्र्य कोणी हिरावणार नसेल तर सर्वांना जवळ घे.' महाराष्ट्र सर्वांना सुखवू बघतो. 'जगा होऊ आवारू।। आनंदाचे', असे ज्ञानदेव गर्जले. 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन। आनंदे भरीन तिन्ही लोक', असे तुकाराम बोलले. सर्वोदय हे जे महात्मा गांधींचे ध्येय, तेच महाराष्ट्राचे ध्येय. महाराष्ट्रात सारे आले व राहिले. गुजराती, मारवाडी, भाटे, पारशी महाराष्ट्रात राहिले. व्यापार–संपत्ती त्यांच्या हाती. परंतु महाराष्ट्राच्या मनातही ते आले नाही. महाराष्ट्राने त्यांचा हेवादावा केला नाही. महाराष्ट्र दिलदार व उदार आहे. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्राने आपल्या नद्या कृष्णा, गोदावरी निजामाला व पुढे आंध्र प्रांताला देऊन टाकल्या, त्याप्रमाणे आपल्या संपत्तीचे प्रवाहही त्याने खुशाल दुसऱ्याला दिले. सेवा करून महाराष्ट्र बोलणार नाही. पराक्रम करून जाहिरात देणार नाही. मुळशीचा दिव्य लढा हिंदुस्थानात कोणाला माहीत आहे? त्या लढ्यात अंगावर उडविलेले आधणाचे पाणी मायबहिणींनी गुलाबपाण्याप्रमाणे मानले. परंतु तो अपार त्याग हिंदुस्थानला माहीत नाही. महाराष्ट्राने त्याची पुस्तके लिहून सर्वत्र नेली नाहीत. कीर्तिपराङ्मुख माझा महाराष्ट्र आहे. मुकेपणाने तो शोभतो. इतरांच्या वैभवात आनंद मानील, इतर प्रांतीयांच्या यशात धन्यता मानील. मुकाट्याने आपण बलिदान करील.

माझ्या महान महाराष्ट्राला–मर्यादशील महाराष्ट्राला– एक स्वातंत्र्य असले म्हणजे बस्स आहे. मग तो हातावर हुरडा चोळून खाईल व देवाच्या अमृताला तुच्छ मानील,

कोंड्याची भाकर जाई व पहाडात सिंहाप्रमाणे हिंडेल. अंगावर चिंधी घालून सम्राटाला हसेल. फाटकी झोपडी मयूरासनाहून मोलाची मानील.''

अशा आशयाची पंधरा दिवस ती व्याख्याने झाली. शुक्ल पक्षातील चंद्राची एकेक कला वाढत पंधराव्या दिवशी पूर्ण चंद्र फुलतो, तसे ते शेवटचे समारोपाचे व्याख्यान झाले. महाराष्ट्रीय संस्कृतीच्या पूर्णचंद्राचे निष्कलंक रूप पाहून भावनाप्रधान बंगाली हृत्सिंधू हेलकावला, उचंबळला, विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांनी फुलांचे, सुतांचे सुंदर हार मुकुंदरावांना घातले. ते दृश्य अपूर्व होते. प्रांताची प्रांताला ओळख होत होती. महाराष्ट्रीय आत्मा वंगीय आत्म्याला भेटत होता. ती जिवाशिवांची भेट होती. चैतन्य चैतन्याला भेटत होते.

ती कोण मुलगी? उंच व सडपातळ अशी हातात हार घेऊन तेथे येऊन उभी राहिली. जणू थरथरणारी भावनामय ज्वाला ती दिसत होती. तिचे डोळे उत्कंठेने, एक प्रकारच्या अनुपम तेजाने नाचत होते. तळपत होते. ती उभी राहिली. परंतु शब्द बाहेर फुटेना. तिच्या तोंडावरचे भाव जणू शत जिभांनी बोलत होते.

परंतु शेवटी वाणी बाहेर पडली.

''मला बंगालचा फार अभिमान वाटे. आपल्या प्रांताचा सदाभिमान असावा, परंतु त्याचा अर्थ दुसऱ्याला तुच्छ मानणे नव्हे. मला वाटे, बाकीचे सारे प्रांत भिकारी आहेत. भावनाश्रीमंत बंगाल धीमंत, कलावंत, कीर्तिमंत बंगाल, तो निस्तुल आहे असे वाटे. अहंकाराने ज्ञान दुरावते. नम्रता हा ज्ञानाचा आरंभ आहे. सहानुभूतीची किल्ली घेऊन परप्रांतांची हृदयकपाटे आपण खोलून पाहू तर तेथे अवीट अक्षय संपत्ती मिळेल, महाराष्ट्राच्या आत्म्याची भेट घडवणाऱ्या या आचार्यांचे कसे आभार मानावेत? त्यांची भाषणे ऐकताना वाटे की, आपले चिमुकले हात पसरावेत व त्या दूरच्या महाराष्ट्राला मिठी मारावी. आपले हात पसरावेत व महाराष्ट्राचे खंबीर पाय गंभीर भक्तिभावाने धरून ठेवावेत. विश्वभारती आज कृतार्थ झाली. गुरुदेव आम्हाला जगाची ओळख करून देत आहेत. भारताशी विश्वाचा संबंध जोडीत आहेत. परंतु भारतातील प्रांतांशीच अजून पुरे संबंध जोडायला हवे आहेत भारतातील या भावांचीच एकमेकांशी खरी ओळख करून द्यायला हवी आहे. तरच आपला हा प्यारा भारत असे आपण म्हणू शकू. 'वंदे मातरम्' मंत्र तेव्हाच सार्थ होईल, महाराष्ट्राच्या मंगलमय आत्म्याची भेट

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

घडविणाऱ्या हे सद्‌गुरो, हा घ्या बंगाली फुलांचा हार. बंगालच्या या कोमल भावना महाराष्ट्रीय आत्म्याच्या गळ्यात नेऊन घाला.''

सभा संपली.

''तुम्ही किती सुंदर बोललात! जणू बंगालचा आत्मा तुमच्या रूपाने बोलत होता.'' रामदास त्या मुलीजवळ जाऊन म्हणाला.

''तुमचे आचार्य जाणार आहेत. तुम्ही आहात इथे. महाराष्ट्रीय आत्म्याची अधिक ओळख तुम्ही करून द्या. महाराष्ट्रीय आत्म्याचे अमर संगीत तुमच्या दिलरुब्यातून ऐकवा.'' माया म्हणाली.

''मी दिलरुबा वाजवतो, तुम्हाला काय माहीत?'' रामदासने विचारले.

''मला कान आहेत व डोळे आहेत.'' माया म्हणाली.

''तुमचं नाव काय?'' रामदासने विचारले.

''माया.'' ती म्हणाली.

''तुमचं नाव काय?'' तिने विचारले

''रामदास.'' तो म्हणाला.

''मायेला जिंकून घेणारे रामदास!'' ती म्हणाली.

''मायेला जिंकून घेणारा मी समर्थ रामदास नाही. मायेमुळं रडणारा मी दुबळा रामदास आहे.'' तो म्हणाला.

''दुबळा व रडका महाराष्ट्र मला नको.'' असे म्हणून माया वेगाने निघून गेली.

✦✦✦

मुकुंदरावांची तीर्थयात्रा

''मग काय, नाही राहत येथे? महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे भाष्यकार म्हणून आमच्या संस्थेत राहा. तुमच्यासारखी चारित्र्यवान व विचारवंत माणसं, मोठ्या दृष्टीची, वस्तूच्या अंतरंगात दृष्टी पोहोचविणारी माणसं संस्थेत असणं म्हणजेच संस्थेची कृतार्थता.'' कालीचरण म्हणाले. ''आता येथील वास्तव्य पुरे. संन्याशानं एके ठिकाणी फार राहू नये. एके ठिकाणी राहण्यासाठी देवानं मला निर्मिलं नाही. मी म्हणजे मेघ, वारा, नदी. क्षणभर स्थिरता मानवते. परंतु कायमची स्थिरता मला मारील. जाऊ द्या मला.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''विश्वभारतीला तुमची सदैव आठवण राहील. तुमची व्याख्यानं पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध करणार आहोत. गुरुदेव त्याला दोन शब्द जोडतील. व्याख्यानमालेच्या वेळेस, ते तेथे असते तर नाचले असते. आपल्या विशाल हृदयाशी त्यांनी तुम्हाला धरले असते. विश्वभारतीची स्मृती म्हणून गुरुदेवांचा हा एक भावनामय फोटो तुम्हाला भक्तिपुरस्सर देतो. तो घ्या.'' असे म्हणून कालीबाबूंनी तो सुंदर फोटो दिला. मुकुंदरावांनी त्या फोटोवर मस्तक ठेवले, क्षणभर त्यांनी तो हृदयाशी धरला.

''बरं, मी जातो. येथील पावित्र्य, सुगंध जीवनात भरून घेऊन जातो.'' मुकुंदराव म्हणाले.

मुकुंदराव आपल्या खोलीत गेले. ते बांधाबांध करीत होते. इतक्यात त्यांच्या खोलीत एक मुलगा आला.

''काय रे आशू? आज मी जाणार हं.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''इतक्या लवकर का जाता? आम्हाला वाटलं होतं तुम्ही राहाल. परंतु कळलं की जाणार तुम्ही.'' आशू दु:खाने म्हणाला.

"आता रडत नको जाऊ, खेळत जा, नाचत जा." मुकुंदरावांनी सांगितले.

"मी येथे कितीदा तरी रडलो असेन. परंतु तुमचं मात्र माझ्या अश्रूंकडे लक्ष गेलं. तुम्ही आईप्रमाणे माझ्या पाठीवरून हात फिरवलात, मला बाहेर खेळायला नेलंत. मी तुम्हाला काय देऊ?" आशूने विचारले.

"नेहमी आनंदी राहीन, असं वचन दे." त्याच्या केसांवरून हात फिरवीत ते म्हणाले.

"राहीन, आनंदी राहिन. डोळ्यांतून पाणी येऊ लागलं तर तुमची आठवण येऊन एकदम हसेन. हे घ्या चित्रांचे आल्बम. बंगाली चित्रकारांच्या सुंदर चित्रांचा हा संग्रह आहे. मी तुमच्यासाठी हे आणलं आहे." आंशू म्हणाला.

मुकुंदरावांनी त्या बालमित्राची भेट घेतली. त्यांचा आशीर्वाद घेऊन तो निघून गेला.

आज रामदास कोठे आहे, कोठे गुंतला आहे? मुकुंदराव त्याला पाहत होते. शेवटी दूर एका झाडाखाली तो दिसला. तेथे मायाही होती. रामदास एका शिलाखंडावर बसला होता. समोर बसून माया त्याचे चित्र काढीत होती.

"काय चाललं आहे रामदास?" मुकुंदरावांनी एकदम येऊन विचारले.

"मायेचा पसारा." तो म्हणाला.

"पसारा म्हणजे काय?" मायेने विचारले.

"तू का मराठी शिकतेस?" मुकुंदरावांनी प्रश्न केला.

"हो. हे शिकवतात. महाराष्ट्राचं हृदय आपलसं करायचं असेल तर भाषा नको का शिकायला?" तिने विचारले.

"तू याच्याजवळ शिकतेस. परंतु तू याला काही शिकवतेस का? का याला वेडा करणार?" मुकुंदराव म्हणाले.

"पुष्कळ शिकवणार आहे यांना. आताच जरा नीट बसा, सारखं हलू नका, थोडं हसरं तोंड ठेवावं, किती तरी शिकवीत होते. महाराष्ट्रीय माकडांना नीट कसं बसावं, नीट कसं हसावं हेही कळत नाही. शेवटी दोन्ही हातांनी धरून यांना नीट बसविलं, यांची मान नीट ठेवली. खूप शिकवीन यांना." माया म्हणाली.

"बघू दे चित्र." मुकुंदराव म्हणाले.

"पहिलं-वहिलं चित्र पाहू नये हो. दृष्ट पडते." ती म्हणाली.

"आजच का चित्रकलेचा श्रीगणेशा?" त्यांनी विचारले.

"तसं नाही. मी काढलेलं यांचं हे पहिलं चित्र." ती म्हणाली.

"परंतु दाखवायला काय हरकत आहे? खऱ्या रामदासांचं आहे की रामदास माकडाचं आहे ते पाहू दे." ते म्हणाले.

"हे का असे माकड आहेत?" तिने विचारले.

"कोणी बनवलं तर बनतीलही. ध्येयाला विसरणारी माणसं म्हणजे माकडं." मुकुंदराव गंभीरपणे म्हणाले.

"माया तू जा. फाडून टाक ते चित्र." रामदास म्हणाला.

"जाणार नाही व चित्रही फाडणार नाही." ती म्हणाली.

रामदास चित्र ओढू लागला. माया संतापली.

"खबरदार, दंगामस्ती कराल तर! मी तेजस्वी वंगकन्या आहे. फाडू नका माझं हृदय. कुस्करू नका माझ्या भावना. महाराष्ट्रीय दगडाला बंगालचा ओलावा लागू दे." ती म्हणाली.

रामदास स्तब्ध राहिला. कोणीच बोलेना. पुन्हा माया उसळली.

"एखाद्या तरुणाचं चित्र काढणं म्हणजे का पाप? आपल्या आवडत्या वस्तूचं चित्र काढणं का पाप? तुमच्या हृदयात नव्हतं का कधी कोणाचं चित्र, तुमच्या हृदयाच्या दिवाणखान्यात नाही का कोणाची तसबीर? तुम्हाला पाहून नव्हतं का कोणी नाचलं? नव्हतं का कोणी हसलं? तुम्ही जवळ नाही असं पाहून नसेल का कधी कोणी रडलं? आम्हा तरुणांचा का तुम्हाला हेवा वाटतो? पवित्र गुरुदेव येथे आहेत. त्यांच्या हृदयाला धक्का लागेल असं आम्ही कधी काही करणार नाही, ही खात्री बाळगा. पावित्र्याची मर्यादा आम्ही पाळतो."

"उषःकाली फुलू पाहणारी कळी किती पवित्र दिसते! ती हळूच हसते व आपल्या अंतरंगातील सौंदर्य व सौरभ विनयानं वर मान करून त्या सूर्यनारायणाला अर्पण करते. मानवी हृदयात प्रेमाची कळी हळूहळू वाढत असते, व्यक्तिनिरपेक्ष अशी ती वाढत असते. 'मी कोणासाठी अंधारात गूढपणे दिवसेंदिवस वाढत आहे. टपोरी होत आहे,' हे त्या कळीलाही माहीत नसतं. परंतु जिच्यासाठी ती कळी वाढत असते, ती व्यक्ती एक दिवस येते, तिचं दर्शन होतं व ती कळी आपला विकास त्या व्यक्तीच्या चरणी वाहून धन्य होते. तरुणांच्या जीवनात उमलू पाहणारी ती कळी

पवित्र असते. ती कुस्करू नये, तिचा तिरस्कार करू नये. तिला आशीर्वाद द्यावा, तिचे मंगल व शुभ चिंतावं." पुन्हा सारी स्तब्ध बसली.

शेवटी मुकुंदराव म्हणाले, "रामदास, आज मी जाण्याचं निश्चित केले आहे, जपून राहा. सावध राहा. दरिद्री नारायणाची सेवा करावयाची आहे हे भुलू नकोस. ती आठवण असली म्हणजे सारं सुंदर होईल."

"मी तुम्हाला बोलले, मला क्षमा करा." स्फुंदत-स्फुंदत माया म्हणाली.

"माझा तुम्हास आशीर्वाद आहे माया. माझ्या हृदयाच्या दिवाणखान्यातही तसबिरी होत्या. तसबिरी लावण्याचं कोणी पवित्र प्रेमानं प्रयत्नही केले. परंतु त्या सर्व तसबिरीवर माया, मी पडदे सोडले. माझ्या हृदयात आता एकच तसबीर आहे. ती माझ्या उपाशी भारतमातेची. माया, गुलामगिरीची, अन्नान्नदशेची, घटोत्कचाची माया दूर करावयाची आहे हे तूही विसरू नकोस, दुसऱ्याला विसरू देऊ नकोस." तिच्या मस्तकावर हात ठेवीत मुकुंदराव म्हणाले.

माया मंदमधुर हसली. अश्रूतून हास्य बाहेर आलं. धुक्यातून कोमल किरणं पसरली. गोड भावनांची बंद झालेली कारंजी पुन्हा नाचू लागली. उडू लागली.

"रडलीस, लगेच हसलीस. खरी बंगाली आहेस." रामदास म्हणाला.

"रडवलंत, लगेच हसवलंत. खरे कठोर महाराष्ट्रीय आहात." माया म्हणाली.

"मला मघाशी बंगाली वाघीणच वाटलीस." रामदास म्हणाला.

"मला तुम्ही लुटारू मराठे वाटलेत." माया म्हणाली.

"माया आपल्या पंजांनी रामदासला पकडून ठेवणार व रामदासही मायेचं हृदय चोरून लुटणार. एक वाघीण तर दुसरा लुटारू चोर." मुकुंदराव हसून म्हणाले.

"आता आज एवढेच चित्र पुरे. मात्र पुन्हा मी सांगेन तेव्हा सांगेन तसे बसले पाहिजे; सांगेन तशी मान ठेवली पाहिजे; सांगेन तितकंच हसलं पाहिजे. आहे कबूल?" मायाने विचारले.

"कबूल, एकदम कबूल." रामदास म्हणाला.

"चला, आपण यांचं सामान बांधू." ती म्हणाली.

"माझी अडगळ एकदा लवकर फेकून द्या." मुकुंदराव हसत म्हणाले.

"आता पुन्हा रडवू नका हं." माया म्हणाली.

"कोणी रडवू लागला, तरी रडायचं नाही ही महाराष्ट्रीय कला थोडी शीक." मुकुंदराव म्हणाले.

"हळूहळू शिकेन. घाई नको, उल्लूपणा नको. करील कोणी घाई तर सारे फुकट जाईल. कळी घाईने फुलवली तर रंग दिसणार नाही. गंध दरवळणार नाही." माया म्हणाली.

"चित्रकार एकूण बरंच बोलतात." रामदास म्हणाला.

मुकुंदराव निघाले. माया व रामदास त्यांच्या पाया पडली. यात्रेकरू गेला. कोठे गेला? कोणत्या यात्रा ते करणार होते? हत्तीसारखे झुलणारे पंड्ये व बडवे जेथे देवाचे रखवालदार असतात. तेथे का ते जाणार होते? पवित्र मंदिरांची विलासस्थाने करणारे, जेथे धर्मरक्षक म्हणून मिरवतात तेथे का ते जाणार होते? नाही. एके काळी त्या यात्रा त्यांनी केल्या. आता निराळ्या यात्रा. कामगारांच्या झोपड्या, किसानांची चंद्रमौळी घरे–ही आता यात्रेची ठिकाणे. शंकराचार्यांच्या पीठांतून, न्यायमीमांसकांच्या पाठशाळांतून, वेदवेदान्ताच्या तत्त्वज्ञान मंदिरांतून ज्ञान मिळवण्याची त्यांना आता इच्छा नव्हती. किसानसंघ, कामगारसंघ यांच्या क्रांतिकारक चर्चा त्यांना ऐकावयाच्या होत्या. अन्नब्रह्माची सर्वांना भेट करून देईन अशी प्रतिज्ञा करणाऱ्या तत्त्वज्ञानाची त्यांना आता तहान होती. हे तत्त्वज्ञान कोठे मिळणार? कामगार–वस्तीतील एखाद्या खोलीत. त्या खोल्या म्हणजे शिवालये, ज्ञानमंदिरे. शंकरांनी जगाला जगविण्यासाठी विष घेतले, परंतु जागाने त्यांना स्मशानात स्थान दिले. किसान–कामगार जगाला सुखविण्यासाठी आजपर्यंत कडू विष पीत आले, त्यांना बक्षीस काय मिळाले? उपासमार व रस्ता झोपायला. ही अपमानाची काळकूटे पिणारा शिवशंकर आता रुद्र होणार आहे व पातक्याचे भस्म करणार आहे. तीच क्रांती.

मुकुंदराव कलकत्त्यास आले. तेथे लाखो कामगार पोलादी संघटना निर्मित होते. कामगारांच्या संघांची त्यांनी चौकशी केली. संघाच्या कचेरीत ते गेले. जगातील कष्टाळू जनतेला हाक मारणारा व धीर देणारा लाल बावटा कचेरीवर फडकत होता. कचेरीत कामगार–कार्यकर्ते जमले होते. दिवसभर ते काम करीत होते व पुन्हा कचेरीत येत, नवीन ज्ञान मिळवीत. मुकुंदराव तेथील सर्व गोष्टी पाहत होते. एका तसबिरीने त्यांचे लक्ष वेधले.

"कोणाची ही तसबीर?" त्यांनी विचारले.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय सातारा
दाखल क्र. 15848 अनुक्रमांक 05 4545
किंमत 25.00 पाने 242

''हुतात्मा युसूफची.'' हलधरने सांगितले.

''कोठला हा? काय आहे कथा?'' मुकुंदरावांनी प्रश्न केला.

''ती एक दिव्य कथा आहे. करुण कथा आहे. स्फूर्ती देणारी कथा आहे.'' चंद्रशेखर म्हणाला.

''मला सांगा.''

हलधरने तो इतिहास सांगण्यास आरंभ केला.

''यूसूफ हा एक कामगार होता. किसान-कामगारांचं दैन्य जावं म्हणून किती त्याला कळकळ. परंतु जोपर्यंत किसान-कामगारांत संघटना नाही आणि विचारांचा भक्कम पाया त्या संघटनेला नाही, तोपर्यंत डोकं वर होणं अशक्य असं तो म्हणे. त्यानं आपलं सारं आयुष्य, क्षण न् क्षण, शेवटचा श्वासोच्छ्वासही कामगारांना जागृत करण्यात, त्यांना ज्ञान देण्यात घालवला. एक साधा कामगार, परंतु तो पेटलेला ऋषी बनला. कामगारांची तो अभ्यासमंडळं चालवी. त्यांना लिहायला, वाचायला शिकवी, त्यांच्यात सारखा हिंडे-फिरे. रिकामा तो कधीच नसायचा. कामगारांच्या संपाच्या वेळेस त्याला पकडण्यात आलं. तुरुंगात त्याची प्रकृती बिघडली. अतिश्रमाने तो आधीच थकला होता. तुरुंगातून तो क्षयी होऊन बाहेर पडला.

''परंतु बाहेर येताच पुन्हा त्याचं काम सुरू. तो शिकवायचा. खोकला उसळायचा. घाबरे. परंतु पुन्हा खोकला थांबला की चीनमधील, रशियातील, स्पेनमधील इतिहास सांगावयास प्रारंभ करी. त्याच्या थुंकीतून रक्त पडू लागलं, तरी तो विश्रांती घेईना. त्याचे डोळे खोल गेले. तो अस्थिपंजर झाला. परंतु युसूफ स्वस्थ बसत नसे. आम्ही त्याला एका मोफत दवाखान्यात ठेवलं, परंतु तेथेही त्याचं काम सुरू. खाटांवरून जे शेजारी इतर रोगी असत, त्यांना तो म्हणे, 'तुम्ही गरीब आहात. बरे झालात म्हणजे संघटनेत शिरा, किसान-कामगारांची संघटना. नवीन ज्ञान मिळवा.' युसूफनं दवाखान्यात ज्ञानमंदिर उघडलं. ती बाटल्यातील औषधं! ती कुठवर पुरणार? खरा रोग उपासमारीचा. गरिबांना घाणेरडी जागा, नि:सत्त्व व तेही अर्धपोटी अन्न, बाटल्यातील औषधं काय करणार? क्रांतीची संजीवनी मात्रा हवी. मरणारा युसुफ तो संजीवनी मंत्र जगणाऱ्यांना शिकवीत होता. शरपंजरी पडलेल्या भीष्मांनी धर्माला शेवटचे ज्ञान देऊन प्राण सोडला. गळ्यात फोड झाले होते व डॉक्टर बोलू नका सांगत होते, तरी श्रीरामकृष्ण परमहंस बोलत होते. तोपर्यंत दर्शनास येणाऱ्यांजवळ बोलत

होते. तसाच हा ऋषी युसूफ, चार शब्द बोलला की दमे, जीव घाबरे. ज़रा थांबून पुन्हा बोले, 'ज्ञान मिळवा. विचार-प्रसार-संघटना. किसान-कामगारांचं राज्य. इन्किलाब झिंदाबाद-' हे त्याच्या ओठावरचे शेवटचे शब्द. हे त्याचं रामनाम."

मुकुंदरावांनी युसूच्या तसबिरीला वंदन केले. "कामगाराच्या मोक्षाची दिशा दाखवणारा जगाला अज्ञात असा हा रामकृष्णांचा 'झोपडीतील नवा अवतार'-"ते पूज्य भावनेने म्हणाले.

"असा हा अज्ञात त्याग, अशी मुकी बलिदाने ध्येयार्थी कामगार करीत आहेत." अब्दुल म्हणाला.

"तुमच्याकडे हिंदू-मुसलमान प्रश्न नाहीत का?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"किसान व कामगार, मुस्लिम लीग व हिंदू महासभा यांची सोंगं-ढोंगं लोक आता ओळखू लागले आहेत. मध्ये काही गुंड एका भगिनीला पळवीत होते, परंतु आम्ही कामगारांनीच ती सोडवून आणली. मागे एक अनाथ हिंदू मूल सापडलं. ते शेवटी आमच्या शशीनं पाळलं आहे. गुंड लोक बाया पळवतात व जमीनदारांच्या, नबाबांच्या जनानखान्यात त्या जातात. बेकार गुंडांचा हा उद्योग असतो. पोटार्थी गुंड ही कामं करतात. या गुंडांत हिंदू-मुसलमान दोघं असतात. परंतु याला कारण बेकारी व द्रारिद्र्य. ही बेकारी व हे दारिद्र्य दूर झाल्याशिवाय हे प्रश्न सुटणार नाहीत. त्यासाठी समाजरचना बदलली पाहिजे. एक लक्षाधीश, एक भिक्षाधीश हे उपयोगी नाही. स्त्रियांची अब्रू कारखानदार, जमीनदार व सावकार हेच खरोखर नेत आहेत. मिलमध्ये स्त्री कामगारांची काय दशा असते! त्यांच्या झिंज्या ओढतात. त्यांची शरीरं भ्रष्ट करतात. आणि जमीनदारांच्या जहरी नजरांच्या लीला सांगेन तर महाभारत होईल. तो सावकारही येतो व खुशाल घरदार जप्त करतो. शेतकऱ्याची बायको, तिला धड वस्त्र नसतं. 'बायको वीक व पैसे दे' असं हे सावकार निर्लज्जपणे सांगतात. मागे अहमदाबादची एक सत्यकथा एक कामगार सांगत होता. रात्र झालेली. एक स्त्री साबरमतीच्या तीरी गेली. पटकन नेसूचे सोडून ती पाण्यात शिरली. लगेच बाहेर येऊन तेच वस्त्र पुन्हा तिनं गुंडाळलं. तिला दुसरं वस्त्र नव्हतं. त्याच अहमदाबादेत कोट्यवधी वार कपडा निर्मिला जातो. कोट्यवधी किसान-कामगारांच्या अब्रूचं हे विराट हसं. हे का मुसलमान करीत आहेत? तुम्हाला एखादा मुसलमान हिंदू भगिनीची अब्रू घेताना दिसतो. अलबत, त्याला शासन झालं पाहिजे. परंतु तो गुंडच असतो आणि तसे काही आपलेही गुंड असतात. परंतु हे दुसरे

धनमत्त गुंड गावोगाव शहरोशहरी सावकार, जमीनदार, इनामदार, कारखानदार यांच्या रूपानं ऐटीनं वावरत आहेत. त्यांचं पारिपत्य कोणी करावयाचं? कोणते मुस्लिम सभेचे मुल्ला, कोणते हिंदूमहासभेचे धर्मभास्कर ही अब्रूची विराट हत्या थांबविण्यासाठी पुढे येत आहेत? ही आमची हरघडी प्रत्येक गावात केली जाणारी बेअब्रू थांबवता का, असा सरळ प्रश्न किसान आता विचारू लागले आहेत, कामगार करू लागले आहेत. जोपर्यंत ही पिळवणूक आहे, तोपर्यंत कोठली कोणाची अब्रू, कोठली माणुसकी, कोठला धर्म? बारिसाल प्रांतात किसानांनी प्रचंड मोर्चा काढला, लीगवाले व सभावाले तेथे गेले. त्यांच्यात हिंदू व मुसलमान अशी फूट पाडू लागले, परंतु ते हिंदू-मुसलमान किसान म्हणाले, ''आमच्या अब्रूचे वाटोळे जमीनदार करीत आहेत. त्यांच्याविरुद्ध उभारता बंड? कसे उभाराल, ते तर तुम्हाला फंड पुरवतात, तुमच्या सभा म्हणजे नबाबांच्या व श्रीमंतांच्या. चालते व्हा. ही वरपांगी धर्माची दांभिक अफू आम्हाला नको. धर्म म्हणजे पिळवणूक थांबविणे. श्रमणाऱ्याला मान. लोडाशी बसणाऱ्या खुशालचेंडूला साथ. मग तो हिंदू असो वा मुसलमान असो. निघा बांडगुळांनो, आम्ही हिंदू व मुसलमान नाही, आम्ही सारे चिरडले जाणारे किसान आहोत.'' सभावाले, लीगवाले काळेठिक्कर पडले. ते हिंदू-मुसलमान किसान ''कमानेवाले खायेंगे, इसके लिये कुछ भी हो; इन्किलाब झिंदाबाद, किसान-कामगार एकजूट, कोण पाडणार आमच्यात फूट, थांबवू श्रीमंतीची लूट.'' अशी गर्जना करीत निघून गेले. तो इतिहास सांगताना अब्दुलचे डोळे मधून मधून पेटत होते. भावनांनी त्याचे सारे अंग थरथरत होते.

''मी जातो. तुमच्या संघटनेतून स्फूर्ती घेऊन मी जातो. महाराष्ट्रातील किसान-कामगारांस ती देतो.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''हा लाल हातरुमाल, आमची आठवण घ्या.'' नाटू म्हणाला,

''खिशातील हातरुमालही लाल?'' मुकुंदरावांनी आश्चर्याने विचारले.

''लाल बावटा सतत जवळ हवा. ओठात हवा, पोटात हवा. हृदयाशी हवा. डोक्यात हवा. काम करून डोकं फिरू लागलं. घामाघूम झालं की खिशातील हा लाल रुमाल आम्ही काढतो. घाम पुसताना हा रुमाल डोक्याला सांगतो, 'तुझी दैना मी थांबवीन, भिऊ नको.' पोटात भूक लागलेली असावी; डोळ्यांतून पाणी यावं. हा लाल रुमाल डोळे पुसून म्हणतो, 'तुझी भूक मी मिटवीन, भिऊ नको.' हा रुमाल आमचा परमेश्वर, हा लाल रुमाल आमचा आधार.'' हलधर म्हणाला.

मुकुंदरावांनी त्या लाल रुमालाचे चुंबन घेतले. त्यांनी तो खिशात ठेवला.

"इन्किलाब झिंदाबाद!" सारे गर्जले. मुकुंदराव निघून गेले.

ते बिहार व ओरिसा प्रांतात फिरले. जागृत किसानांच्या प्रचंड सभा त्यांनी पाहिल्या. सभेत आले म्हणजे पाव–पाव आणा, अर्धा–अर्धा आणा तेथे मदत म्हणून हजारो किसानांना देत. किसान–संघटनेस मदत हाच त्यांचा दानधर्म, ही त्यांची कीर्तने, हे त्यांचे सप्ताह.

"हे काय फाटकं पत्र वाचता?" एका खेडेगावात मुकुंदरावांनी विचारले.

हा आमचा किसानांचा वेद. हे वर्तमानपत्र आहे. त्यातील अक्षर कळतं आहे. तोपर्यंत आम्ही वाचू. उरेल तुकडा तो दुसऱ्यास देऊ. एकेक पत्र हजारोंच्या हातून जातं." शेतकरी म्हणाला.

"तमुच्या येथे किसानसंघ आहे का ?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"हो. हे पहा आमच्या किसान संघाचे चिटणीस, हे हरिजन आहेत. परंतु शिकलेले आहेत, तेच केले चिटणीस." एकाने सांगितले.

"तुम्हीं स्पृश्यास्पृश्यता नाही मानीत?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"श्रीमंत गरिबाला अस्पृश्य मानतो. ही एक अस्पृश्यता आम्हाला माहीत आहे. इतर शिवाशिवीची अस्पृश्यता गाडून टाकली. सारी दु:खी व पीडलेली जनता एक." एका शेतकऱ्याने सांगितले.

"आमच्या महाराष्ट्रातील शेतकरी तर हरिजनांना दूर ठेवतात." मुकुंदराव म्हणाले.

"मग तेथील किसानांचं दु:ख कसं दूर होणार ? जो दुसऱ्याचा अपमान करतो. दुसऱ्याचं दु:ख दूर करीत नाही. त्याचा कसा उद्धार होणार? महाराष्ट्रातील किसानांना आमचा संदेश सांगा की, 'त्या खोट्या धर्माला तिलांजली द्या. श्रमणारे सारे एक व्हा, हृदयाशी हृदय जोडा'..." कळकळीने एक किसान म्हणाला.

"तुमच्या महाराष्ट्रात किसानांची सुस्थिती आहे ना?" एकाने प्रश्न केला.

"नाही. तेथेही सावकाराचे साप किसानाला विळखे देऊन बसले आहेत. शेतकरी पिकवील ते सारे जात आहे. त्यांची दैना आहे." मुकुंदराव म्हणाले.

"मग ते उठत का नाहीत?"

"त्यांना कोणी उठवत नाही."

"तुम्ही उठवा, पेटवा त्यांना."

''होय. तेच आता काम. त्यासाठीच ही यात्रा मी करीत आहे. आज तुमच्या गावची यात्रा झाली. स्फूर्ती मिळाली. जातो मी.'' मुकुंदराव म्हणाले.

इतक्यात तेथे पार्वती आली. तिने मुकुंदरावांना फुलांचा हार घातला.

''मागे आम्ही किसानांनी सत्याग्रह केला. या पार्वतीचा पती गोळीबारात मेला, परंतु ती रडत बसली नाही. शेकडो किसान स्त्रिया तिने उठवल्या. पतीचं रक्त तिनं कपाळी लावलं. शूर आहे की भगिनी. तिनं 'किसान नारीमंडळ' चालवलं आहे.'' एका बंधूने ओळख करून दिली.

मुकुंदरावांनी लवून त्या भगिनीला प्रणाम केला. ''महाराष्ट्रातील किसान नारीस जागृत होण्यास सांगा. नारीची शक्ती जागृत होईल, तेव्हाच क्रांती होईल. त्या खऱ्या माता असतील तर मुलाबाळांना पोटभर खायला मिळावं, राहायला घरदार मिळावं, ज्ञान मिळावं म्हणून त्या क्रांती करायला उठतील, पतींना बरोबर घेतील. रूढी तुडवून, हालअपेष्टा सोसून, उज्ज्वल भविष्यकाळासाठी उभ्या राहतील, ही घ्या लाल कुंकवाची डबी. या कुंकवात पतीचे लाल रक्त मी मिसळलं आहे. मी ते रोज कपाळी लावते. मी विधवा नाही. माझे सौभाग्य अमर आहे. ही डबी महाराष्ट्रात न्या. तेथील किसान नारींच्या कपाळी यातील लाल कुंकू लावा. सांगा की, बिहारमधील सतीची ही भेट आहे.'' पार्वती म्हणाली.

मुकुंदरावांनी ती डबी नीट ठेवली. निरोप घेऊन ते निघाले. किती तरी जणांचे हात त्यांनी हाती घेतले. जणू भारतातील प्रांताप्रांतांतील किसान एकमेकांचे हात हाती घेत होते.

मुकुंदराव गंगा-यमुनांच्या प्रदेशात आले. खेड्यांतून ते हिंडले. किसानांना कसलाच हक्क नाही, कुळांना घर बांधायचा हक्क नाही. वाटेल तेव्हा जमीनदाराने त्यांना देशोधडीला लावावे. परंतु किसान आता जागृत होत होते. त्या एका खेड्यात तर गोड अनुभव आला.

''हे माझं छोटं घर. पंडित जवाहरलालजींच्या हाती ते उघडलं. जणू किसानांचं भाग्यमंदिर, मोक्षमंदिर त्यांनी उघडलं. ते खरंच देव आहेत आमचे.'' त्या शेतकऱ्याने सांगितले.

''ते तेथे आले होते. तेथे उभं राहून बोलले. इथली माती आम्ही अजून कपाळी लावतो. ही चैतन्य देणारी पदधूळ आहे.'' एक तरुण म्हणाला.

खेड्यापड्यांतून आता संघटना आहेत. महान पुढारी येणार असला तर तरुण गावोगांव शिंग फुंकून, ढोल वाजवून जाहीर करतात. सारी कामं फेकून हजारो, लाखो स्त्री-पुरुष, वृद्ध-तरुण जमा होतात. आशेचा नवसंदेश ऐकतात.'' एक शेतकरी म्हणाला.

''स्त्रियाही जागृत आहेत का?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''हां. क्यों नही! बालबच्चे साथ लेकर आती है, सुनती हैं.'' एकानं सांगितले.

मुकुंदराव कामगारांची काशी - जी कानपूर - तेथे आले. कशी वज्राप्रमाणे बळकट तेथील संघटना. कसे निर्भय ते वीर. कानपूर हिंदू-मुसलमानांच्या दंग्याचं कायमचं स्थान. परंतु येथेच पूज्य गणेश शंकर विद्यार्थी यांनी हिंदू-मुसलमानांच्या दंग्यात स्वत:चं बलिदान केलं. ''कानपुरात हे दंगे कोण माजवतं?''

''आमच्या कामगार-वस्तीत हिंदू -मुसलमान दंगा होत नाही. कानपुरात अन्यत्र वणवा भडकतो. कामगार वस्तीत शांती असते. उलट हिंदू-मुसलमान कामगार दंगा शांत करण्यासाठी आपले जीव धोक्यात घालतात.'' मुकुंदरावांस कामगारांनी सांगितले.

''खरा धर्म एक दिवस तुम्ही कामगारच द्याल, जागृत किसानच द्याल. कारण तुम्ही माणुसकीचा परम धर्म ओळखता,'' मुकुंदराव म्हणाले.

''आम्हाला धर्म शब्दही आवडेनासा झाला. धर्माच्या नांवानं आमची पिळवणूक होत असते. धर्माचा आत्मा आम्हासही हवा. परंतु सर्वांना सुखी करणं हाच तो आत्मा. तो आत्मा आज परागंदा आहे.'' एक कामगार म्हणाला.

''तुम्ही तो आत्मा परत आणीत आहात.'' मुकुंदराव उद्‌गारले.

कानपुरातील हिंदू-मुस्लिम कामगार कार्यकर्त्यांच्या मुकुंदरावांनी भेटीगाठी घेतल्या, कामगारांची स्वयंसेवक दले त्यांनी पाहिली. त्यांची युनियन्स, त्यांची अभ्यास मंडळे सारे त्यांनी पाहिले. मुकुंदरावांना ते सारे पाहून आनंद झाला.

असा हा नवभारताचा यात्रेकरू फिरत होता, पाहात होता, ऐकत होता. भेटत होता, जागृत भारताचा परिचय करून घेत होता. पूर्वी काशीतील कावड रामेश्वरास नेत. आता कानपूरची कावड कलकत्त्यास नेली पाहिजे. कलकत्त्याची महाराष्ट्रात आणली पाहिजे. विशाल भारतात सर्वत्र एकच चैतन्य संचारले पाहिजे. सर्वांच्या हृदयाचे ठोके एकसाथ पडले पाहिजेत, तरच क्रांती होईल.

+++

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

शांता, तू शीक

गोविंदरावांनी रामदासाला सुटीत बोलविले. परंतु तो आला नाही. मी इकडेच हिंडणार आहे, अनाथाश्रम, खादीप्रतिष्ठान वगैरे संस्था पाहणार आहे, असे वडिलांस त्याने कळवले. आपण घरी गेलो तर आपल्या लग्नाचेही प्रश्न निघतील, उगीच घोटाळे नकोत, हाही एक विचार घरी न जाण्यात होता. भाऊ येणार नाही म्हणून शांतेला मात्र वाईट वाटले. मधून मधून त्याचे पत्र येत असे. परंतु अलीकडे बरेच दिवसांत शांतेला पत्र आले नव्हते. भाऊ विसरला का गरीब बहिणीला! भाऊला भुलविले का कोणी बंगाली जादूगारणीने?

शांता शिवतरला गेली. मॅट्रिकची परीक्षा देऊन ती आली होती. मोहन आता पुरुषांचा वर्ग घेई, शांता बायकांचा वर्ग घेई. मोहन वेळ होताच शांतेजवळ येई व नवीन नवीन काही शिके.

एके दिवशी रात्री रामराव, शांता व तिची आई, बोलत होती. शांतेच्या लग्नाची ती चर्चा होती.

"बाबा, मला शिकू दे. पुष्कळ शिकू दे. जगातील ज्ञान मिळवू दे. शांतीचे पंख तोडू नका. तिचे पाय बांधू नका." ती दुःखाने म्हणाली.

"पुष्कळ शिकलीस. गोविंदराव म्हणतात तर का न ऐकावे? चांगला सरदाराचा मुलगा. घरंदाज दिसतो. रुबाबदार. त्याच्याशी लग्न लावायला काय हरकत आहे? मागील वर्षी आम्ही सांगितलं वडिलांना त्याच्या, की एवढी मॅट्रीकची परीक्षा होऊ दे. पुढील वर्षी उडवू बार. शांता हट्ट करू नकोस. गोविंदरावांचे आपण ऋणी आहोत. हजार-दोन हजार त्यांचं कर्ज आहे. त्यांची इच्छा आपण मोडू तर कसं व्हायचं? आणि पुढे शिकू म्हणतेस तर कोण देणार मदत? गोविंदराव मग का मदत करतील!" रामराव म्हणाले.

“भाऊ पाठवील मदत. मी त्याला लिहीन.” शांता म्हणाली.

“भाऊ तरी कोठून देणार?” गोविंदरावांचेच पैसे ना? श्रीमंतांचा तुम्हाला इतका तिटकारा तर त्यांचे पैसे तरी कशाला?” पिता म्हणाला.

“ते पैसे श्रीमंतांचे नाहीतच. त्या पैशावर देवाघरी गरिबांचा शिक्का असेल.” शांता रागाने म्हणाली.

“देवाघरी काय असेल ते देव जाणे. येथील जगात तर ते त्यांचे पैसे आहेत.” ते म्हणाले.

“हे जग आम्ही बदलू. उलथापालथ करू.” शांता म्हणाली.

“काय दिवे लावाल ते दिसेल. सरकार देईल अंदमानात पाठवून. मग बसाल रडत. सुखाचा संसार करायचा सोडून अवदसा आठवते तुम्हाला.” बाप चिडून म्हणाला.

“बाबा, आजूबाजूस हजारोंच्या संसाराची धूळधाण होत असता आपण का सुखाचा संसार करीत बसावं?” शांतेने विचारले.

“मला ते समजत नाही. तू लग्न करणार नसशील तर पुढे काय करणार? कोण शिकवणार?” बापाने पुन्हा विचारले.

“मी काहीही करीन. परंतु हे लग्न नको. म्हणे रुबाबदार आहेत. भाऊच्या दत्तकाच्या वेळेस पाहिले.आहे मी त्यांना. कुलंगी कुत्रा गुबगुबीत दिसला, त्याच्या कानात भिकबाळी घातली, गळ्यात कंठी घातली, तरी तो सिंह होत नाही. लाळघोट्या कुत्र्याजवळ का लग्न करू? एवढ्या सरदाराचा लेक परंतु तेथे एक अधिकारी आले होते, तर किती सारखा गोंडा घोळीत होता. तिळभर स्वाभिमान नाही त्यांना. यापेक्षा एखाद्या मजुराजवळ लग्न लावणं काय वाईट?” शांता म्हणाली.

“लाव बाई, मजुराजवळ लग्न व बांध झाडाला पाळणा, ठेव बांधावर मूल आणि कर शेतात काम.” आई म्हणाली.

“त्यात काय वाईट आहे? हजारो, लाखो जगतात तशी मी जगेन. त्या हजारांत वावरून त्यांना क्रांतीला तयार करीन. मग क्रांती होईल. लहान मुलांची काळजी घेणारी बालसंगोपनगृहं मग काढली जातील. कामाचे तास कमी होतील. शेती श्रमणाऱ्यांची होईल.” शांता म्हणाली.

"तू येथे राहू नकोस. येथे राहायचं असेल तर आता लग्न कर. शिकावयाचं असेल तर तुझी तू व्यवस्था बघ." रामरावांनी निक्षून सांगितले.

"बरं, बाबा." असे म्हणून शांता उठून गेली.

शांता आता सचिंत दिसे. भाऊजवळ तरी पैसे का मागावे? आणि त्याला तरी या बहिणीची कोठे असेल आठवण? श्रीमंताचे पैसेच वाईट. ते पैसे घेतले की मनुष्य दुष्ट होतो, निष्ठूर होतो. उगीच मी इतके दिवस ते मेलेलं अन्न खाल्लं. परंतु मी कोठे जाऊ, कशी शिकू? आयुर्वेद महाविद्यालयात जावं वाटतं. उपयोगी उपकारी विद्या. परंतु तेथेही खर्च येणारच.

त्या दिवशी शांता फिरत फिरत दूर गेली. गावाबाहेर एक विशाल वटवृक्ष होता. त्याच्याखाली ती बसली. विचार करीत बसली. विचार करता करता तिचे डोळे घळघळू लागले. शांता आजपर्यंत रडली नव्हती. आज ती का रडत होती? कोणासाठी रडत होती?

जवळ मोहन उभा राहिला होता. 'तिचे अश्रू पुसावे,' त्याच्या मनात आले. परंतु त्या ओबडधोबड राठ हातांनी का तो अश्रू पुसणार? खेड्यातील मजुराजवळ कोठला हातरुमाल? जवळ हातरुमाल नाही म्हणून मोहनला अश्रू पुसता येईना, का त्याला संकोच वाटत होता! मोहनला काय करावे कळेना.

शांतेने स्वतःच शेवटी डोळे पुसले. मोहनकडे तिने पाहिले. स्वतःच्या अश्रूंची तिला लाज वाटली? दुसऱ्याने आपले रडणे पाहिले याचे तिला वाईट का वाटले? ती आता गंभीर झाली, शांता झाली.

"शांता, रडत होतीस?" मोहनने विचारले.

"कोण म्हणतं मी रडत होते?" तिने विचारले.

"मी पाहिलं. समोर उभा तर होतो." तो म्हणाला.

"उभा होतास. मग अश्रू का पुसले नाहीस? या जगात अश्रू पाहणारे लोक आहेत. अश्रू पुसणाऱ्यांची वाण आहे." ती म्हणाली.

"कशानं पुसणार?" त्याने विचारले.

"ज्याला मनापासून दुसऱ्याचे अश्रू पुसावयाचे आहेत, त्याला कशानं पुसावेत असा प्रश्न पडत नाही मोहन." ती म्हणाली.

"शांता, माझ्या ताठर-दाठर हातानं का तुझे डोळे पुसू? डोळ्यांतून पाणी बंद

झालं असतं आणि रक्त निघालं असतं. पाहा हे हात. ओरखाडे निघतील हे हात फिरवीन तर. शेतकऱ्याचे हात म्हणजे पॉलिश पेपर.'' तो थोडा हसून परंतु गांभीर्य राखून म्हणाला.

''मोहन, पॉलिश पेपर स्वत: खरखरीत असतो, परंतु दुसऱ्या खरखरीत वस्तूला गुळगुळीत बनवतो, सुंदर, सुकुमार बनवतो. तुझे हे खरखरीत हात लागून माझे डोळे अधिक सुंदर झाले असते. गोड झाले असते. डोळे कोणासमोर रडले नाहीत. तू माझ्या अश्रूंतून समोर मला दिसत होतास, तरी मी ते आवरले नाहीत. मनात म्हटलं की, अश्रू पुसणारा समोर आहे, मग कशाला ते आवरू? मोहन, तूही माझा नाहीस. तूही दूरचा.'' शांतेचे डोळे पुन्हा भरून आले.

मोहनने ते पुसले.

''आता नाही ना दूरचा?'' तो हळूच म्हणाला.

''असं दुसऱ्यानं सांगून-शिकवून काय उपयोग?'' ती म्हणाली.

''तूच तर म्हणत असतेस, वेळ असला म्हणजे माझ्याकडे येत जा. तुला शिकवीन. मी अडाणी आहे. शिकवशील तसं करीन.'' तो म्हणाला.

''मोहन, शांता तुला काय शिकवणार? तिचं शिकणं बंद झालं.'' ती म्हणाली.

''का बरं?'' त्याने विचारले.

''शिकायला पैसे लागतात. गोविंदराव अत:पर पैसे देण्यास तयार नाहीत. वडील म्हणतात, त्या एका श्रीमंत कुत्र्याजवळ लग्न कर. भाऊजवळ पैसे मागेन तर त्याचं अलीकडे पत्रही नाही. मी मनात म्हणत असे, 'डॉक्टर होऊन येईन. खेड्यातून सेवा करीत हिंडेन, 'सारं मनातल्या मनात-'' ती म्हणाली.

''शांता, तू शीक; मी देईन पैसे. माझे पैसे नाहीत चालणार?'' त्याने विचारले.

''तू कोठून देणार पैसे? तुझे वृद्ध आई-बाप आहेत. मोलमजुरी करून तू किती पैसे मिळविणार, त्यातील कितीसे उरणार?'' ती म्हणाली.

''शांता, पुन्हा लग्न करावयाचं या विचारानं मी पैसे साठवीत असे. ते आहेत थोडे मजजवळ.'' तो म्हणाला.

''लग्नासाठी पैसे तुला कशाला?'' तिने विचारले.

'''मला कोणी मुलगी आता देत नाहीत. मुलगी दिली की मरणार असं मुलीच्या

आई–बापांना वाटतं; तरीही एखादा गरजू बाप भेटला तर द्यावे त्याला पैसे व करावं लग्न असं मनात येई.'' तो म्हणाला.

''ती मुलगी मरेल याचं तुला काही वाटत नसे?'' तिने विचारले.

''मजजवळ लग्न न करणाऱ्या साऱ्याच अमर होतील का?'' त्याने विचारले.

''मग आज मिळाली वाटतं गरजू मुलगी. घेणार तिला विकत?'' शांता हसून म्हणाली.

''काय बोलतेस हे? शिकणाऱ्या लोकांना हृदय नसतं.'' तो म्हणाला

''माझ्याजवळ शिकून तुझं हृदय मेलं का फुललं?'' तिने विचारले.

''मग घेशील ना माझे पैसे. निढळाच्या घामाचे पवित्र पैसे!'' तो म्हणाला.

''ते पैसे किती दिवस पुरणार?'' ती म्हणाली.

''मी मिलमध्ये नोकरी करायला जाऊ? मला मिळणार होती मिलमध्ये नोकरी. परंतु तू गावात शिकवण्याचं काम दिलंस. गुरूचं ऐकलं पाहिजे.'' तो म्हणाला.

''तू मिलमध्ये नोकरी करून मला पैसा देणार?'' तिने विचारले.

''मी परका नसेन तर ते घ्यायला काय हरकत? शिकून ये. खेडोपाडी पेटव. मग किसान–कामगार पेटव.'' तो म्हणाला.

''मी एकटी कशी पेटवू?'' तिने विचारले.

''मुकुंदराव येतील, रामदासभाऊ येतील. किती तरी येतील!'' तो म्हणाला.

''आणि तू?'' तिने विचारले.

''तू असलीस म्हणजे मी का दूर आहे? तू म्हणजे मी व मी म्हणजे तू.'' तो म्हणाला.

''मोकळ्या हवेत राहणारा तू. मिलमध्ये जाऊन आजारी पडशील. तुझ्या तोंडावरचं हे तेज मावळेल.'' ती म्हणाली.

''तोंडावरचं मावळेल. परंतु हृदयात त्यागाचं व प्रेमाचं फुलेल. खेड्यातील मोकळी हवा मिळणार नाही. परंतु गोड प्रेमाची हवा जीवनात सुटेल. शेवटी माणसाला प्रेमाची भाकर, प्रेमाचं हवापाणी हेच अधिक मानवतं. आत्मा त्यावरच पुष्ट होतो.'' तो म्हणाला.

''परंतु तो आत्मा शरीराशिवाय राहू शकत नाही. शरीरात राहूनच आत्मा प्रेम चाखू शकतो.'' ती म्हणाली.

"शांता, तू अधिकच शिकलेली. मला वाद करता येत नाही. तू जा; शीक. खूप शीक. मी नोकरी करीन, काहीही करीन. तुला पैसे पाठवीन. तू पुढे किसान–कामगारांसाठी लढणार. किसान–कामगारांनी तुला मदत केली पाहिजे. आम्ही तरुण तुला मदत करू." तो म्हणाला.

"तू जा मोहन, तुला मोट चालवायची असेल." ती म्हणाली.

"जातो; पण शेवटचं सांगतो तू शीक, रडू नको. मी मोट सुरू करायला जातो. परंतु तू तुझी मोट सुरू करू नको." तो म्हणाला.

"जीवनाचा मळा पिकण्यासाठी या मोटेचीही जरूरी आहे. हृदयाच्या आडातील खोल खोल पाणी. तेथे रोज मोट चालवू तर थकून मरून जाऊ. परंतु सटीसामासी ती मोट चालवावी लागते. त्यामुळे आडातील पाणीही निर्मळ राहतं. जीवनही हिरवं दिसतं." ती म्हणाली.

"जाऊ मी?"

"जा, तुझ्या शेताचा मालक रागीट आहे."

"माझ्या शेताचा मालक प्रेमळ आहे, गोड आहे."

"जा, लवकर, शेताचा मालक येथे येईल व शिव्या देईल."

"मालक येथेच आहे. जवळच आहे."

"कोठे रे आहे लबाडा?"

"हा माझ्यासमोर!"

"वेडा आहेस मोहन!"

"परंतु तू शीक व शहाणी हो. शांता, तू शीक."

+++

प्रद्योत

"माया, सूत काय कातीत बसलीस? सुटीमध्ये मौज करावी; चल आपण कॅरम खेळू." प्रद्योत म्हणाला.

"सूत कातण्यातच मला मौज वाटते." ती म्हणाली.

"हे कोठून घेतलंस तू वेड? पूर्वी तर सूत पाहून पळत होतीस, खादी नको म्हणत होतीस." त्याने विचारले.

"प्रद्योत, आपण रोज बदलत असतो. पूर्वीचे आज नसतो. आजचे उद्या नसणार. लहानपणी मला भातुलकीचा खेळ आवडे. आज आवडतो का? लहानपणी बाहुलाबाहुलीची मी लग्नं लावीत असे. आज लावीन का? माणूस पूर्वीचं काही टाकतो, नवीन काही घेतो, नाही का?" तिने विचारले.

"माया, तुला आठवतो तो दिवस? लुटपुटीच्या लग्नात तू झाली होतीस नवरी व मी झालो होतो नवरा. मी नवरा म्हणून तुला मी मारलं. तू रडत बसलीस." प्रद्योत आठवण करून देत होता.

"तो तुमच्याकडचा गडी लाटू कोठे रे गेला? बायकोला आपला मारायचा." मायेने विचारले.

"तो कलकत्याला गिरणीत गेला. आमच्याकडची नोकरी त्यानं सोडली. खेड्यातील सुखाची नोकरी नव्हती त्याच्या नशिबी" प्रद्योत म्हणाला.

"सुखाची रे कसली? किती रे देत असा त्याला पगार?" मायेने विचारले.

"वर्षाला ७५ रुपये. थोडे का झाले? शिवाय उरलेलं अन्न त्यालाच मिळे. आमचे फाटके कपडे त्याच्याच घरी जात." तो म्हणाला.

"म्हणजे तुमच्या घरातील टाकाऊ वस्तूंचा तो उकिरडा होता. टाकाऊ वस्तू

लाटूच्या अंगावर. प्रद्योत, ७५ रुपयांत कसं रे त्यानं राहावं? किती तरी त्याची मुलं. देव दरिद्री नारायणांना मुलंही भरपूर देतो. बिचारी! लाटूची बायको किदरून जाई. मग ती मुलांना मारी. तिनं मुलांना मारलं की लाटू तिला मारी." माया उद्वेगाने म्हणाली.

"दररोज, तो प्रकार पाहूनच तर मी ठरविलं की बायकोला रडवतो तो नवरा. एके दिवशी मी बाबांना विचारलं, 'तुम्ही आईला रडवता का?' तर बाबांनी थोबाडात मारून मात्र मला रडवलं." प्रद्योत म्हणाला.

"प्रद्योत, लहानपणी लुटुपुटीतल्या बायकोला रडवलंस. मोठेपणी खऱ्याखुऱ्या बायकोला नको हो रडवू." माया म्हणाली.

"मोठेपणाच्या बायकोचा अद्याप पत्ता कोठे आहे. मिळेल तेव्हा खरी." तो म्हणाला.

"न मिळायला काय झालं? आता तू डॉक्टर होणार, श्रीमंत होणार. किती आई-बापांना वाटत असेल की, प्रद्योतसारखा मुलगा आपल्या मुलीला मिळला मिळावा म्हणून." ती हसून म्हणाली.

"आई-बाप ढीग म्हणतील; परंतु हल्ली आई-बापांचं ऐकतो कोण? तुझे आई-बाप जर तुला म्हणतील की, 'प्रद्योतशी लाव लग्न,' तरी तू होशील तयार?" त्याने विचारले.

"इश्श ! असे रे काय विचारतोस? परंतु तुला देऊ का मुलगी पाहून." शांतिनिकेतनातून देते एखादी आणून. कशी पाहिजे ती सांग. नृत्यकला जाणणारी, का गायन जाणणारी, का काव्य करणारी." तिने विचारले.

"चित्रकला जाणणारी पाहिजे मला." तो म्हणाला.

"बोलताना सूत कातणं जमत नाही. तुटतं बघ." ती म्हणाली.

"फेक तो चरखा. माया, मी बसतो या खाटेवर व तू माझं चित्र काढ. तू चित्रकला विसरलीस वाटतं? चरखा आला म्हणजे कला पळणारच." तो म्हणाला.

"चरखा कलेचा शत्रू नाही. खादी-प्रदर्शनात किती सुंदर वस्तू असतात. चरखा जीवनाची कला देतो. 'जीवनकला सुंदर करील तीच कला.' लाखो दरिद्री लोकांच्या जीवनात माधुर्य आणणारा चरखा, त्यांच्या मुलाबाळांच्या तोंडावर गुलाबी रंग चढवणारा चरखा, त्यांच्या सुखी जीवनात संगीत नेणारा चरखा, त्यांच्यातच कला नसेल तर कोठे रे असेल? चरखा म्हणजे कलानिधी. मी पूर्वी रंगाचे कुंचले बोटांत धरीत असे. आता हे कापसाचे पेळू धरते. कलेचा अभिमान माझा गेला. खरा कलावान

म्हणजे शेतकरी. तो ओसाड जमीन हिरवी हिरवी करतो. परंतु, असा तो कलावान आज विकल झाला आहे; त्यांच्या जीवनात जो आनंद निर्मील तोच खरा कलापूजक." माया म्हणाली.

"यंत्रयुगात चरखा टिकणार कसा?" त्याने विचारले.

"बंगालमध्ये आचार्य प्रफुल्लचंद्रांहून शास्त्रांची महती कोणता शास्त्रज्ञ अधिक जाणतो? परंतु यंत्राची व विज्ञान–शास्त्राची महती जाणणारा हा आचार्य आज म्हातारपणी खेड्यातील किसानास चरख्याचा संदेश देत फिरतो. तो का मूर्ख? 'गरिबांनी विणलेली खादी घ्या,' म्हणून ते सारखं सांगतात. ते का वेडे? प्रद्योत, तू खादी वापर." मायेने विचारले.

"मी खादी वापरली तर काय होईल?" त्याने विचारले.

"दरिद्री बंधूंना घास मिळेल!" ती म्हणाली.

"आणखी काय होईल?" पुन्हा त्याने विचारले.

"महात्माजींना आनंद होईल." ती म्हणाली.

"आणखी काय होईल?" पुन्हा त्याचा प्रश्न,

"प्रश्न विचारणारा असा वेडा न राहता शहाणा होईल." ती म्हणाली.

"माया, तुझ्या त्या चित्राच्या वहीत कोणाचं आहे ग ते चित्र?" त्याने विचारले.

"तू रे केव्हा पाहिलंस?" तिने विचारले.

"काल मी माझं पुस्तक मागायला आलो होतो. तू नव्हतीस घरी. तुझी आई म्हणाली, 'बघ तिच्या बॅगेत,' पुस्तक सापडलं नाही; परंतु तुझी कला मला सापडली. कोणाचं ग ते चित्र? खऱ्या माणसाचं का खोट्या माणसाचं?" त्याने विचारले.

"खोट्या माणसाचं चित्र मी अद्याप काढलं नाही," ती म्हणाली.

"म्हणजे माझं ना?" त्याने विचारले.

"असं दुसऱ्याच्या बॅगेतलं पाहणं म्हणजे खोटेपणा नाही का?" तिने प्रश्न केला.

"परंतु मला तू दुसरी वाटत नाहीस. लहानपणापासून आपण एकमेकांस ओळखतो. आपण एकत्र खेळलो आहोत. मी तुला तळ्यातील लांब देठाची कमळं आणून देत असे. कमळ हातात धरून देठानं तू मला मारीत होतीस. माया, मला वाटे

की, आपण परके नाही. आज मला कळलं की, आपण परके आहोत. कोणी केलं आपणास एकमेकांस परकं? त्या चित्रानं? फाडून टाकू दे ते चित्र व आपण एक होऊ.'' तो म्हणाला.

''प्रद्योत, जा रे आता. मला कातू दे. सारखी तुझी कटकट नि वटवट.'' ती त्रासून म्हणाली.

''माझी कटकट तुझ्या पाठीमागे मी मरेपर्यंत राहील.'' तो म्हणाला. इतक्यात प्रद्योतचे वडील अक्षयकुमार तेथे आले.

''किती रे वाट पाह्यची तुझी. येतोस ना विटा पाहायला?'' त्यांनी विचारले.

''ही माया येथे हुज्जत घालीत बसली.'' तो म्हणाला.

''उद्या लग्न लागल्यावर हुज्जत घाला. आज नको. नाही तर आजच हुज्जत घालून घ्या. पुढे नको.'' ते म्हणाले.

''विटा कशाला अक्षयबाबू?'' मायाने विचारले.

''तुला राह्यला चांगला हवा ना बंगला; चांगला हवा ना दिवाणखाना? लाव मग तेथे सुंदर तसबिरी. का स्वतःच तेथे चित्रं काढशील?'' त्यांनी विचारले.

''ती सूत कातीत बसेल तेथे भुतासारखी.'' प्रद्योत म्हणाला.

''परंतु सूत कातणारे भूत तेथे येतय कशाला? ते चालले पळून.'' माया म्हणाली.

''चल प्रद्योत, तिला कातू दे.'' अक्षयबाबू म्हणाले.

पितापुत्र बाहेर पडले. तो रमेशबाबू आले.

''चाललात अक्षयबाबू? केव्हा आलात?'' त्यांनी प्रश्न केला.

''आताच आलो व निघालो.'' ते म्हणाले.

''पान घ्या ना. बसा.'' रमेशबाबूंनी आग्रह केला. दोघे मित्र तेथे पलंगावर बसले.

''माया, तांबूलतबक आण बघू.'' रमेशबाबूंनी हाक मारून सांगितले. मायाने तबक आणून ठेवलं. उभय मित्रांनी तांबूल करून खाल्ले. प्रद्योतनेही विडा खाल्ला व त्याने एक विडा करून मायेपुढे नेला. तो तिला म्हणाला, ''माया, हा विडा खा. जर तुझं तोंड रंगलं तर तुझं माझ्यावर प्रेम आहे असं सिद्ध होईल.'' माया म्हणाली, ''असं नाही. तुझ्या हातच्या विड्यानं माझं तोंड रंगलं तर तुझं माझ्यावर प्रेम आहे हे

फार तर सिद्ध होईल. माझं तुझ्यावर आहे हे नाही सिद्ध होणार.'' प्रद्योत लगेच म्हणाला, ''तर मग तू ही मला दे करून. जर माझं तोंड रंगलं तर तुझंही माझ्यावर प्रेम आहे हे सिद्ध होईल.''

मायेनं विडा करून आणून दिला. प्रद्योतनं खाल्ला. त्याने जीभ बाहेर काढून पाहिली; काही नाही रंगली. तो खट्टू झाला.

''माया, तू लबाडी केलीस. विड्यात कात, चुना, सारे पदार्थ घातले होतेस का?'' त्याने विचारले.

''सारे पदार्थ घातल्यावर प्रेमाची परीक्षा रे कोठे राहिली? प्रेमाचा अभंग, अनंत रंग अंतरंगात असेल तर सारे पदार्थ न घालता विडा रंगला पाहिजे. विश्वभारतीत एक महाराष्ट्रीय तरुण आहे. त्याने एक मराठी स्त्री-गीत सांगितलं-

अतिप्रीत बहु प्रीतीची दोघे जणं
विडा रंगे कातावीन वैनीबाईचा

कात न घालता विडा दिला तरी उभयतांचा तो विडा रंगत असे. हे खरे प्रेम.'' ती म्हणाली.

''तुम्ही दोघांनी असा एकमेकांस दिला होता वाटतं?'' त्याने विचारले.

''आमचं परस्परांवर प्रेम आहे की नाही हे शोधण्याची अद्याप आम्हास आवश्यकता भासली नाही'' ती म्हणाली.

''मराठी गाणीही तू पाठ करू लागलीस?'' त्याने विचारले.

''वंदे मातरम्' चा अर्थच हा. हिंदुस्थानातील आपल्या सर्व भावांच्या भाषा आपणास थोड्या-थोड्या आल्या पाहिजेत. आपले आशुतोष मुकर्जी होते, ते गेले होते मद्रासच्या बाजूला. एका मित्राकडे उतरले होते. त्या मित्राच्या मुलांजवळ त्यांना बोलता येईना. त्यांना वाईट वाटलं. आशुतोष खिन्न आहेत असं पाहून मित्रानं विचारलं, 'मुलांनी गडबड केली की काय?' आशुतोष म्हणाले, 'तुझी मुलं मजजवळ येत. परंतु मला एक शब्दही त्यांच्याजवळ बोलता येईना. तुझ्या घरी येताना तुझ्या भाषेतील चार शब्द पाठ करून आलो असतो तर या मुलांची हृदयं मी जोडली असती. प्रद्योत, मराठी शिकले तर ते वाईट नाही.'' माया म्हणाली.

''तोच महाराष्ट्रीय तरुण तुला शिकवितो ना?'' त्याने विचारले.

''हो. मीही त्याला बंगाली शिकविते.'' ती म्हणाली.

"त्याचेच ना ते चित्र तू काढले आहेस?" त्याने विचारले.

इतक्यात अक्षयकुमारांनी मोठ्याने हाक मारली व प्रद्योत बाहेर गेला. पित्यांबरोबर विटा पाहण्यासाठी तो गेला. रमेशबाबू आत आले. माया सूत कातीत होती.

"इतकं कशाला सूत माया?" त्यांनी विचारले.

"मला त्याचे कपडे विणून न्यायचे आहेत. सुटी तर थोडी राहिली." ती म्हणाली.

"माया, अक्षयबाबू सारखे पाठीस लागले आहेत. काय करायचं सांग." त्यांनी प्रश्न काढला.

"कशाच्या बाबतीत?" तिने विचारले.

"जसं माहीतच नाही, मोठी लबाड मुलं तुम्ही. इतका वेळ प्रद्योत येथे होता. तू त्याला विडा करून दिलास. त्यानं तुला दिला. माया, आम्ही आता म्हातारी झालो. तुमचं दोघांचं लग्न एकदा लागलं महणजे आम्ही मोकळे झालो. अक्षयबाबू व मी मित्र. कधीचं आमचं दोघांचं ठरलेलं आहे की, तुमच्या दोघांचे हात एकत्र करायचे. सांग, लाजू नकोस." पिता म्हणाला.

"नको मला लग्न." ती म्हणाली.

"वेडी आहेस. विडे देता अन् लग्न नको म्हणता." ते हसून म्हणाले.

"बाबा, विडा देणं म्हणजे का काही अधिक अर्थ आहे? बहीण भावाला नाही देत कधी विडा करून? भटजी जेवायला आले म्हणजे त्यांना नाही देत का मी विडा करून? आमच्या निरर्थक विड्यांत् अनर्थ पाहू नका." माया म्हणाली.

"मी अर्थच पाहतो आहे." पिता म्हणाला.

"ते व्यर्थ आहे." ती म्हणाली.

"प्रद्योतचं तुझ्यावर प्रेम आहे." पिता म्हणाला.

"मला लग्न नको." ती पुन्हा म्हणाली.

"आशेनं प्रद्योत पागल बनेल. वेडापिसा बनेल. माझ्या मित्राचा तो एकुलता एक मुलगा. म्हातारपणी माझ्या मित्राला दु:ख झालं तर मीही दु:खी होईन." पिता म्हणाला.

"बाबा, प्रेम नसतानाही मी प्रद्योतशी विवाह करावा असे अक्षयबाबू म्हणतील का? तुम्हीही म्हणाल का?" मायेने विचारले.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

''माये, प्रेम पुढे उत्पन्न होतं. परिचयानं प्रेम वाढतं. कात व चुना दूर आहेत; तो रंग नाही. जवळ आले की चढला रंग.'' पिता म्हणाला.

''परंतु दोन दगड जवळ आणले तर? बंदुकीची दारू व ठिणगी जवळ आणू तर?'' ती म्हणाली.

''मी समजत होतो तुझं त्याच्यावर प्रेम आहे.'' पिता म्हणाला.

''बाबा, मला भाऊ नाही. प्रद्योत माझा भाऊ असं मला वाटतं. परंतु हे काय तिसरंच.'' ती खिन्न होऊन म्हणाली.

''मग का तू कशीच राहणार?'' पित्याने विचारले.

''जशी देवाची इच्छा, तसं होईल.'' ती म्हणाली.

हळूहळू प्रद्योतकडून रमेशबाबूस कळलं की, मायाचं कोणा तरी महाराष्ट्रीय तरुणावर प्रेम आहे. महाराष्ट्र व बंगाल किती दूर. माया का महाराष्ट्रात जाणार? आम्हा वृद्धांना सोडून ती इतकी दूर जाणार? माया जवळ नाही का कोठे राहणार? नाही का आम्हाला आधार होणार? रमेशबाबू सचिंत दिसू लागले. मायेच्या ते लक्षात आल्याशिवाय राहिले नाही. एके दिवशी ती पित्याजवळ गेली व म्हणाली, ''बाबा, सचिंत का दिसता?''

''माया, आम्हाला सारं कळलं. तुझं एका महाराष्ट्रीय युवकावर प्रेम आहे. खरं ना?'' त्यांनी विचारले.

''बाबा, त्यात का काही वाईट आहे?'' तिने हळूच विचारले.

''वाईट नाही. परंतु माये, इतर गोष्टी पाहाव्या लागतात. तो तरुण बंगालमध्ये राहणार का महाराष्ट्रात राहणार? बंगालमध्ये राहणार असेल तर हरकत नाही. परंतु दूर महाराष्ट्रात तू गेलीस तर आम्हाला कधी भेटणार? जाणं-येणं हजार मैलांवर, सोपं नाही. आजारी पडलीस तर आम्ही कशी येणार? आम्ही आजारी पडलो तर तू कशी पटकन येणार?'' वडील म्हणाले.

''बाबा, आता काही प्राचीन काळ नाही. तारेनं, टेलिफोननं एका क्षणात हजारो मैलांवर बोलता येतं. आगगाडीनं दुसऱ्या दिवशी येता येतं.'' माया म्हणाली.

''विमानानं एका तासातही येता येतं. नुसतं बोलण्यात अर्थ नाही. तुला तुझ्या आई-बापांचं हृदय समजत नाही.'' ते खिन्नपणे म्हणाले.

''बाबा, मुलगी म्हणजे दुसऱ्याची ठेव ना? ती ज्याची त्यानं नेणं हेच नाही का

योग्य? माझ्या जीवनावर ज्याचा शिक्का, त्याचं हे जीवन! पर्वत नदीला जन्म देतो; परंतु ती सागरासाठी धावत निघते. क्षणभरही जन्मदात्याकडे ती वळून बघत नाही. सागराची हाक तिला जन्मतःच जणू ऐकू येते. सागराने सहस्र करांनी वक्षःस्थलाशी धरल्याशिवाय तिला समाधान नाही. म्हणून पर्वत रागावतो का? त्याला माहीतच आहे की, ही जाण्यासाठी जन्मली आणि योग्य ठिकाणीच ती जाणार याविषयीही त्याला संशय नसतो. तो आपले आशीर्वाद तिला देत असतो. आपली पाण्याची भेट दरवर्षी तिला पाठवीत असतो. नदी सागराला मिळाली आहे हे उंच मान करून पाहण्यात पर्वताचा आनंद. नदीसाठी सागर कसा उंचबळतो व तीही त्याला कशी प्रेमाने येऊन भेटते ते पाहून पर्वत स्वतःला धन्य मानतो. खरं की नाही बाबा?'' मायेने वडिलांचा हात हातांत घेऊन विचारले.

''माये, तू म्हणतेस ते खरं. परंतु आम्हाला वाईट नाही का वाटणार तुला इतकं दूर जाताना पाहून.'' पिता म्हणाला .

''ज्याच्यावर माझं प्रेम नाही, त्याच्या घरात मी जात आहे हे पाहून तुम्हाला आनंद वाटेल का? माझं हसणं संपावं, सुख नष्ट व्हावं, माझी सारी अंतर्बाह्य कला मरावी असं वाटतं का तुम्हाला? मायेचं जिवंत मढं व्हावं असं का तिच्या आई-बापांना वाटेल? शक्य नाही. माझे बाबा असं करणार नाहीत. आपल्या मुलीच्या जीवनाची होळी ते कसे पाहतील? माझे बाबा किती प्रेमळ, मायाळू, ममताळू. नाही, माझे बाबा कधीही मला प्रेमहीन जगात फेकणार नाहीत. खरं ना बाबा? असे कष्टी नका होऊ. हसा- मायेचं सुख पाहून हसा. बाबा, लहानांच्या सुखात ना मोठ्या माणसांचं सुख?'' मायेने कृतज्ञतेने विचारले.

''माये, जा. कोठेही जा. सुखी राहा म्हणजे झालं. देव तुझं कल्याण करो.'' असे म्हणून रमेशबाबू उठून बाहेर गेले.

तो तेथे कोण उभं होतं?

''प्रद्योत, केव्हा आलास? पाहिल्यास का विटा?'' त्यांनी विचारले.

''कशासाठी आता विटा? प्रद्योतच्या कबरीसाठी?'' असे म्हणून तो निघून गेला.

+++

येईल, एक दिवस येईल

श्रीनिवासराव रडत बसत. मिनीचे स्मरण होताच त्यांना मुलासारखे रडू येई. मिनीचे त्यांना वेड होते. मिनी त्यांच्या जीवनाचे जीवन होती. त्यांच्या कर्मपसाऱ्याचा ती आधार होती. मिनी निघून गेली व त्यांचा आनंद गेला. मिनी निघून गेली व त्यांची करमणूक गेली. मिनी गेली, असे त्यांना वाटेच ना. बाजारातून मिनीसाठी ते मिठाई घेऊन येत व घरी येऊन सर्वत्र हाका मारीत. या खोलीतून त्या खोलीत, त्या खोलीतून या खोलीत, सर्वत्र हिंडत. ''मिने, रडू नको, रुसू नको, ये पटकन. हा घे खाऊ.'' ते हाका मारून म्हणत. मिनीच्या मातेच्या पवित्र तसबिरीजवळ ते जात व म्हणत, तू ''तू तरी मार गं मिनीला हाक. आईच्या हाकेनं मूल येतं. मी मिनीची आई झालो होतो, परंतु आईची सर का मला येणार? आई ती आई. माऊलीची माया माऊलीच करू जाणे. नाही मारीत तू हाक? तूही माझ्यावर रागवलीस? रागवा, सारी माझ्यावर रागवा.''

बगीच्यातून ते सुंदर फुले घेऊन येत. फुलांचा गजरा करीत बसत. ''कोणाला गजरा?'' असे कोणी विचारले तर म्हणत, ''अहो, मिनीला! फार आवडतात तिला फुलं. फुलांसाठी रडायची. लहानपणी एके दिवशी चाफ्याचं फूल मिळालं नाही म्हणून जेवली नाही. मिनीच्या केसात किती छान दिसतात फुलं. अजून आली कशी नाही? फुलं पाहताच धावत यायची. मिनी म्हणजे फुलपाखरू. आज रुसून का बसली, का या दाराआड आहे? दाराआड ती लपून बसायची. मी शोधून दमलो म्हणजे एकदम कोपऱ्यातून हसायची. अंधारात प्रकाश आणायची. ये गं मिने, आता तू कोपऱ्यात मावणारसुद्धा नाहीस. आता मोठी झालीस तू. लपशील तर पटकन दिसशील. गजरा झाला हो पुरा. का येत नाही? मला कंटाळली? या फुलांना कंटाळली? मिनीनं का

अदृश्य रूप धारण केलं आहे? बापाची गंमत करते आहे लबाड. नाही येत तर नाही. मिनीच्या फोटोलाच मी हार करून घालतो.''

जेवायला बसताना मिनीसाठी ते पाट मांडायचे. तिचे ताट वाढायचे, पाण्याची चांदीची झारी तेथे भरून ठेवावयाचे. ''मिने, चल गं लवकर, भुकेली असशील. तुझ्या आवडीची आहे हो केलेली भाजी.'' असे म्हणून वाट पाहायचे. शेवटी ते ताट उचलीत व मिनीच्या फोटोपुढे ठेवीत.

''फोटोमधील मिने, खा हे सारं. फोटोत तरी तू आहेसच. येथून कोठे पळशील? नाही खात? नामदेवाचा नैवेद्य पाषाणमय मूर्तीनं खाल्ला, माझा नैवेद्य कागदी मिनी का खात नाही? नामदेवाच्या भक्तीनं दगडाला चैतन्यमय केलं, शिळेला शिव बनविलं. त्याला तेथे दगड नव्हता दिसत, त्याला खरोखर देव तिथे दिसत होता. त्याचा भाव मी कोठून आणू? मजजवळ कोठे आहे तसे प्रेम? खा, मिने खा. मी डोळे मिटतो व एक, दोन, तीन मोजतो. हां. नाही खात फोटोतली मिनी. मग मी तरी कसं खाऊ? परंतु न खाईन तर जगेन कसा व मिनी एक दिवस येईल, तिला भेटेन कसा? चार घास तरी खाऊ दे. चारच घास. मांस अंगावर येण्यासाठी नाही, केवळ जगण्यासाठी.''

एके दिवशी कापडाच्या दुकानात ते गेले व रेशमी साडी मागू लागले. ''कोणाला हो साडी?'' दुकानदाराने विचारले. ''मिनी नाही का माझी? रेशमी साडी तिला छान दिसते. पण खरंच नको हो. माझी मिनी की नाही. आता खादी वापरते. विसरलोच मी. माझ्या हाताच्या सुताचीच आता मिनीला खादी देईन. बारीक काढतो सूत, जसे चंद्राचे किरण. बारीक काततो सूत जसा कोळ्यांचा धागा. परंतु इतकं बारीक मिनीला आवडणार नाही. रागावेल ती. मध्यमच काढावं.'' असे म्हणून मग घरी गेले व चरख्यावर सूत कातीत बसले. ''पुरे आता, किती कातीत बसाल?'' असे कोणी तरी म्हटले. ते म्हणाले, ''ती परत येईपर्यंत सूत पुरेसं होऊन ते विणून ठेवलं पाहिजे. केव्हा परत येईल कोणाला माहीत! उद्यासुद्धा यायची. कातू दे मला. हात दुखेपर्यंत कातू दे. मिनी येईल, माझा हात चेपील. 'येथे का दुखतो बाबा?' असे गोड विचारील. मिनी म्हणजे माझी गोड मैना, गोड कोकिळा, कोठे रुसून गेली? कोठे फुलला तिचा वसंत, कोठे गेली कुहू करायला? कोठल्या आम्रवृक्षावर बसली मोहून?''

मिनीच्या घोड्याजवळ जाऊन ते म्हणाले, ''मोत्या, किती रे वाईट झालास! मिनी नाही म्हणून तूही रडतोस? मिनीच्या हातची चंदी हवी? येईल हो लवकर. उभा

राहून अशीच तपश्चर्या कर. एक दिवस तपश्चर्या फळेल. समजलास ना? किती तरी दिवसांत तुझ्या पाठीवर मिनी बसली नाही. त्या दिवशी दोघे बसली तुझ्यावर जणू लग्नाची वरात. मला वाटलं चालली मिनी पळून, परंतु खरंच गेली रे. येईल, एक दिवस परत येईल. म्हाताऱ्या बापाची तिला दया येईल. मिनी भेटल्याशिवाय मला मृत्यू भेटणार नाही. मिनीला भेटेन तेव्हाच मरेन."

मिनीच्या बाजाच्या पेटीजवळ जाऊन ते बसत व म्हणत, "गोड सुरांनो, रडत असाल तुम्ही. मिनीची कोवळी, सुंदर रेशमी बोटं किती तरी दिवसांत तुमच्या अंगावरून फिरली नाहीत. मिनीची बोटे लागताच तुमची हृदयं नाचू लागतात. गोड संगीत जगाला देतात. किती मळले हे सूर! मिनी रोज पुसून ठेवायची. मिनी वाजवायला बसली म्हणजे किती गोड वाटायचं. एक दिवशी ते मधुकरपंत आले व म्हणाले, "मी वाजवतो चांगलं की मिनी वाजवते चांगलं?' बसले वाजवायला आणि मग मिनी बसली. मधुकरपंतांची जणू समाधी लागली. मिनी प्रेम करते तुमच्यावर. होय कारे सुरांनो? प्रेमाचा स्पर्श म्हणजे काही अद्‌भुत वस्तू आहे. येईल हो मिनी. काढील हो तुमच्यातून गोड संगीत. शांत राहा. या पेटीत बसून तपश्चर्या करा."

ते मिनीचे अंथरूण घालून ठेवायचे. "मिनी दमून आली तर निजेल. आयत्या वेळेला धांदल नको. गादी नको मिनीला? मला म्हाताऱ्याला गादी लागते अजून. स्मशानात जायची वेळ आली तरी गादी सुटत नाही आणि कोकिळा मिनी घोंगडीवर निजू लागली. त्या दिवशी म्हणाली, "बाबा, चेपा हो माझी पाठ. घोंगडी खुपते व म्हणून पाठ दुखते." मिनीची पाठ कोण चेपीत असेल? कोठे असेल बिचारी? मिने ये. तुझ्यासाठी ही मऊ मऊ घोंगडी आणली आहे बघ आणि ही शाल. तुझी शाल ते घेऊन गेले. ती शाल का आणायला गेलीस? वेडी. एक सोडून शंभर शाली दिल्या असत्या तुला. शाल गेली म्हणून तू गेलीस की दुसरा काही तरी माल गेला तो आणायला गेलीस? ये, परत लवकर ये, नसेल माल मिळत तरी ये हो घरी. किती भटकणार तू?"

गावात कोणी गोपीचंदाची गाणी म्हणणारे भिकारी आले किंवा पेटीवर गाणी म्हणणारी ती भिकारी जोडपी आली, तर श्रीनिवासराव त्यांना सांगत, "मिनी कोठे भेटली तर सांगा की, मी वाट पाहत आहे. रात्रंदिवस डोळ्यांत प्राण येऊन बसले आहेत तिला पाह्यला. हा पहा तिचा फोटो. उंच आहे तशी ती. फार गोरीगोमटी

नसली तरी सुरेख दिसते ती. सरळ आहे नाक व डोळे आहेत मोठे. हसली म्हणजे ओठ किती सुंदर दिसतात! दातांची मोती आत झळकतात व त्यांचे किरण पडतात त्या सौम्य रंगाच्या लाल ओठांवर. हात की नाही जरा तिचे लांब आहेत. कानात हिऱ्याची कुडी होती. जणू आकाशातले तारेच आपले बसले गालांजवळ येऊन. नाकात नसे तिला चमकीबिमकी आवडत. साधी होती मिनी, दिसली कोठे तर सांगा. तुम्ही हिंदुस्थानभर हिंडता. तुम्हाला आढळेल कोठे तरी. पित्याचा निरोप सांगा. हा घ्या रुपया. सांगाल ना निरोप? चिठ्ठी उडून नाही ना आता जाणार? आणखी एखाद्या रुपयाचे दडपण ठेवू?''

एखादे वेळेस मिनीच्या साऱ्या वस्तू ते एकत्र करावयाचे व त्यांच्याकडे बघत बसायचे व म्हणायचे, ''मिने, या साऱ्या वस्तू सोडून एका वस्तूसाठी गेलीस? या वस्तू का फुकट? आणि मीही का फुकट? काही राम नाही आमच्यात? आम्ही का निर्माल्य? टाकण्याच्या लायकीची?

सायंकाळ झाली म्हणजे रोज गावाबाहेरच्या टेकडीवर ते जाऊन बसत. चारी दिशांकडे बघत. येते का मिनी कोठून ते पाहत. दिवस मावळे, अंधार पडू लागे. गावातील दिवे चमकू लागत आणि श्रीनिवासरावांचे डोळेही चमकू लागत. अश्रू येत. कष्टाने ते उठत व म्हणत, ''आज नाही मिनी आली. एक दिवस गेला. येईल. उद्या येईल. एक दिवस ती येईल. पित्याला भेटल्याशिवाय राहणार नाही. पित्याच्या प्रेमाला का काहीच किंमत नाही? रुपयात पै इतकीही किंमत नसेल?''

त्या दिवशी नित्याप्रमाणे ते टेकडीवर गेले. नेहमीच्या दगडावर बसले. हातात खडे घेऊन, ''मिनी येणार असेल तर हा खडा त्या दगडाला लागेल.'' असे म्हणून दूर मारीत. परंतु नेम आपला चुकायचा. पण एक खडा लागला तशी एकदम उठले. ''येणार, मिनी येणार'' असे म्हणत त्यांनी टाळ्या वाजविल्या.

गावात त्या दिवशी काही पारशी स्त्री-पुरुष मंडळी सुखसंचाराला आली होती. रहदारी बंगल्यात उतरली होती. सायंकाळी सुंदर पोशाख करून ती सारी मंडळी टेकडीवर फिरायला आली होती. एके ठिकाणी बसली होती. परंतु त्यांच्यातील एक तरुणी एकटीच न बसता हिंडत होती. टेकडीवरचे सुंदर रंगाचे खडे ती गोळी करीत होती. ईश्वराने तेथे मुक्त हस्ताने विखुरलेली ती माणिकमोती गोळा करीत होती. सूर्य मावळला होता. त्याचे सुंदर रंग पसरत होते. मावळला सूर्य. मोटार निघून गेल्यावर

धुळीचे लोट सुटतात. सूर्य निघून गेल्यावर सौंदर्याचा समुद्र पसरतो. ती पारशी युवती त्या सुंदर रंगाकडे बघत राहिली.

''किती सुंदर सुंदर संध्या!! वाटतं उडून जावं व तिचं चुंबन घ्यावं, तिचं सौंदर्य प्यावं.' ती म्हणाली.

श्रीनिवासरावांचे लक्ष एकदम त्या पारशी युवतीकडे गेले 'मिनी, माझी मिनी,' असे म्हणत ते पळत सुटले. खडा लागला. खरोखर मिनी आली.

''मिने, मिने थांब, तशीच तेथे थांब. किती मोठी झालीस तू!'' अशी हाक मारू लागले. ती युवती चपापली व घाबरली. ती पळू लागली. तिच्या पाठोपाठ वेडा पिता पळू लागला. ''मिने, पळू नको. मी म्हातारा दमेन, थकेन. नको जाऊ हरिणीसारख्या उड्या मारीत. मिने, शपथ आहे तुला.'' पिता पळत ओरडत होता. ओरडत पळत होता.

ती भेदरलेली युवती घाबरलेली, बावरलेली अशी आपल्या मंडळींजवळ आली.

''काय गं झालं; वाघ का दिसला, साप का होता?'' विचारू लागली सारी. तिच्याने बोलवेना. छाती धडधडत होती. तोंड गोरेमोरे झाले होते. घाम सुटला होता. तिच्या आईने तिला घट्ट धरले. ''काय झालं बेटा?'' प्रेमाने तिला विचारले.

''भूत, भयंकर भूत,'' ती म्हणाली.

''कोठे आहे?'' सर्वांनी विचारले.

''ते बघा आले. आले.'' ती पुन्हा घाबरली.

पुरुष मंडळी पुढे गेली. श्रीनिवासराव पळत येत होते.

''मीना, तिकडे गेली ना हो?'' त्यांनी धापा टाकीत विचारले.

''मीना कोण? इकडे कोणी नाही.'' त्यांनी उत्तर दिले.

''अहो, माझी मीना किती वर्षांनी आली. नका तिला लपवू. नका पित्याची व तिची ताटातूट करू. रोज मी वाट बघतो येथे येऊन. आज खडा लागला, म्हटलं आली. ती समोर दिसली. किती गोड दिसली. सूर्याच्या रंगाकडे बघत होती ती. इकडे पळत आली. तुम्हाला नाही दिसली?''

''अहो, ती आमची मुलगी,'' पारशी मुलीचा पिता म्हणाला.

''अहो माझी, माझी ती मीना.'' श्रीनिवासराव म्हणाले.

''चला, तुम्ही पाहा.'' ते म्हणाले.

सारे परत आले. त्यांच्याबरोबर श्रीनिवासरावही होते. त्या पारशी मुलीला तिची माता धरून बसली होती.

''ही पाहा आमची मुलगी. ही तेथे टेकडीवर उभी होती.'' तिचा पिता म्हणाला.

''ही नव्हे माझी मीना. मिनी हिच्याहून सुंदर आहे. दुरून मला मिनीच वाटली. दुरून सारं दिसतं. मिनीनं फसवलंन् एकूण. खडा लागूनही नाही आली. येईल, उद्या येईल. ती एक दिवस येईल. वृद्ध पित्याला एक दिवस भेटून जाईल.'' असे म्हणत श्रीनिवासराव गेले.

पारशी मंडळी हसू लागली.

''वेडा बिचारा!'' पारशी पिता म्हणाला.

''मिळो त्याला त्याची मुलगी.'' पारशी माता म्हणाली.

''आई, माझ्याहून का त्याची मुलगी सुंदर असेल?'' मुलीने विचारले.

''बेटा, ज्याचे त्याचे त्याला प्रिय.'' माता म्हणाली.

त्या दिवशी रात्री श्रीनिवाराव उठले. त्यांनी तिजोरी उघडली. ते नोटा मोजीत बसले. हजारा-हजारांची पुडकी होती, ''मिने, हे सारं तुझ्यासाठी. ये व घेऊन जा. तुला वाटेल त्याला दे. हे कपटे मला काय करायचे? हे कागद तुझ्यासाठी गोळा केले आणि तू निघून गेलीस. ही सारी संपत्ती गरिबांना वाटावी मनात येतं. परंतु मिने, तुझ्या हातानं दिलं जावं अशी माझी इच्छा आहे. हात तुझे लांब आहेत. आजानुबाहू आहेस तू. शुभ लक्षण समजतात हे. ये, तुझ्या हातानं गरिबांना सुखव, दुःखितांना हसव. हजारो दरिद्री नारायण माझ्या मिनीला दुवा देत आहेत. मला बघू दे तो देखावा, ऐकू दे ते आशीर्वाद. दीनांचा दुवा म्हणजे देवाचा आशीर्वाद. ये मिने, ये. तुला ते कागद खेळायला हवे असले तरी घे. याचा पतंग करून उडव. मीच उडवू का हे वाऱ्यावर? कबुतरं युद्धात निरोप देतात. हे कपटे माझा निरोप तुला नाही का सांगणार? वारा ही माझी पत्रं तुला नाही का देणार? परंतु वारा तर रोज माझ्या अश्रूंची कथा तुला सांगत असेल. का त्यानंही काही माझ्याविरुद्ध कट केला आहे? कोणास माहीत. बसा. निर्जीव पुडक्यांनो, बसा येथे. मिनी आली म्हणजे हसा आणि निर्जीव लोकांना सजीव करण्यासाठी जा झोपड्याकडे धावत, समजलं ना?'' असे म्हणून पुडकी ठेवून ते झोपले.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

गावातील लहानथोरांस श्रनिवासरावांची करुणा येई. त्यांची दशा पाहून माता सद्‌गदित होत. पिते डोळे पुशीत. झाडेमाडे, पशुपक्षी खिन्न होत. सारी सजीव-निर्जीव सृष्टी म्हणे, ''प्रेमळ पित्या, येईल. एक दिवस तुझी मिनी येईल. पित्याची पवित्र प्रेमळ इच्छा पुरी होईल.''

+++

मोहनाशन मोहन

मोहनला शिवतर गावात राहणे अशक्य होऊ लागले. मोहनचे शांतेवर प्रेम आहे व शांतेचे मोहनवर प्रेम आहे अशी कुणकुण रामरावांच्या कानापर्यंत गेली.

''मोहन, कशाला पडतोस या फंदात? शांता अशानं देवाकडे जाईल.'' त्याचे मित्र म्हणत.

''मी कोणत्याच फंदात पडलो नाही.'' मोहन उत्तर देई.

''त्या दिवशी तू शांतेचे डोळे पुशीत होतास, तिच्या अगदी जवळ वडाच्या झाडाखाली बसला होतास, असा सारा गाव बोलत आहे.'' गंभीर म्हणाला.

''मग त्यात वाईट काय आहे? शेतात मोट धरायला जात होतो. शांता एकटी बसलेली दिसली. का अशी रानात येऊन बसली, असे मनात आलं. जवळ गेलो तो गंगा-यमुना वाहात आहेत. दुःखितांचे अश्रू पुसणं का पाप आहे? हे पाप असेल तर साऱ्या संतांनी ते केलं आहे.'' मोहन म्हणाला.

''मोहन, संतांचं हृदय निरिच्छ असतं, निःस्वार्थ असतं. त्यांच्या प्रेमाला आसक्तीचा वास नसतो. तू शांताचे डोळे पुसलेस, ते एकदम हृदय भरून येऊन पुसलेस का? जरा लाजलास की नाही? जरा संकोच वाटला की नाही? हात कापले की नाही? ओठ हालले की नाही? तुझे डोळे उघडमीट करीत होते की नाही? सांग.'' शंकर म्हणाला.

''पण यात पाप काय ते समजत नाही.'' मोहन म्हणाला.

''तुम्ही पती-पत्नी म्हणून व्हा. मग पाप नाही.'' गणपत म्हणाला.

''परंतु, मोहनची पत्नी देवाघरी जायची हे ठरलेलं. मोहन शांतेसारख्या देवतेचा बळी घेऊ नकोस.'' गंभीर गंभीरपणे म्हणाला.

मित्रांची अशी चर्चा होई. गावातील बायकामाणसेही बोलत. मोहन बायांचा वर्ग घेत असे. परंतु बाया कमी येऊ लागल्या. ''शांताबाई आल्या तर वर्गाला जाऊ मोहनच्या नको.'' असा सूर त्यांच्यात निघू लागला. म्हाताऱ्या बायका म्हणू लागल्या. ''ती शांताही तशीच आहे. शिकवण्याचे हे परिणाम!''

रामरावांनी एके दिवशी मोहनला घरी बोलावले. तो गेला. रामराव काही बोलेनात. त्याच्याकडे तिरस्काराने व क्रोधाने ते पाहात होते.

''का बोलावलंत तुम्ही?'' त्याने विचारले.

''तुझ्या थोबाडीत मारायला.'' ते म्हणाले.

''अपराध असेल तर खेटरे मारा.'' तो म्हणाला.

''पुन्हा बेशरमपणे बोलतो आहे. तू शांताचे डोळे पुसलेस की नाही?'' त्यांनी विचारले.

''हो.'' तो म्हणाला.

''हे बरं केलंस का? शांताचं अद्याप लग्न व्हायचं आहे. अशा कंड्या सर्वत्र गेल्या तर होईल का तिचं लग्न?'' त्यांनी विचारले.

''मी काय सांगू?'' तो शांतपणे म्हणाला.

''तू शांताला चाळवीत आहेस. चांगला सरदाराचा मुलगा मागणी घालीत होता. परंतु वेड्या पोरीनं नाकारलं त्याला. म्हणे त्याच्यापेक्षा मजूर मुलगा पत्करला. तूच वाटतं तो मजूर मुलगा? शांताकडे यासाठी शिकायला येत होतास होय? म्हटलं एवढी शिक्षणाची गोडी कशी लागली शेणफोडूला! परंतु शेणफोड्या हातांनी शांताचा हात धरू पाहण्याची इच्छा होती मनात. मोठीच बांधली आहेस हिंमत! काही किंमत आहे का रे तुझी? आमचं खानदानी घराणं. सरदार घराणं. गोविंदरावांशी आमचे संबंध आणि हे सारे माहीत असून शांताशी माकडचेष्टा करू पाहतोस?'' रामराव अंगावर धावून म्हणाले.

''रामराव, जरा विचारानं बोला. मी सरदार नाही, मी मजूर आहे. माकडचेष्टा आणि पशुचेष्टा या गोष्टीवर सरदारांचा हक्क आहे. तुम्हा सरदारांचे पराक्रम दिसतच आहेत. 'लाळघोट्ये' याशिवाय तुम्हाला दुसरा कोणता शब्द लावावा? पै किमतीची तुम्ही सरदारी माणसं आहात. हे मी जाणतो. स्वतःच्या पलंगावर पोलिसास बसवाल व त्याचे पाय चेपाल. त्याला सिगारेट शिलगवून द्याल. त्याच्या तोंडाशी चहाचा पेला

धराल. कुळाच्या किमती सांगण्याचे दिवस गेले राव. मी शांताकडे एक थोर मनाची या नात्यानं बघाते. एका खानदानी घराण्यातील या नात्यानं बघत नसतो. शांतेशी मी लग्न करण्याचं मनात आणलं तर ते पाप नाही. आम्ही दोघं निष्कलंक आहोत.'' मोहन म्हणाला.

''ठीक. या गावात तुला राहणं अशक्य करतो.'' रामराव म्हणाले.

''दुनिया ओस नाही पडली रामराव.'' मोहन म्हणाला.

''निघ येथून. पुन्हा तोंड दाखवू नको.'' ते म्हणाले.

''मी कधी आलो होतो दाखवायला? आपणच बोलावणं पाठवलंत सरदारसाहेब.'' मोहनने उत्तर दिले.

मोहन निघून गेला. गावात त्याच्याविरुद्ध चक्रे सुरू झाली. ज्याच्या मळ्यात मोहन कामावर होता, त्याने मोहनला कामावरून काढून टाकले. 'अनीतीचा माणूस मला नको', असे त्या मालकाने सांगितले. गावच्या मुलकी व पोलीस पाटलांनी मोहनविरुद्ध गावभर प्रचार सुरू केला. त्याला कोणी कामावर घेऊ नये, कामाला लावू नये म्हणून धाकदपटशे दिले. गोविंदरावांचे कारभारी गावात येऊन तोच प्रचार करावयाचे. निर्मळ मनाचा मोहन निर्भयपणे वावरत होता. सत्याला कशाचे भय?

मोहनला एक चिंता होती शांतेला पैसे पाठवायचे. त्याने आपली सारी पुंजी तिला दिली होती. परंतु शांतेला मोठ्या शहरात ती कितीशी पुरणार? गावात कोणी कामाला बोलविना. पाटलाची भीती, सावकारांची तंबी.

मोहनच्याऐवजी दुसरे तरुण आता वर्ग चालवीत. आपल्यामुळे वर्ग बंद पडू नयेत अशी त्याची इच्छा होती. त्याला मोठेपणा नको होता. कोठूनही जनता साक्षर व्हावी, शहाणी व्हावी. स्वावलंबी व्हावी, जगातील हालचाली जाणणारी व्हावी एवढीच त्याला इच्छा. बायकांचा वर्ग आता बायका चालवीत. शांतीची एक मैत्रीण गीता पुढे आली व काम चालवू लागली. मोहनबद्दल तिला आदर वाटत होता. वर्गात शिकवताना अप्रत्यक्षपणे मोहनच्या निष्कलंक शीलाबद्दल ती बोले.

मोहनचे एक तरुण मंडळ होते. त्याचा सल्ला घेऊन एके दिवशी मोहनने शिवतर सोडले. तो धनगावला नोकरीसाठी गेला. धनगाव मोठे शहर होते. तेथे चार गिरण्या होत्या. कोठे तरी नोकरी मिळेल असे त्याला वाटले होते. परंतु काही जमेना.

धनगावाला मोठी इंग्रजी शाळा होती. शाळेचे एक वसतिगृह होते. तेथे भांडी

घासण्याचे काम मोहनला मिळाले. त्याने ते आनंदाने घेतले. भांडी घासण्याचे काम त्या प्रांतात कमी मानीत. दुसऱ्या प्रांतातील गरीब लोक येऊन ते काम करीत. परंतु मोहनला कोणतेही काम कमी वाटत नव्हते. प्रामाणिक श्रम पवित्र आहेत असे तो म्हणे. त्याला तेथे वसतिगृहात राहायला एक झोपडी मिळाली. तो भल्या पहाटे उठे. आसपासच्या इतर सुखवस्तू घरीही तो भांडी घासावयास जाई. तेथून आठच्या आत परत येई. मग वसतिगृहातील काम. अत्यंत निर्मळ असे त्यांचे काम असे. मुले प्रसन्न झाली. पाण्याची भांडी व तांब्ये इतके स्वच्छ पूर्वी कधीच नसत. वसतिगृहातील खरकटी भांडी दुपारी घासल्यावर मुलांची धुणी तो धुवी; नंतर जेवी. दोन वाजता तो जरा मोकळा होई. त्या वेळेस आपल्या झोपडीत तो वाचीत बसे. रात्री भांडी–खरकटी, फरशी धुणे वगैरे झाल्यावर तो झोपडीत येई. जेवण आटोपी. नंतर वसतिगृहातील बाहेरच्या विजेच्या दिव्याखाली तो वाचीत बसे.

"मोहन, दिवसभर दमतोस, रात्री काय वाचतोस?" वसतिगृहातील एक विद्यार्थ्याने विचारले.

"ज्ञानाशिवाय बुद्धीचं समाधान होत नाही. दिवसभर ती बिचारी उपाशी असते. तिला नको का थोडं खायला?" तो म्हणाला.

"पाहू दे पुस्तक." विद्यार्थी म्हणाला.

मोहनने पुस्तक दाखविले. विद्यार्थी आश्चर्याने म्हणाला, "हिंदुस्थान व समाजसत्तावाद! मोहन, समजतं रे तुला?"

"बरंचसं समजतं." तो म्हणाला.

विद्यार्थ्यांत मोहनबद्दल कुतूहल निर्माण झाले. 'आपल्या खोलीत हा वाचायला बसला म्हणून काय झालं,' असे काहींच्या मनात आले. मुले चालकांना विचारावयास गेली. चालकांनी परवानगी दिली नाही. नोकर शिरजोर होतील, ज्याने त्याने आपल्या पायरीने राहिले पाहिजे, वगैरे सनातन धर्म त्यांनी सांगितला.

मोहन मिळत ते पैसे शांतेला पाठवी. विद्यार्थी सुटीत घरी निघाले की, मोहन त्यांचे सामान स्टेशनवर घेऊन जाई. ते त्याला दोन आणे अधिक देत. भांडी घासणारा मोहन विद्यार्थ्यांचा देव बनत चालला होता. मोहन रस्त्यात भेटला तर मुले त्याला वंदन करीत. एके दिवशी चालकांनी हे पाहिले.

"तुम्ही त्या भांडीघाश्याला रस्त्यात काय नमस्कार करता? हसतात

तुम्हाला सारे. वसतिगृहात शिकवतात की काय, लोक म्हणतात.'' चालक मुलांना म्हणाले.

''खर्डेघाशापेक्षा भांडीघाशा पूज्य आहे. शिक्षकही वाचीत नसतील अशी पुस्तकं मोहन वाचतो. इतिहास कसा वाचावा, मराठवाड्यांच्या इतिहासात कोणती दृष्टी आहे हे मोहनने त्या दिवशी आम्हाला शिकविलं. एकनाथांच्या घरी देव कावडीनं पाणी भरी. आम्हा मुलांची धुणी धुवायला मोहनच्या रूपानं देव आला आहे की काय, न कळे.'' मुले म्हणाली.

मोहन पैसे पाठवी. त्याची पावती येई. पावतीवर स्त्रीचे नाव असे. हे काय कोडे आहे? शाळेचे चालक कुजबुज करू लागले. काही तरी भानगड असावी असे त्यांना वांटले. वसतिगृहाच्या चालकांना या भांडीघाश्याचा हेवा वाटू लागलाच होता. मुलांना गड्याबद्दल आदर व प्रेम वाटावे आणि चालकाबद्दल काही वाटू नये हे त्यांच्या मनात सले. त्यांनी मोहनला दूर करण्याचे ठरविले. मुले, आम्ही संपावर जाऊ म्हणू लागली.

''हा मनुष्य नीतीचा धड नाही. या पाहा पावत्या, समजलं सारं?'' चालकांनी विचारले.

''स्त्रीला पैसे पाठविणं म्हणजे का पाप? एखाद्या भगिनीला मदत करणं म्हणजे का अनीती?'' एका मुलाने विचारले.

''मोहन गेला तर आम्ही संप करू.'' दुसरा एक मुलगा म्हणाला.

चालकांनी हट्ट धरला नाही. परंतु मोहनचे दुर्दैव. अतिशय श्रम करून तो आजारी पडला. ताप अंगात असतानाही तो भांडी घाशीत होता. तेथे तो घेरी येऊन पडला. मुलांना कळल्यावर त्यांनी त्याला उचलून नेले. मोहनला थंडी ताप येऊ लागला. काम वेळेवर होईना. चालकांनी सांगितले, ''आम्ही दुसरा माणूस ठेवतो. संस्थेचं अशानं कसं चालणार?''

मोहन संस्था सोडून गेला. गावात एका एक रुपया भाड्याच्या खोलीत तो राहायला गेला. खोलीत ओल असे; सोबतीस डास होते. मोहन कामाला जाई.

शाळेतील काम सुटले. गावात अधिक काम करी. परंतु तो थकत चालला. त्याचा एकच आनंद होता की, शांता शिकत आहे.

शांतेचा एक सुंदर फोटो त्याच्याजवळ होता. ती त्याची इस्टेट. रात्री तो फोटो तो पाही व प्रेमाने हृदयाशी धरी.

मोहन शांतेला पैसे पाठवी. परंतु शांतेचे पत्र कधी येत नसे. प्रथम एक-दोन पत्रे आली. पुढे बंद. 'शांतेला अभ्यास असेल, लठ्ठ पुस्तके वाचायची असतील, कोठून होणार तिला वेळ' असे मोहन म्हणे.

शांतेला खरेच वेळ नसे का?

शांता मोठ्या शहरात गेली व निळी झाली. तिच्यात क्रांती झाली. शांता कोणाला ओळखू आली नसती. तिची खादी गेली. तिचा साधेपणा गेला. ती आता सुंदर तलम पातळे नेसे. सुंदर सुंदर पोशाख करी. मोहनच्या पैशावर शांता चैन करीत होती. तिला एक नवीन मित्र मिळाला. त्याच्याशी गप्पा-विनोद करण्यात तिचा वेळ जाई.

शांतेच्या जीवनाचा नाश होणार का?

"शांता, येतेस ना त्या बोलपटाला?" तिचा सोबती विचारता झाला.

"चांगला आहे का?" तिने विचारले.

"तू बरोबर आलीस म्हणजे सारे बोलपट गोडच वाटतात. तुझा हात हातात घेऊन बोलपटाकडे पाहणं किती सुखाचं वाटतं." तो म्हणाला.

"माझा हात हातात धरता येतो म्हणून बोलपटाला जायचं होय?" तिने विचारले.

"तुझे चिमटेही सहन करण्यासाठी." तो म्हणाला.

"मी नाही चिमटे घेत. तेथे ढेकूणच आहेत." शांता म्हणाली.

"मी एकटा गेलो म्हणजे नाही चावत ते?" त्याने प्रश्न केला.

"एकटे गेलेत म्हणजे एक आण्यात बसत असाल." ती म्हणाली.

"जास्त उंच जागेवर वाटते जास्त घाण?" त्याने विचारले.

"मोठं तेवढं खोटं म्हणच आहे." शांता म्हणाली.

"येतेस की नाही? वेळ झाली." तो म्हणाला.

"मी कोणतं नेसू पातळ?" तिने विचारले.

"नेस ती तुझी पहिली पासोडी." तो हसून म्हणाला.

"खादीमध्ये का मी एवढी लठ्ठ दिसत असे?" तिने विचारले.

"अजून शंकाच का? आम्हाला हसता पुरेसे होई." तो म्हणाला.

"मग हे अस्मानी रंगाचं नेसू की गुलाबी नेसू?" तिने विचारले.

"तुला नाही निवड करता येत?" त्याने विचारले.

''आमचं सारं दुसऱ्यासाठी, दुसऱ्याच्या आनंदासाठी.'' ती म्हणाली.

''शांते, मी खरोखर तुला आवडतो का?'' त्याने तिचा हात धरून म्हटले.

''थिएटरात सांगेन.'' ती म्हणाली.

''चिमटे घेऊन ना?'' त्याने विचारले.

''दुसऱ्या कशानं?'' ती म्हणाली.

''खादीचा हा उपयोग आहे. जाड्या खादीवरून चिमटा लागणार नाही, विंचवाची नांगी टोचणार नाही.'' तो म्हणाला.

''खादीचा एक तरी उपयोग आहे एकूण.'' ती हसत म्हणाली.

''चल लवकर गप्पाडे.'' तो म्हणाला.

दोघे गेली. बोलपट पाहण्यात रंगली. एका स्त्रीला तिचा प्रियकर, 'गरज सरो वैद्य मरो' या नात्याने एक क्षणात सोडून कसा जातो ते त्या बोलपटातच होते. असह्य स्त्री आत्महत्या करते.

शांतेचा हात त्याच्या हातून दूर झाला.

''काय गं शांता?'' त्याने विचारले.

''तुमचा हात गार आहे.'' ती म्हणाली.

''मग तुझ्या हाताची ऊब दे.'' तो म्हणाला.

''उसनी ऊब कितीशी पुरणार?'' ती म्हणाली.

''शांता, तुला चिमटे बोचत नाहीत?'' त्याने विचारले.

''मला काही होत नाही.'' ती म्हणाली.

''तुला थंडी वाजते का?'' त्याने विचारले.

''होय. मला थंडी वाजते. घरी जाऊ दे मला.'' ती म्हणाली.

''एकटी जाशील?'' त्याने विचारले.

''हो.'' ती म्हणाली.

शांता निघून घरी आली. आपल्या खाटेवर बसली. रडली. पोटभर रडली. बाहेर एकाएकी प्रचंड वादळ सुरू झाले. धों धों वारा वाहत होता. आकाशात अकस्मात ढगांवर ढग आले. एका क्षणापूर्वी तेथे अनंत तारे चमचम करीत होते. आता एकही दिसेना. प्रसन्न आकाश शतधारांनी रडू लागले. पोटात साठवलेले दुःख असह्य होऊन बाहेर पडू लागले.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

रात्रीचे बारा वाजले असतील, अशा वेळेसच वेणू वाजवणारा श्रीकृष्ण जन्माला आला. असुर संहारणारा गोपाळकृष्ण जन्माला आला. शांता शांतपणे उठली, बाहेर पावसात उभी राहिली. हात जोडून उभी राहिली. सृष्टिमाता मुलीला पवित्र स्नान घालीत होती. पाण्याचे खळखळ प्रवाह वाहू लागले. पत्र्यावर ताड ताड पाणी वाजत होते. शांता न्हात होती. आकाशात वाद्ये सुरू झाली. बिजलीच्या चंद्रज्योती लावल्या जाऊ लागल्या. शांतेचे न्हाणं चाललेले होते. ते का विवाहातील रास–न्हाण होते?

शांतेच्या डोक्यावरून पाण्याचे मोती घळघळत होते. तिच्या हृदयसमुद्रातील मोत्यांचे शिंपले उघडले व डोळ्यांतून मोती घळघळत होती. वरून देवाच्या मोत्यांची वृष्टी. आतून हृदयदेवाची भौक्तिकवृष्टी.

"शांता, जा ना बाळ आता खोलीत. कोरडे नेस. गारठशील. जा हो. हे बघ बाहेरचे वादळ शांत होत आहे. तूही शांत हो. तुझ्या हृदयाकाशातील ढग जाऊ देत. तेथे प्रसन्नता, पवित्रता, फुलू देत.' शांता आत गेली. ती ओलेती होती. तिने आपल्या ट्रंकेतून उबदार खादी काढली. पुन्हा तिने खादी परिधान केली. जणू नवविद्युत्संचार झाला. शांतेने केस पुसले. ती देवपूजेला बसली. मध्यरात्री शांता देवाला ओवाळू लागली– आळवू लागली.

शांतेने ती तसबीर काढली. ट्रंकेतील एक सुताचा हार त्या तसबिरीला तिने घातला. नवीन तलम वस्त्रे सारी तेथे आणून तिने त्यांना काडी लावली. देवाला जणू निरांजन ओवाळले. त्या तलम वस्त्राचे आता भस्म झाले. शांता शुद्ध झाली. त्या तसबिरीसमोर तिने मस्तक ठेवले. हात जोडून त्या तसबिरीकडे ती पाहत राहिली. पाहता पाहता तिचे नेत्र मिटले. तसबिरीतील मूर्ती हृदयमंदिरात अनंतरंगात नटलेली ती पाहू लागली.

मोहन तिकडे कृश व जर्जर झालेल्या शांतेच्या फोटोला हृदयाशी धरून अमृतरस मिळवीत होता. शांताही त्या तसबिरीला हृदयाशी धरून अपूर्व शांती अनुभवीत होती.

शांता झोपली. सकाळी लवकर उठली नाही. तिच्याने उठवेना. खरोखरच तिला ताप भरला. ती त्या तापात शांतपणे पडून राहिली.

"काय शांते, कसं काय?" मित्राने येऊन विचारले.

"ताप आहे. डॉक्टर म्हणतात देवीचा असावा." ती म्हणाली.

"देवीचा?" त्याने आश्चर्याने म्हटले.

''हो, तुम्ही जवळ येऊ नका. आठ दिवसांनी या. देवीचा रोग स्पर्शजन्य.'' ती म्हणाली.

''बरं. तू बरी झालीस म्हणजे येईन. दोन-तीन दिवस तुला ताप येतच होता, तुझा हात कढत असे.'' तो म्हणाला.

''परंतु त्या स्पर्शाची भीती नको. देवी तेव्हा उगवल्या नव्हत्या. आता मात्र उगवतील.'' ती म्हणाली.

''कोणाला घरून बोलाव ना.'' त्याने सांगितले.

''बोलावलं आहे.'' ती म्हणाली.

''अच्छा. जातो हां शांता.'' असे म्हणून तो गेला.

आठ दिवस शांता पडूनच होती. दार लावून ती पडूनच राही. शेजारी भांडी घासणारी येई. ती शांतेला भाकर भाजून देई. शांता थोडी खाई. ताप हळूहळू आपोआप गेला. शांतेला प्रसन्न वाटू लागले. थोडे अन्न जाऊ लागले.

ती पुन्हा शिकायला जाऊ लागली. सारी मुले तिच्याकडे पाहू लागली. शांता निराळी दिसत होती. तिच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचे परम पवित्र, प्रसन्न तेज होते.

''शांता, हे काय?'' तिचा सोबती म्हणाला.

''जीवनात क्रांती.'' ती म्हणाली.

''अशी वरचेवर क्रांती होऊ लागली तर क्रांतीला अर्थच राहणार नाही,'' तो म्हणाला.

''क्रांती सारखी चालू असते. जगात अमर अशी एकच वस्तू- ती म्हणजे क्रांती. 'इन्किलाब झिंदाबाद!', 'क्रांती चिरायु असो!' या घोषणेचा हाच अर्थ. क्षणाक्षणाला आपणात क्रांती होत असते.'' ती म्हणाली.

''तोंडावर देवी दिसत नाहीत त्या.'' तो म्हणाला.

''देवी आल्याच नाहीत, तो शेवटी साधा ताप होता.'' ती म्हणाली.

''घरचं कोणी आलं आहे का?'' त्याने विचारले.

''हो.'' ती म्हणाली.

''किती दिवस राहणार?'' त्याने प्रश्न केला.

''कायमच.'' ती म्हणाली.

''बरं झालं.'' तो म्हणाला.

''देवाला दया.'' ती म्हणाली.

शांता आता अभ्यास करी. मन अशांत झाले तर ते शांत करण्यासाठी चरखा चालवी. तिने मोहनला एक सुंदर सुंदर पत्र लिहिले. ते पत्र लिहिताना ती समाधिस्थ झाली होती. त्या पत्रातील तारीख व पत्ता आपणास नको; परंतु हृद्गत आपणास हवे. हे घ्या ते.

प्रिय मोहनराया,

तुझ्या शांतीने तुला किती तरी दिवसांत पत्र लिहिलं नाही. राग नको मानू. मोहन, माझ्यासाठी तू तिकडे काबाडकष्ट करीत आहेस. तुझे ते हात अधिकच तांठर-दाठर झाले असतील. मला ते अधिकच गोड वाटतील. माझ्यासाठी तू गावाचा त्याग केलास, घरदाराचा केलास, आई-बापांचा केलास, मित्रमंडळींचा केलास. माझ्यासाठी तू सुखाचा, स्वास्थ्याचा, सर्वस्वाचा त्याग केलास. मोहन, माझ्यासाठी तू कशाचा त्याग करण्याचं ठेवलं आहेस? माझ्यासाठी तू अपमान सोसलेस, नीतीवर उडवलेले शिंतोडे सहन केलेस. तुझ्या सत्त्वशीलतेला माझे कोटीं प्रणाम!

मोहन, अलीकडे किती तरी पत्रं मी तुला रात्री लिहीत बसते. परंतु ती बाहेरच्या पोस्टात टाकता येत नाहीत. अश्रूंच्या शाईने ती मी लिहिते. हृदयाच्या पेटीतच ती मी टाकते. तू नाही तरी माझ्या हृदयातच आहेस! तू धनगावला का आहेस? नाही. तू माझ्या हृदयातच, 'शांतिनिकेतना'त आहेस. तेथेच मी पत्र टाकते. तुला ती मिळत असतील.

मध्ये येथे केवढं वादळ! मोहन, त्या वादळात तुझी दुबळी शांता सापडली होती. वाट दिसेना, सारा अंधार, अंधार. डोळे धुळीनं भरले. मी पडले, रडले. परंतु शेवटी रस्ता सापडला. तुझी शांता तुझ्या स्मरणानं सुखरूप परत आली.

मोहन, तुझं स्मरण तारणारं आहे, वाट दाखवणारं आहे. माझा मोहन आहे. नाम तारतं याचा मला अनुभव आला. पवित्र अनुभव. रोमांचकारी अनुभव.

मी येथे बायकांचा साक्षरता वर्ग लवकरच सुरू करणार आहे. बऱ्याच भगिनी येणार आहेत. हल्ली मी एका गरीब मोलकरणीजवळून जेवण घेतें. दोन भाकऱ्या व कालवण वेळेला आणून देते. तिला थोडी मदत होते.

मोहन, तू फार नको कष्ट करू. प्रकृतीस जप. मीही आता अगदी काटकसरीने राहणार आहे. येथे काही कामधाम मिळालं तर पाहणांर आहे. तू आता धनगावला

आहेस. तेथे कामगारांची खूप संघटना करता येईल. तू त्यांच्यात मिसळतोस का? परंतु तुला वेळही होत नसेल. माझ्या मोहन दिवसभर काम करून थकून जात असेल. कोण म्हणेल त्याला, 'दमलास हो,' कोण म्हणेल त्याला, 'जरा विसावा घे.'

मोहन, तू व मी केव्हा बरे क्रांतीचे झेंडे हातात घेऊन सारे किसान-कामगार उठवू? पोलिसांचा लाठीमार होत आहे, गोळ्या सूं सूं येत आहेत. आपण लाठीसमोर डोकं केलं आहे, गोळीसमोर छाती केली आहे. इन्किलाब गर्जना होत आहे. शेकडो वर्षांच्या गुलामगिरीचे तुकडे उडत आहेत. नवभविष्याची रक्तप्रभा येत आहे. केव्हा बरं असं होईल? ही आपली जीवनं केव्हा बरं कृतार्थ होतील?

मुकुंदराव आले का? भाऊचे काय वर्तमान? सोनखेडच्या आश्रमातील दयाराम वगैरे कुशल आहेत ना? तुला त्यांची कळते का वार्ता? शिवतरला काय हालचाल आहे? गीता चालवते ना वर्ग? गावात फार दडपशाही चालली आहे. मागं लिहिलं होतंस. जितकी दडपशाही होईल, तितकी पुढे जागृती अधिक होईल.

मोहन, क्रांतीचा पंथ बिकट आहे. शांतेचा हात घट्ट धरून ठेव. मोहन, तू एका शेतकऱ्याचा कष्टाळू मुलगा! परंतु किती तुला समजूत, कशी धारणाशक्ती, किती उदार स्वभाव, किती दिलदार हृदय, कसं गोड अकपट हसणं, कसं सहजसुंदर पाहणं, किती त्याग, किती ध्येयनिष्ठा, किती सहनशक्ती, किती आशा! शिकलेली किती मुलं मी पाहिली; परंतु तुझी सर एकाला नाही. देवाच्या शाळेत तू शिकलेला! मी तुला शिकवीत असे. मोहन, तूच मला नकळत अनंत शिकवलेस. मी तुला, पाटीवरचं पटकन पुसून जाणारं अक्षर शिकविलं. परंतु तू मला खरोखरच अ-क्षर असं ज्ञान, न पुसणारं ज्ञान दिलंस. तू मला मुक्त केलं आहेस. किसान कामगारांना मुक्त करून पाहणाऱ्या मोहना, तू सर्वांआधी शांतेला अहंकारातून, मोहातून, विलासातून मुक्त केलं आहेस. ही मुक्त सखी हाती धर व तिला बरोबर घेऊन क्रांतीच्या संगरार्थ उभा राहा.

पुरे आता मोहनाशना, प्रेमराया मोहना, हृदयदेवा मोहना,

तुझीच
शांता

+++

रडू नका उठा

मुकुंदराव यात्रेवरून परत आले. ते रामपूरला आले व तेथून सोनखेडीस गेले. दयाराम, चुडामण, हिरालाल, पार्थ, माणिक सर्वांचे काम चालले होते. आश्रमात निघणारी खादी सारी खपत असे. रामदास आल्यावर व्याप वाढवावयाचा असे त्यांनी ठरविले होते, त्या आश्रमात सोनखेडीचे किसान, सोनखेडीच्या आयाबाया वेळ मिळे तेव्हा येत. सूत कातीत वा चर्चा करीत. ''नुसती चर्चा नका करीत बसू. हाताने काम करा व तोंडाने चर्चा करा. हाताने अर्चा व मुखाने चर्चा. हातात काम, मुखात नाम. स्वच्छ विचार म्हणजे नामनाम. ज्ञानब्रह्म. ज्ञान म्हणजेच ईश्वर. ईश्वराची याहून सुंदर व्याख्या कोणीही केली नाही. बसा, हा घ्या चरखा, व विचारा प्रश्न.'' असे दयाराम म्हणावयाचा.

पुष्कळ वेळा शेतकरी विचारीत, ''हे सूतबीत ठीक आहे; परंतु आम्हाला मुख्य दोन घुशी आहेत. सरकार व सावकार. शेतात पिको न पिको. शेतसारा भरावाच लागतो. म्हातारे शेतकरी सांगतात की, तहशील तिपटीनं वाढले. आमच्या सोनखेडी गावचा शेतसारा पूर्वी २२०० होता. आज ७००० आहे. तिपटीहून अधिक वाढ. परंतु आम्हा शेतकऱ्यांचं उत्पन्न वाढलं का? मागं एकदा मोठी लढाई झाली. शेतकऱ्यांच्या मालाला जरा भाव चढला. सरकारनं एकदम तहशील वाढविले. आज पंधरा वर्षं भाव घसरले आहेत. परंतु तहशील कायम ते कायम. शेती परवडत नाही. सारी खर्च शेतकरी टिपून ठेवील तर आतबट्ट्याचा कारभार चालला आहे असं दिसेल. भाव वाढले होते तेव्हा शेतकऱ्यानं कर्जं काढली. आशा अशी की, पुढील वर्षी सहज फेडू. जरा लग्न थाटानं करी, कोठे शेतात विहीर खणी; परंतु भाव गडगडले. कर्ज मात्र पूर्वीचं, व्याजाचा दरही पूर्वीचा. व्याज फिटत नाही. कर्ज वाढतच चाललं.

एक-एक गाव सावकाराचं होत आहे. शेतकरी नावाचा धनी. खरा धनी सावकार, कधी लिलाव करील त्याचा नेम नाही. नेहमी धास्त. शेतकऱ्याला मरणाची धास्ती वाटत नाही. परंतु या लिलावाची, जप्तीची धास्ती वाटते; अब्रू केव्हा घेतली जाईल, घरातील माणसं केव्हा बाहेर काढावी लागलीत काही नेम नाही. नवीन वर्ष आलं, पुन्हा पेरणीचे दिवस आले की पुन्हा बी-बियाणासाठी सावकाराकडं, मालकाकडं जावं लागतं. १२ रुपयांचे बी ३० रुपयांस घ्यावं लागतं. शहरातले शहाणे आम्हाला म्हणतात की, 'बियापुरतं का ठेवीत नाहीत?' कसं ठेवायचं? घरात खायला पुरत नाही, चार महिन्यांपुरतं उरत नाही. तर बियाला कोठून ठेवायचं? तहशील भरण्यात, खंड भरण्यात, थोडं फार व्याज देण्यात सारं जातं. खळ्यात माल आला नाही तो सावकार गाडी घेऊन उभा. पाटील. तलाठी तगादा लावण्यास उभे. शेतकऱ्यांची अशी कुतरओढ, अशी लांडगेतोड चाललेली असते. सूत किती आधार देणार? आमचे खंड कमी झाले पाहिजेत, तहशील भरमसाट वाढलेले कमी झाले पाहिजेत, आमचे कर्ज रद्द झाले पाहिजे, एरव्ही आम्ही जगणार नाही, तगणार नाही.''

किसानांच्या कहाण्या ऐकून दयाराम दुःखी होई. पार्थ संतापाने पेटे, चुडामण चवताळे, हिरालाल हात कपाळाला लावी, माणिक मान खाली घाली. ते सेवक काय सांगणार? त्यांनी एक काम अंगावर घेतले होते. सर्वत्र लुडबूड करून कसे चालणार?

''तुम्ही किसानांनी संघटना केली पाहिजे. एकावर जप्ती आली तर दुसरे त्याची मजा बघायला जमता. सावकारानं एकाकडून शेत काढलं तर दुसरे दहा, 'मला द्या' करीत त्याचे पाय चाटता. तुम्हीच स्पर्धेनं त्याचा खंड वाढविता. दुसऱ्याला बोल लावणं सोपं. स्वतःचा दामही खोटा आहे हे पाहिलं पाहिजे. किसान सारा एक झाला पाहिजे. कर्जाचा हिशेब नीट झाला पाहिजे, तहशील कमी झाले पाहिजेत, खंड कमी झाला पाहिजे, म्हणून तुम्ही उठलं पाहिजे. येथे आश्रमात रडून काय होणार?'' दयाराम सांगे.

''वास्तविक कर्ज रद्दच झालं पाहिजे. मागे मुकुंदराव म्हणाले होते की, सरकारच्या एका आर्थिक चौकशी समितीनंच असं स्वच्छ लिहिलेलं आहे की, हिंदी शेतकरी कर्ज कधीही फेडू शकणार नाही, ते एक दिवस सारं रद्द केलं पाहिजे.'' हिरालाल म्हणाला.

''समजा, रद्द नका करू. परंतु किती व्याज पोचलं त्याचा हिशेब हवा करायला आणि तो हिशेब करताना शेकडा ३ पेक्षा अधिक व्याजाचा दर धरणं पाप वाटलं

पाहिजे. एवढं साम्राज्य सरकार कर्ज काढतं. त्याला २ टक्के दरानं कोट्यवधी रुपये कर्ज मिळतं. परंतु दरिद्री शेतकऱ्याला व्याजाचा दर म्हणे १२ टक्के, २५ टक्के, ५० टक्के ! साम्राज्य सरकारपेक्षा का किसान श्रीमंत आहे? किसानांच्या पतीवरच साम्राज्य सरकारला कर्ज मिळतं. परंतु त्या किसानांना मात्र भेटत नाही स्वस्त दरानं कर्ज.'' पार्थ म्हणाला.

''आम्हा शेतकऱ्यांना कुणी तरी मार्ग दाखविला पाहिजे. मग आम्ही उठू.'' ते शेतकरी म्हणत.

''मुकुंदराव येतील, रामदास येईल, दाखवतील मार्ग.'' दयाराम म्हणे आणि मुकुंदराव आले म्हणून त्या भ्रातृमंडळाला किती आनंद झाला! जणू पंचप्राणातील एक प्राण आला असे सर्वांना वाटले. सर्वांना प्रकाश आला, नवजीवन मिळाले असे वाटले. दयारामने रामदासाची प्रेमाने चौकशी केली. तिकडील अनुभव ते मित्र विचारीत होते. मुकुंदराव सांगत होते.

शेतकरीही जमू लागले. आसावलेले शेतकरी येऊ-जाऊ लागले. आपली दुःखे ते सांगू लागले. मुकुंदराव मुकाट्याने ऐकून घेत होते.

''दादा, माझं थोडं शेत राहिलं होतं. तेही खाणार सावकार. लिलाव करणार आहे. काय करणार मी बाईमाणूस? दोन लहान मुलं. कोठे जाऊ मी? काय खायला घालू त्यांना?'' एक माऊली येऊन म्हणाली.

''तुम्ही एक वर्षाचं व्याज आधी भरलं पाहिजे होतं. लिलावाचा हुकूम होण्यापूर्वी कलेक्टरकडे अर्ज केला पाहिजे होता.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''कोठून देणार दादा व्याज? पोटालासुद्धा नाही हो. मी एकदा जेवते व पोरांना पोसते. अर्ज वगैरे आम्हाला काय माहीत? कधी करावा? कोठे करावा?'' ती म्हणाली.

''ह्या अटी घालणं म्हणजे शेतकऱ्यांच्या स्थितीचं अज्ञान दाखविणं होय. शेतकऱ्यांच्या जमिनी खरोखर थोड्याफार तरी राहाव्यात असं पुढाऱ्यांस वाटत असतं, तर असल्या अटी त्यांनी घातल्या नसत्या; परंतु अद्याप आमची खरी दया कोणाला येत नाही हेच खरे.'' राघो म्हणाला.

''तो मोतीशेट खादी घालतो, हाताने टकळी चालवतो आणि इकडे सारखे लिलाव करतो. दिला त्याला निवडून. व्याजाचा दर कमी धरावा म्हणून म्हणेल तर शपथ. सारी सोंगढोंग. खरी कळकळ नाही बघा कोणाला.'' तुळशीराम म्हणाला.

"अरे, आम्ही गरीब सेवकांना उभं केलं असतं तर तुम्ही शेतकऱ्यांनी त्यांना मतं दिली नसतीत. तुम्ही अद्याप जहागीरदार, रावसाहेब, सावकार अशांना मोठं मानता. मग आम्हालाही 'दगडापेक्षा वीट मऊ' म्हणून करावे लागतात मोतीशेटसारखे उभे!" पार्थ म्हणाला.

"खरं आहे भाऊ तुझं म्हणणं. आम्ही अजून मोटारी वगैरे बघून भुलतो. उद्या दयाराम उभा राहिला तर कोण देणार त्याला मत? म्हणतील तो भिकारडा, त्याला काय द्यायचं मत? आम्ही खुळे आहोत." नारायण म्हणाला.

"काही करा, पण माझा तुकडा वाचवा. पोरांना राहू दे थोडा आधार. मी तुमच्या पाया पडते." ती माता म्हणाले.

"हे पहा आज जरी लिलाव झाला, तरी पुढे ते शेत तुमच्या मुलांना आम्ही परत देववू." मुकुंदराव म्हणाले.

"मुलांना परत मिळेल?" तिने आशेने मंद हसून विचारले.

"हो. आम्ही लढा करू. हातात सत्ता घेऊ. शेतकऱ्यांच्या जमिनी त्याला परत देववू." मुकुंदराव गंभीरपणे म्हणाले.

"कधी होईल लढा. कधी मिळेल सत्ता?" तिने विचारले.

"पाच-दहा वर्षांत सारं बदलेल." ते म्हणाले.

"देव तुमचं भलं करो. मी सुखानं मरेन. माझ्या मुलांना पुढे मिळेल. आता तर ते लहान आहेत. एक पाच वरसांचा, एक आहे आठ वरसांचा. ते मोठे होतील तेव्हा त्यांना मिळेल त्यांचं शेत. चांगले होईल. व देव तुमच्या खटपटीला यश देवो." ती माता म्हणाली.

त्या मातेची ती आशा पाहून मुकुंदरावांचे डोळे भरून आले. दहा वर्षांनी का होईना, मुलाला जमिनीचा तुकडा मिळेल या आशेवर ती सुखाने जगणार होती. सुखाने मरणार होती. किती आनंदानं विचारलं, "खरंच का परत मिळेल? म्हणून! किती कोमल दिसत होते तिचे तोंड! जसा काळ्या ढगाच्या पाठीमागे चंद्र असावा; म्हणजे जसे त्या ढगाचे सौम्य रूप दिसते तसे तिचे तोंड त्या वेळेस दिसले! किती आशा- थोडीशी सहानुभूती मिळाली तरी केवढे समाधान!

ती माता निघून गेली.

"सावकारांनी यंदा लिलाव भराभर चालविले आहेत. हे लिलाव तहकूब करावयास पाहिजे होते. दरवर्षी अशी जप्ती-वॉरंटांची गर्दी नसते. परंतु पुढे-मागे कर्ज-कायदा वगैरे होईल म्हणून आधीच सावकार उठले आहेत." राघो म्हणाला.

"लिलाव थांबवा, म्हणून लाखो किसानांनी ओरड केली पाहिजे. विराट सभा भरविल्या पाहिजेत. घरात रडून काय होणार? भय-भीती सोडा. एवीतेवी मरायचं, तर झगडा तरी करू या. पाटलाचं भय, तलाठ्याचं भय, पोलिसांचे भय, मामलेदाराचं भय, या सर्वांचा त्याग केला पाहिजे. हे आपले नोकर आहेत, आपण धनी आहोत, या भावनेनं राहिलं पाहिजे. करू या आपण चळवळ. लिलाव थांबवा, कर्ज रद्द करा, खंड कमी करा, शेतसारा कमी करा, अशा आपल्या मागण्या. या मागण्यांवर जिकडे, तिकडे खळबळ करू या. पेटवू या सारा देश. उठाल का तुम्ही?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"हो, उठू. तुम्ही उभे राहा. आम्ही तुमच्या मागं आहोत. हजारो शेतकरी जमतील." नारायण म्हणाला.

मुकुंदराव प्रचार करू लागले. आसपास हिंडू, फिरू लागले आणि त्यांना निसर्गाचीही मदत मिळाली. ते आले तेव्हा पीक जरा बरे होते. शेतकरी सुखी होता. परंतु एकाएकी प्रचंड पाऊस सुरू झाला. काही केल्या थांबेना. कपाशीची बोंडे झडून गेली. ज्वाऱ्यांचा फुलोरा गेला. भुईमुगाला कोंब फुटले. बाजऱ्या झडल्या. हाती आलेले वाहून गेले. शेतकरी दीनवाणा झाला. नद्या-नाल्यांना भरमसाट पाणी आले व ते आसपास दूरवर पसरले. शेतांतून रेती येऊन बसली. शेते फुकट गेली. किती घरे पडली, किती झोपड्या पडल्या, त्याचा पत्ता नाही. पाणी पडत होते. मजुराला काम मिळेना. घरी दाणा नाही. चूल तीन तीन दिवस घरात पेटेना. घरात ओल यावी, थंडी वाजावी, परंतु विस्तव करायला घरात कोरडी ढलपी नसावी! भिजलेलेच कपडे अंगावर. अंगातील थोड्याफार उष्णतेने ते अंगावरच वाळत. गोरगरिबांची दैना झाली.

ओला दुष्काळ पडला. गुराढोरांना पाणी मुबलक झाले. चाराही त्यांना होता. परंतु माणसाला दाणा उरला नाही. असे होते तरी सरकारला दाद नव्हती. त्याचे जे एकदा वर पूर्वी अहवाल गेले, 'पीक बारा आणे, दहा आणे,' तेच कायम. ब्रह्मदेव लिहिलेलं बदलेल, परंतु येथे खाली बदलत नसते. पाटील-तलाठ्यांना हुकूम आले,

''शेतात जाऊन किती कैऱ्या कापसाच्या गळलेल्या दिसतात ते पाहा.'' शेतात कैरी गळलेली दिसेना, बोंडे पडलेली दिसत ना. बोंडं का तेथे पडलेली दिसतील? पाण्याबरोबर वाहून गेली ती. परंतु साहेबाचे डोके कसे चालेल त्याचा नेम नसतो.

ज्वारीची कणसे मोठी दिसत. आत मात्र दाणा भरलेला नाही. साहेब विचारी, ''कणीस दिसतं की नाही?'' पाटील, तलाठी बिचारे म्हणत, ''होय साब, मोठं कणीस आहे!''

सरकारी अधिकाऱ्यांना वरून हुकूम सुटले की वर्ष कठीण आहे. ताबडतोब तगादे लावा. दरसाल तहशील डिसेंबर-जानेवारीत घेत, यंदा ऑक्टोबरपासून तगादे!कारण दुष्काळ होता म्हणून. शेतकऱ्यांची गायीगुरे जप्त होऊ लागली. घरातील खाटा, पाटे-वरवंटे, पोळपाट-लाटणी चावडीवर लिलावाला जाऊ लागली. गाड्या जप्त झाल्या. घरातील झोऱ्येसुताडेही जप्त झाली.

''तू आधी तहशील भर म्हणजे बाकीचे भरतील.'' मामलेदार पाटलास म्हणाला.

''कोठून भरू साहेब?'' तो हात जोडून म्हणाला.

''ढोरे वीक, काही कर.'' साहेब संतापून बोलले. ठिकठिकाणच्या पाटलांनी गुरे-ढोरे विकून, कर्ज काढून आधी शेतसारे भरले. मग ते शेतकऱ्यांना तगादे लावू लागले; सर्वत्र हाहाकार झाला.

''नको नेऊ दादा गाय. ती गाभण आहे. कोठून भरू शेतसारा? घरात मूठभर दाणे नाहीत बघ.'' तो शेतकरी हात जोडून म्हणाला.

''सरकारी कामात अडथळा करू नको. हो दूर. सोडा रे ती गाय. न्या हाकलीत.'' अधिकारी म्हणाले. गायीवर प्रेम करणारा तो शेतकरी गायीचे दावे सोडू देईना. सरकारी कामात व्यत्यय आणला म्हणून त्याला पकडण्यात आले. गाय नेण्यात आली. ती गाय पाऊल टाकीना. धन्याची बेअब्रू तिला सहन होईना. तिने शिंग मारले. मग काय विचारता? त्या गायीला हाणीत त्यांनी नेली. गाभण गाय वाटेत विऊन मरून पडली. मेलेले वासरू व मेलेली गाय तेथेच पडली!

गाय गेली. धन्यावर सरकारी कामात अडथळा आणला म्हणून खटला झाला. त्याला ५० रु. दंड व ४ महिने शिक्षा ठोठावण्यात आली. घरी बायकोने डोके आपटले. मुले स्फुंदत आईला बिलगली. अरेरे!

सर्वत्र हेच प्रकार. जिकडे तिकडे या करुण कथा कानी येऊ लागल्या. एक शेतकऱ्याने बाजारात जाऊन आठ आण्यांचे दाणे आणले तर दुसऱ्या दिवशी त्याच्या घरावर तहशिलासाठी जप्ती.

''नाही दादा जवळ पैसे. आजपर्यंत सरकारचे दिले नाही का? पिकत नव्हतं, पिकलेलं नीट विकत नव्हतं, तरी भरले तहशील. यंदा उपाय हरला.'' तो म्हणाला.

''साहेब, याला घरी खाण्यासाठी दाणे आणायला आठ आणे आहेत आणि तहशील भरायला पैसे नाहीत म्हणतो. लबाड आहे हा.'' पाटील म्हणाला.

''गुरे न्या जप्त करून.'' साहेब म्हणाले.

दुष्काळ आहे, सरकारला पटेना. कशाने पटवावे? मरणारे हजारो शेतकरी उपासमारीने मरतील, तेव्हा पटेल. सत्य स्वतःच्या मरणाने पटवावे लागते. त्या एका गावचे शेतकरी खायला नाहीत म्हणून उद्योग मिळेल या आशेने संगमनेरकडे निघाले. उसाच्या मळ्यातून काम मिळेल म्हणून गेले. परंतु तिकडे होती मरीआई. हे दुष्काळपीडीत किसान तेथे गेले. उपाशी राहत. शिळेपाके तुकडे खात. मरीआईनं त्यांना मिठी मारली. दोघे तिथेच मेले. बाकीचे परत फिरले; त्यांतील तिघे वाटेत मेले. गावात हकीगत सांगायला एक आला तोही मेला. सारे सुटले बिचारे.

लोक पोटासाठी गावे सोडून निघाले, तरी दुष्काळ आहे असे सरकारला पटेना. सरकारला पटवण्याचा एकच मार्ग आहे. शेतकऱ्याने मेल्यासारखे पडून राहू नये, उठावे असे सरकारला वाटत होते, आईला वाटते, मुलाने बोलावे, उभे राहावे, पदर ओढून मागावे, बावळटसारखे पडून राहू नये. ती खाऊ उंच धरते व रडक्या मुलाला ऊठ व घे म्हणते. सरकारची का अशी इच्छा होती? रडू नका, उठा व घ्या असे का सरकार सांगत होते?

मुकुंदराव सरकारी अधिकाऱ्यांना जाऊन भेटले. परंतु तुम्ही खोटे लोक आहात, तुम्हाला दुसरे उद्योग नाहीत, अशा रीतीने त्यांची संभावना करण्यात आली. मुकुंदराव शांतपणे माघारे आले. सारा भाग पेटवायचा. आता त्यांनी ठरविले. त्यांचे हृदय पेटले, भावना भडकली. त्यांचे डोळे निश्चयाने तळपू लागले. ''रडू नका. उठा, पेटा, निघा, गर्जना करा, झेंडे घ्या.'' ते सांगू लागले आणि पडलेला किसान उठू लागला.

+++

स्वातंत्र्य-दिन

स्वातंत्र्य-दिन जवळ येत होता. हिंदुस्थानने स्वतंत्र होण्याचा निश्चय कधीच जाहीर केला होता. दरवर्षी तो दिवस आला म्हणजे साजरा होई. परंतु त्या उत्सवात खरा अर्थ ओतला जात नसे. 'स्वातंत्र्य म्हणजे काय' ते जनतेला कळले पाहिजे. स्वातंत्र्य म्हणजे बेकाराला काम, पोटभर अन्न; स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येकाला राहायला घरदार; स्वातंत्र्य म्हणजे सर्वांच्या अब्रूचे रक्षण; स्वातंत्र्य म्हणजे कर्जातून किसानाची मुक्तता; त्याची शेती त्याला परत मिळणे, डोईजड शेतसारे भरपूर प्रमाणात कमी होणे; स्वातंत्र्य म्हणजे कामगाराला पगारी रजा, म्हातारपणी पेन्शन, कामाची शाश्वती, त्याला राहायला चाळी, कामाचे कमी तास, स्वातंत्र्य म्हणजे अशा अशा गोष्टी. म्हणून या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सामील व्हा. दूर उदासीन राहू नका. असे जर आपण किसान-कामगारांस सांगू तर स्वातंत्र्यदिनात पाहा कसे तेज येईल.

मुकुंदरावांनी स्वातंत्र्य-दिनाच्या दिवशी हजारो किसान कामावर एकत्र आणण्याचे ठरविले. विजेसारखा प्रचार त्यांनी सुरू केला. अनेक तरुण त्यांना या कामी मिळाले. दिवस ना रात्र, सकाळ ना दुपार. सारखा प्रचार सुरू.

ते शिवतरला गेले. शांता व मोहन यांचे ते गाव. जागृती होती. विचार आला होता. मोहन तेथे नव्हता. तरी त्याचे मित्र आतून पेटवीत होते. गीता तेथे ज्ञान देत होती. मुकुंदरावांचे रात्री व्याख्यान होते. बायांनी फेरी काढली. मुलांनी फेरी काढली. आसपासच्या गावीही दवंडी देण्यात आली. रात्री प्रचंड सभा भरली. शेकडो बाया आल्या होत्या. हजारो किसान जमले होते.

मुकुंदराव म्हणाले, ''जगाच्या पोशिंद्यांनो, तुम्ही आज मरत आहात. सारे तुम्हाला लुटीत आहेत, कुटीत आहेत. आता मान वर करा. म्हणा की, श्रमणारे जे

आम्ही, त्या आमचा आधी हक्क. आधी आम्हाला पोटभर खायला पाहिजे. ज्याचा प्रथम हक्क असायला पाहिजे त्यालाच आज गच्चांडी मिळाली आहे. सरकार म्हणतें, "तहशील भर आधी माझा. माझं देणं आधी दे. राजसत्तेचा आधी हक्क दे, नाहीतर तुरुंगात टाकीन." सावकार येतो व म्हणतो, "माझं देणं आधी दे, नाही तर मेल्यावर नरकात जाशील, जिवंतपणी तुरुंगात जाशील. माझा आधी हक्क." गादीवरचे संतमहंत, महाराज, बोवा येतात व म्हणतात, "धर्म आधी करावा. देवाला आधी द्यावं. आम्हाला दिलं म्हणजे देवाला मिळेल. धर्माला विसरू नको. बाकी सारं विसर." सरकारचा हक्क आहे, सावकाराचा हक्क आहे, धर्ममार्तंडांचा हक्क आहे. परंतु श्रमणाऱ्यांचा हक्क आहे की नाही? त्याच्या बायकोला नीट धड लुगडं नेसण्याचा हक्क आहे की नाही? त्याच्या मुलांना पोटभर खाण्याचा हक्क आहे की नाही? त्याला स्वत:ला जगण्याचा हक्क आहे की नाही? शेतकरी व त्याची मुलंमाणसं यांना का फक्त जगायचा हक्क?"

नाही; हे सारं बदललं पाहिजे. गायीचे दूधही पिळून पिळून काढू लागू तर ती सात्त्विक गाय लाथ मारते. म्हणते, "पाप्या, आता नाही रे कासेत काही.' परंतु, आपण शेतकरी गायीहून गाय झालो. आता माणसं होऊ या. सांगू या सर्वांना बजावून की, "आधी मला व माझ्या मुलाबाळांना पोटभर खाऊ दे. उरलं तर तुम्हाला देऊ. आम्ही शेतकरी मरू तर मराल तुम्ही. तुम्ही जगावं म्हणून आम्हाला आधी नीट जगू दे."

"भय सोडा. 'भित्यापाठीमागं ब्रह्मराक्षस.' एक गोष्ट आहे. एक होता राक्षस. त्याने एक नोकर ठेवला होता. त्या नोकराला तो सारखं काम सांगे. 'काम न करशील तर खाऊन टाकीन.' असे तो म्हणावयाचा. एक दिवस तो नोकर अगदी दमून गेला होता. परंतु राक्षसानं सांगितलं, '२० कोस चालून जा व हा निरोप सांगून ये.' तो नोकर वाटेत मरून पडला असता. नोकर म्हणाला, एवीतेवी मरणारच; तर जात नाही म्हणून सांगू या. त्याने राक्षसाला तसं सांगितलं. राक्षस म्हणाला, 'खाऊन टाकीन.' नोकर म्हणाला, 'खा एकदा.' राक्षसानं खाल्लं का? राक्षस खाता तर त्याचं काम कोण करिता? त्या नोकरानं भीती सोडली. म्हणून त्याला बरे दिवस आले. तुम्ही भीती सोडा. जर कोणी म्हणेल,'सरकार तुरुंगात घालील, म्हणा की, घालू दे. गोळी घालील,' म्हणा की, घालू दे. नाही तरी मरतच आहोत."

‘‘जगातील श्रमजीवी जागे होत आहेत. हिंदुस्थानातील किसान जागे होत आहेत. तुम्हीही व्हा. बिहार व ओरिसा प्रांतात किती जागृती मी पाहिली. तेथे शेतकऱ्यांचे जमीनदारांशी सारखे सत्याग्रह चाललेले आहेत. एकदा एके ठिकाणी गोळीबार झाला. एक शेतकरी गोळी लागून मेला. त्याच्या अंगातून रक्त वाहिलं. परंतु त्याची शूर पत्नी. तिने आपल्या कुंकवात ते रक्त मिसळलं. कुंकू अधिकच लाल व तेजस्वी झालं. ती ते कुंकू कपाळी लावते व म्हणते, ‘माझा पती अमर झाला. माझं सौभाग्य अमर आहे. ती ते कुंकू कपाळी लावते व म्हणते, ‘माझा पती अमर झाला. माझं सौभाग्य अमर आहे. कोणती बंदूक माझं सौभाग्य हिरावून घेईल?’ ...’’

‘‘ही पहा ती लाल कुंकवाची डबी. ही डबी त्या सतीनं दिली. तिचं नाव पार्वती. त्या डबीतील कुंकवात त्या शेतकऱ्याच्या पवित्र रक्ताचा अंश आहे. महाराष्ट्रातील किसान भगिनींस ही देणगी तिनं पाठवली आहे. लावा यातील कुंकू व झगडा करायला उभ्या राहा. पतीच्या बरोबर कडेवर मुलाला घेऊन उभ्या राहा. तेजस्वी व्हा. निश्चयी व्हा. सावित्रीनं यमापासून आपला पती परत मिळवला. आपण साम्राज्य सरकारपासून, जमीनदारांपासून व सावकारांपासून आपलं सुख व स्वातंत्र्य घेऊ या. अत:पर पडणं नको, रडणं नको. आता एकत्र क्रांतीची गर्जना करा. वरचे खाली ओढा, खालचे वर चढा. येथील स्त्री-पुरुषांनी आसपासचे रान उठवावे. आता स्वस्थ नका राहू. स्वातंत्र्य-दिन जवळ येत आहे. त्या स्वातंत्र्याच्या दिवशी आपण हजारो-लाखो शेतकरी एकत्र जमू या. त्या दिवशी कामगार कामं सोडून येतील. विद्यार्थी शाळा-कॉलेजं सोडून येतील. एकत्र येऊन अशी हाक फोडू की, साम्राज्य सरकार थरथर कापेल. आपणाला लुटणारे नरमतील. शरमतील. आपलं भाग्य जवळ येईल.’’

‘‘लावा, भगिनींनो, यातील कुंकू लावा. कोण घेतं ही डबी? कोणी तरी या पुढे व ही डबी घेऊन लावा सर्वांना कुंकू. तुम्ही गीताबाई ना? या. गीताचा नवमंत्र देते. मरणाचा डर उडवते. नि:शंकपणे झुंजायला प्रवृत्त करते. ज्यांच्या कपाळी कुंकू असेल त्यांना लावा हे पवित्र कुंकू. तुमचे कुंकू लावून होईपर्यंत मी गाणं म्हणतो. आता नवीन गाणी सर्वत्र गेली पाहिजेत. भिंतीवरून मंत्र लिहिले पाहिजेत. चीनमध्ये खेड्यापाड्यांतून सर्वत्र स्वातंत्र्याची वचनं लिहिलेली असतात. तुमच्या घराची भिंती रंगवा, ‘शेतसारा कमी करा, खंड कमी करा, कर्ज रद्द करा, बेकाराला काम द्या.’ अशी वचनं लिहा

जिकडे तिकडे, रंगवा दगडाधोंड्यावर, झाडामाडांवर. अशा अर्थाची वचनं म्हणजे आपले मंत्र. कुंकू लावून होईपर्यंत आता एक गाणे ऐका,

उठू दे देश, उठू दे देश
येथून तेथून सारा पेटू दे देश, पेटू दे देश ।।धृ ।।
कोटी कोटी आता उठू दे किसान
निर्भयपणे आपुली उंच करो मान
मुक्तकंठे गावो स्वातंत्र्याचे गान
नष्ट करू आता आपले सारे क्लेश ।।उठू. ।।
कमावता तुम्ही गमावता कसे
सिंह असून तुम्ही बनला रे कसे
तेजे उठा आता पडा ना असे
माणसे बना आता बनू नका मेष ।।उठू. ।।
रात्रंदिवस तुम्ही करितसा काम
जीवनात तुमच्या उरला नाही राम
घाम गळे तुमचा हरामाला दाम
येवो आता तुम्हा थोडा तरी त्वेष ।।उठू. ।।
मोर्चे काढू आता निघू दे फौजा
लुटारूंच्या आता थांबवू या मौजा
चालू देणार नाही कोणाच्या गमजा
कोटी किसानांचा फणा करी शेष ।।उठू. ।।

"कुंकू लावून झालं. निश्चय करा. पाताळात शेष आहे व त्याच्या डोक्यावर पृथ्वी आहे असे आपण समजतो. तो फणा हलवतो, भूकंप होतो असं म्हणतात. हा कोणता शेष? सात लाख खेड्यांत खाली दडपलेला किसानांचा कोट्यवधी फणांचा शेष जर जागा होईल व जरा फुत्कार करीत तर प्रचंड भूकंप होतील. साऱ्या साम्राज्यशाह्या नष्ट होतील. सारे जुलूम जमीनदोस्त होतील. जागे व्हा. स्त्री–पुरुष, मुले–मुली जागी व्हा. इतरांस जागं करा. स्वातंत्र्यदिनाचे दिवशी गाणी गात, झेंडे फडकवीत, दिंड्या काढीत एकत्र जमा व स्वतःच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय घ्या."

मुकुंदराव थांबले. गीता येऊन उभी राहिली. ती म्हणाली, ''आम्ही बायका मागं नाही राहणार. पोलीस आला तर सांगू, तू आमचा भाऊ मारू नको दंडा. आम्ही भिणार नाही. पदर बांधून उभ्या राहू. फार वाईट दशा शेतकऱ्यांची. आमच्या शेजारी रुक्मिणी आहे. तिच्या घरी खायला नाही. पोरगा थंडीतापानं आजारी आहे. त्याला दवा नाही. वाईट दिवस आले. आता रडून उपयोग नाही. शांताला आपण बोलावू. ती होईल आपली पुढारी. निघू तिच्या पाठीमागे आपण. पेटवू सारं रान. उठवू आया-बहिणी. आपण पुरुषांच्या पुढे होऊ. सरकारला सांगू, यंदा सारासूट दे. तहशील कमी कर. दाराचे सावकार बंद कर, नाही तर फोडतो तुझ्या दारात आम्ही आमची डोकी.''

गीताचे लहानसे भाषण. परंतु खेड्यातील आत्मा त्यात होता. शिवतर गाव उत्साहाने उचंबळले, स्फूर्तीने नाचू लागले.

आता उठवू सारे रान
गाऊ स्वातंत्र्याचे गान
देशातील जागा झाला माझा किसान ।। आता ।।

असे म्हणत मुलेबाळे सर्वत्र घुमू लागली. चैतन्य ज्वाला सर्वत्र जाऊ लागल्या. उत्साहाच्या लाटा दूरवर पसरू लागल्या.

शांतेने वर्तमानपत्रातून हकीगत वाचली. तिला राहवेना. या प्रचंड मोर्चात सामील होण्यासाठी ती आली. ती आधी धनगावला आली. मोहनची पत्ता काढीत ती त्याच्या झोपडीत गेली. कृश व आजारी मोहन घोंगडीवर पडलेला होता. त्याने शांतेचा फोटो हृदयाशी धरला होता. तापाने तळमळणाऱ्या मोहनची ती एक शांती होती.

''मोहन, मोहन'' शांतेने हाक मारली.

''आली. शांता आली. तुझंच मी स्मरण करीत होतो. शांता, ये बस. आग होते अंगाची. तुझा हात ठेव गं डोक्यावर.'' मोहन म्हणाला.

शांतेने मोहनचे अंथरूण नीट केले. त्याला पांघरूण घातले. त्याच्या कपाळावर हात ठेवून ती बसली. तिने थोड्या वेळाने त्याच्या कपाळावर गार पाण्याची पट्टी ठेवली. मोहनचे चरण चुरीत ती बसली. त्याचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन ती हळूहळू चेपीत होती. डोळे भरून येत होते. किती कृश झाला होता तिचा मोहन. पूर्वी

कसा हाडापेराने बळकट दिसे, कसा डोळ्यात भरे. परंतु आज केवळ हाडे उरली. माझ्यासाठी मोहन झिजला, श्रमला.

"मोहन, तू किती वाळलास? किती दिवसांपासून आजारी आहेस? मला कळवलं नाहीस?" तिने विचारले.

"शांता, कळवून काय करायचं? तुला दोन महिन्यांत पैसे पाठवले नाहीत. वचनाप्रमाणे वागलो नाही. वचनभ्रष्ट, पापी मोहन आजारी पडला. कोणालाही माझा उपयोग नाही. ना तुला, ना देशाला. फुकट, फुकट जीवन." मोहन म्हणाला.

"मोहन, तुझं जीवन जर फुकट तर सफळ तरी कोणाचं? तुझं हे मूक बलिदान आहे. पैसे पाठवता नाही आले म्हणून का इतकं मनास लावून घ्यावं? मी का परकी आहे?" तिने त्याचे डोळे पुसून म्हटले.

"त्या दिवशी मी तुझे डोळे पुसले. आज तू माझे पुसत आहेस." मोहन म्हणाला.

"मोहन, रडू नकोस. शांत रहा. तू लवकर बरा होशील." ती म्हणाली.

"शांता, एकदम कशी आलीस? माझी हाक ऐकू आली?" त्याने विचारले.

"देशाची हाक मला ऐकू आली. मुकुंदराव पेटवीत आहेत सारं रान. स्वातंत्र्यदिनी लाखो शेतकरी स्त्री-पुरुष, मुलंबाळं एकत्र जमणार. आर्थिक स्वातंत्र्याची घोषणा करणार. कामगार, विद्यार्थी सामील होणार. मी ते वर्तमानपत्रातून वाचलं व नाचले. शिवतरच्या भगिनींस बरोबर घेऊन मी झेंडा घेऊन पुढे होईन असं मनात म्हटलं. आले धावून. म्हटलं मोहनला बरोबर घेऊन जावं." शांता म्हणाली.

"शांता, शिवतरला आपल्याला शिव्याशाप आहेत. मी तुझे डोळे पुसले म्हणून गावानं मला रडविलं व एक प्रकारे हाकलून दिलं." मोहन म्हणाला.

"माझ्यामुळे तुला त्रास-वनवास?" ती म्हणाली.

"असं नको म्हणू. तुझ्यासाठी होणारा वनवास मला स्वर्गाहून सुख देणारा आहे. शांता, दुजाभावानं बोलू नकोस. बाकी दुःखं मी सहन करीन; हे दुःख मात्र सहन करणार नाही. मधे तुझं पत्र येत नसे. माझं हृदय फाटे. झोपडीत आधी येऊन पत्र पडलेलं आहे का पाहावं; नाही पाहून खिन्न व्हावं. तुझा फोटो मजजवळ होता. तेच अखंड पत्र, अनंत पत्र. ते बघत असे. हृदयाशी धरीत असे. हे बघ, माझ्याजवळ आहे ते मुकं पत्र."

मोहनने तो फोटो दाखवला. शांतेला गहिवरून आले. ती रडू लागली.

"मोहन, मला क्षमा कर." ती म्हणाली.

"शांता, दुजाभाव जेथे मेला तेथे क्षमेची भाषा कोणी बोलावी, कोणी ऐकावी? मला पडू दे. भेटलीस, चांगलं झालं, मला औषध मिळालं. तू डॉक्टरीण होणार आहेस. तुझं गोड दर्शन म्हणजे अमृत. दुसरं औषध नको. माझी शांता रोग्याजवळ गोड बोलेल आणि रोगी बरा होईल. देवाघरचं मोफत औषध. हृदयातील दिव्य दवा." मोहन म्हणाला.

शांतेने भाकर केली. मोहनच्या घरात तिने भाकर भाजली. मोहनने कढत कढत भाकरी खाल्ली.

"किती गोड भाकर! शांता, तुझ्या हातांतही अमृत आहे, जसं तुझ्या दृष्टीत आहे." मोहन म्हणाला.

"आता लवकर बरा हो मोहन. माझ्या हातचं अमृत, माझ्या दृष्टीचं अमृत, माझ्या ओठाचं अमृत भरपूर पी व मजबरोबर झेंडा घेऊन चल." ती म्हणाली.

"शांता, तू का येथे राहणार? तुझ्या हातचं गोड गाणं, तुझं प्रेमळ बघणं, तुझ्या ओठांचं गोड बोलणं आज दिलंस तेवढं पुरे. अमृताचा थेंब एक मिळाला तरी पुरे. त्यानं काम होतं. अमृत सारखं प्यावं लागत नाही. तसं असेल तर ते अमृत नव्हे. तू आलेल्या कामाला जा. देशाची हाक ऐकून आलीस. देशासाठी जा. मी पडून राहीन. दुरून गाणी ऐकेन. जयजयकार ऐकेन. मोहनच्या मोहात नको पडू. मोठं कर्तव्य हाका मारीत आहे. जा. कोट्यवधी मोहन झोपडी-झोपडीत मरत आहेत. त्यांचे प्रश्न सोडवावयाचे आहेत. त्यांच्या प्रश्नांत या क्षुद्र मोहनचा प्रश्न येऊन जातो. शांता, जा. तू येथे बसलीस तर मला बरं नाही वाटणार. तुझा हात हातात घेतला म्हणजे मला आनंद नाही का होत? तू जवळ असलीस म्हणजे मला आनंद वाटणार का नाही? परंतु आज तो आनंद दूर राहू दे. माझी शांता किसानांत चैतन्य निर्मित आहे, मेलेल्यांना उठवीत आहे, हे ऐकून जो मला आनंद होईल त्यांच्यासमोर हा झोपडीतला आनंद तुच्छ आहे. मला उच्च आनंद दे." मोहन म्हणाला.

"मोहन, तू कठोर आहेस." ती म्हणाली.

"मी म्हटलंच होतं की, माझे हात राठ आहेत. ताठदाठर आहेत." तो म्हणाला.

"हातासारखंच हृदयही आहे वाटतं?" तिने विचारले.

"शेतकऱ्याला आत-बाहेर नाही." तो म्हणाला.

"आले नाही तो जा म्हणतोस." ती म्हणाली.

"तू माझ्या हृदयात कायमची आहेस. नवीन काय यायचं?" तो म्हणाला.

"खरंच का जाऊ? तुला आजारी टाकून जाऊ?" तिने विचारले.

"खरंच जा, देशाचा आजार बरा कर. माझा आजार आता गेला. तुझं बोलणं ऐकलं, तुझा हात हाती घेतला. औषध मिळालं. जा. नाचव झेंडे, गा गाणी." तो म्हणाला.

शांता उठून गेली. परंतु पुन्हा जवळ येऊन बसली.

"जातेस ना?" त्याने प्रश्न केला.

"उठू की तुला लुटू?" ती म्हणाली.

"शांता, गरिबाची लूट थांबवावयाची आहे. विसरू नकोस."

"मोहन श्रीमंत आहे. प्रेम श्रीमंत अहे. त्याला आधी लुटून मला प्रेम श्रीमंत होऊ दे." ती म्हणाली.

मोहन काही बोलला नाही.

"जाते हो मोहन." शांता म्हणाली.

"शांता शहाणी आहे. गरिबांच्या सेवेला वाहून घेण्याचं रामदासानं व तिनं ठरविलं आहे." तो म्हणाला.

"दत्तकविधानाचे दिवशी." ती म्हणाली.

"जा आता, उशीर होईल. मुकुंदरावास भेट." तो म्हणाला.

शांता गेली. मुकुंदरावांना ती भेटली. ती हिंडू फिरू लागली. रामपूरला विद्यार्थ्यांची सभा झाली. शांता तेथे बोलली. आज तिचा पहिलाच प्रसंग सभेत बोलण्याचा. परंतु भावनेचे तेज काही और असते. ती शिवतरलाही गेली. ती आपल्या वडिलांच्या घरी गेली. वडील बोलले नाहीत. घरी जेवली. गीता वगैरे भगिनी तिला भेटल्या. शांतेला पाहून त्यांना अधिकच स्फुरण चढले.

मुकुंदरावांनी एक मोटार लॉरी भाड्याने घेतली. हजारो हस्तपत्रके त्यांनी छापून घेतली. "पिकलं नसेल तर शेतसारे भरू नका. किसानांनो, उठा, तहशील कमी झाले पाहिजेत. खंड कमी झाले पाहिजेत. कर्जाचे प्रश्न सुटले पाहिजेत. शेतकऱ्यांची जमीन राहिली पाहिजे. परंतु त्यासाठी सर्व शेतकऱ्यांनी भय सोडून जागृत झाले पाहिजे." अशा अर्थाची ती पत्रके होती. मोटारीत स्वयंसेवक व इतर मित्र असत. मोटारीला

तिरंगी व लाल झेंडे झळकत. गाणी गात खेडीपाडी जागृत करीत ती मोटार जाई. जेथे मोटार जात नसे तेथे ते उतरत. पायी जाऊन येत. पुन्हा मोटार निघे. ती मोटार नव्हती धावत, ती स्फूर्तीची लाट धावत होती. वाटोवाट पत्रके फेकली जात होती. रस्त्यात कोणी दिसला की हात हलवून हस्तपत्रक उडविले जाई. वाटेचा वाटसरू ते घेई. रस्त्याच्या आसपास शेतांतून कामे करणारे धावत येत व त्या आशेच्या, नवसंदेशाच्या वाऱ्यावर उडणाऱ्या पत्रिका हृदयाशी धरीत. त्या पत्रिका म्हणजे किसानांचा वेद झाला. एखाद्या गुराखी, एखादा शेतमजूर ते पिवळे पत्रक, ते लाल पत्रक खेड्यात घेऊन जाई. सारे जमत व वाचत.

"एकच का आणलंस? आणखी का नाही आणलीस?" लोक त्याला विचारत.

"एकच मिळालं." तो म्हणे.

मुकुंदरावांनी किसान-गीते रचून ती छोटी पुस्तके जिल्हाभर वाटली. किसानांची उपनिषदे, किसानांचे वेद, किसानांच्या भगवद्गीता जन्मू लागल्या. शनिमाहात्म्याची पुस्तके पळू लागली. क्रांतीची पुस्तके घरीदारी शिरू लागली. नवचैतन्य येऊ लागले.

धनगावला मुकुंदराव आले. कामगारांची प्रचंड सभा झाली.

"किसान स्वातंत्र्याच्या दिवशी उठवणार, एकत्र येणार. तुम्ही का गिरणीत साचा चालवत बसणार? किसान व कामगार म्हणजे राष्ट्राची फुफ्फुसं. ही फुफ्फुसं बरोबर चालली पाहिजेत. एकच हवा दोघांतून खेळत राहिली पाहिजे. स्वातंत्र्यदिनी तुम्ही हजारोंच्या संख्येनं किसानांच्या मेळाव्यात येऊन मिळा. गंगा व यमुना एकत्र येऊ देत. खऱ्या स्वातंत्र्याच्या सागरास जाऊन मिळू देत."

अशक्त व आजारी मोहन तेथे आला होता.

तो भावनांनी थरथरत मुकुंदरावांजवळ आला.

"मी एक गाणं म्हणू का?" त्याने विचारले.

"म्हण." मुकुंदराव म्हणाले.

मोहन उभा राहिला. त्याच्या क्षीण दृष्टीत चमक आली. सारी शक्ती कंठात आली. त्यानं गाणं म्हटलं.

कोण करिल दूर
कोण करिल दूर
हो पिळवणूक आमुची, कोण करिल दूर ।।धृ.।।

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

श्रमाने ज्याच्या, शेती हो पिकली
पोरेबाळे त्यांची, उपाशी झोपली
सावकाराने त्याची, अब्रू हो विकली
भांडवलशाही बघा, फार आहे क्रूर ।।ही.।।
विणी जो कपडा, कोट्यवधी वार
थंडी उघडा, पडे तो कामगार
पोरेबाळे त्याची, झाली हो थंडगार
गिरणीतून निघतो, सोन्याचा धूर ।।ही.।।
किसान कामगार, उठू दे वारा
क्रांतीचा आता सुटू दे वारा
स्फूर्तीचा आता, चढू दे पारा
पडून नका राहू, व्हा आता शूर ।।ही.।।
किसान आता मांडू दे ठाण
करू दे वरती, मजूर मान
ओठावर नाची क्रांतीचे गान
सर्वत्र धुमू दे क्रांतीचा सूर ।।ही.।।
तुम्हाला सांगतो, भविष्य-वाचा
भविष्य उज्ज्वल, श्रमेल त्याचा
झेंडे हाती घेऊन निघा नि नाचा
झोपडीत येईल, सुखाचा पूर ।।ही.।।

'इन्किलाब झिंदाबाद' अशी गाणे संपताच प्रचंड गर्जना झाली. कामगारांनी स्वातंत्र्याच्या दिवशी सुटी न मिळाली तर हरताळ पाळण्याचे जाहीर केले. त्याच सभेत विद्यार्थ्यांनीही तीच घोषणा केली. गावोगांव लहान मुले प्रचार करू लागली. एका मराठी शाळेतील पाचवी-सहावीतील हिंदू-मुसलमान मुले रोज सायंकाळ झाली म्हणजे आसपासच्या खेड्यांतून जात व स्वातंत्र्याच्या दिवशी घरी बसू नका असे सांगत. एके ठिकाणी प्रांतसाहेबांचा मुक्काम होता. वानरसेना तेथे गेली. खेड्यापाड्यांतील शेतकरी तेथे जमले होते, ''पिकलं नसेल तर तहशील भरू नका, अधिकाऱ्यांना भिऊ नका. ते आपले नोकर आहेत. आपण त्यांना पगार देतो. त्यांची

भीती धरू नका.'' असे मंत्र म्हणत वानरसेना तंबूवरून गेली. प्रांतसाहेब 'आ' पसरून उभे राहिले.

असा हा पेटता प्रचार अहोरात्र चालला होता आणि तो स्वातंत्र्याचा दिवस आला. गावोगांवाहून किसानांच्या दिंड्या निघाल्या. शिंगे बरोबर होती. झेंडे फडकत होते. गाणी दुमदुमत होती. अनेक ठिकाणांहून किसान बाया पायी निघाल्या. शिवतरहून शांता निघाली. शांतेच्या हातात लाल झेंडा, गीतेच्या हाती तिरंगी झेंडा. शेकडो स्त्रिया निघाल्या. विद्यार्थ्यांची पथके बँड घेऊन निघाली. कामगार शिस्तीने गाणी गात निघाले. करमपूर गावी जमण्याचे ठरवले होते. तेथील प्रचंड वटवृक्षांच्या सावलीत सभा झाली. शेकडो झेंडे झाडांवरून लावण्यात आले. वडाच्या झाडावर लाल फळे होती. जणू त्या विशाल वृक्षाच्या पानापानांतून रोमारोमांतून लाल झेंडे बाहेर पडत होते. संघटनेचे विराट दर्शन झाले. स्वतःची शक्ती शेतकऱ्यास कळली. कर्ज रद्द झाले पाहिजे; खंड कमी झाला पाहिजे; तहशील निम्मा कमी झाला पाहिजे; कामगारांना कामाची शाश्वती हवी व त्यांना पगारी रजा आणि म्हातारपणी पेन्शन मिळाले पाहिजे, वगैरे ठराव झाले आणि यंदा अतिवृष्टीने पिके बुडाल्यामुळे भरपूर प्रमाणात सूट मिळाली नाही, तर करबंदी सुरू करू असा, ठराव करण्यात आला. किसानांच्या घरांतून खाटा, पोळपाट, लाटणी, झोऱ्ये, सुताडे अशा वस्तूही जप्त करून सारी अब्रू घेतली जाते या गोष्टीचा निषेध करण्यात येऊन किसान अतःपर हा अपमान सहन करणार नाही, गावोगांव शांतपणे याला अनत्याचारी प्रतिकार केला जाईल असेही गंभीरपणे जाहीर करण्यात आले.

सभेत अनेक किसान व कामगार-कार्यकर्त्यांची भाषणे झाली. बहुजन समाजातील तरुण कार्यकर्ते या चळवळीमुळे पुढे आले. त्यांची संघटना झाली. स्त्रियांचा आत्मा जागा झाला. किसान, कामगार व विद्यार्थी असा त्रिवेणी संगम झाला.

समारोपात मुकुंदराव म्हणाले, ''आपणास उद्याच काही मिळेल असं नाही. परंतु आपण निर्भय झालो. अमोल अशी निर्भयता प्राप्त करून घेतली. हे पाहा वटवृक्ष! कसे खंबीरपणे उभे आहेत! कोण त्यांना उपटील? हे पाहा हजारो त्यांचे तणावे! आपली संघटना अशीच बळकट होऊ दे. तरच सुखाची छाया मिळेल. सारे एक व्हा. गावोगांवची क्षुद्र भांडणे विसरा. त्याचा बैल माझ्या बांधावर आला, ने कोंडवाड्यांत,

असे प्रकार नका करू. साम्राज्यशाहीचा व भांडवलशाहीचा मुख्य बैल आपणास शिंगे मारीत आहे, त्याला वेसण घालू या. त्या बैलाला शरण आणू या. गावात हरिजन असतील. त्यांनाही जवळ घ्या. उद्या सावकारांच्या जमिनी कसावयाच्या नाहीत असं ठरवलं, तर तुमच्यावर रागावलेले हरिजन त्या जमिनी कसतील. श्रमजीवी जनतेत फाटाफूट असता कामा नये. श्रमणारे सारे एक हा मंत्र विसरू नका. हा खरा धर्म. आपआपल्या गावातील शेतमजुरांना नीट वागवा. त्यांना नीट पोटाला पुरेशी मजुरी द्या. तुम्हाला त्यामुळे अधिक खर्च येईल; पण मग सरकाराला जास्त ठासून बजावता येईल की, तहशील निम्मे कमी करा. आम्हाला शेती परवडत नाही. अशा रीतीनं पाऊल टाकू या. एकमेकांच्या दु:खासाठी धावू या. कामगारांचे प्रश्न आले, किसान धावले पाहिजेत. किसानांचे प्रश्न आले, कामगार उठले पाहिजेत. विद्यार्थ्यांनी सर्वांना सहानुभूती दाखविली पाहिजे. संघटित व्हा. गावोगावं अभ्यास मंडळं निर्मा. विचार मिळवा. स्त्रियाही शिकू देत. स्त्रियांना तुच्छ नका मानू. सर्व प्रकारची गुलामगिरी आपणास नष्ट करावयाची आहे. सर्वांची मान उंच करावयाची आहे. या जगात कोणी तिरशिंगराव नको, कोणी दीनवाणा नको. सर्वांचा सरळ मान असू दे. सर्वांना सुखसमाधान लाभू दे. आणि शेवटी सांगतो, अनत्याचारी राहा. शांतीने क्रांती करा. तर ती क्रांती होईल.''

सभा संपल्यावर बरोबर आणलेल्या भाकऱ्या लोकांनी खाल्ल्या. रात्री पोवाडे झाले. संवाद, मेळे, नाट्यप्रवेश वगैरे कार्यक्रम झाले. सर्वांना आनंद झाला. स्वातंत्र्य दारी आले असे वाटले. स्वातंत्र्याचा सूर्य दिसत नसला तरी तांबडे फुटत आहे, अंधार पळत आहे, याविषयी कोणासही शंका राहिली नाही. यथार्थतेने स्वातंत्र्यदिन साजरा झाला.

+++

महापूर

महाराष्ट्रात अतिवृष्टी होऊन पिके नष्ट झाली, त्या वेळेस बंगालमध्येही महापूर आले होते. महाराष्ट्रात पूरच आले, परंतु तिकडे महापूर आले होते. मुकुंदराव व त्यांचे मित्र यांनी इकडे किसानांत त्या निमित्ताने प्रचंड संघटना केली, जागृती केली. शेतातील पिके मेली, परंतु दुसरे संघटनेचे निर्भयतेचे–कायम टिकणारे पीक मुकुंदराव घेऊ पाहत होते. काहीसे यश प्राप्त झाले होते.

परंतु बंगालमध्ये काय? तेथे तर हाहाकार होता. अशा वेळेस संघटना कोणाला सुचणार? आधी जगलो तर संघटना. मढ्यांची संघटना कशी होणार? जिकडे–तिकडे मरण पसरले होते. तिकडील त्या अफाट नद्या. कधी आले नव्हते इतके पाणी. बंगालमधील जनतेस महापुराची सवय झाली आहे. रेल्वे होण्यापूर्वी तिकडे असा त्रास होत नसे. पाणी पूर्वी एकत्र फार तुंबत नसे. सर्वत्र सपाट मैदानावर पसरे. परंतु आता रेल्वे उंच रस्ता करून सर्वत्र नेली आहे. त्यामुळे इकडचे पाणी इकडे तुंबते. तिकडचे तिकडे तुंबते; मधून जाणारी रेल्वे खेड्याचा सर्वनाश बघते. पाणी भराभर वर चढते व गावेच्या गावे नष्ट होतात. तेथे वस्ती होती की नाही असे होते. कशाचा मागमूससुद्धा राहत नाही. पद्मा नदीला सर्वनाशी असे बंगाली नाव आहे. पद्मेला प्रचंड पूर येतात आणि तिच्या दोन्ही तीरांवर ते अनंत पाणी सपाट्याने पसरते. पद्मेला कधी कधी अशी सपाटून भूक लागते की, गावेच्या गावे ती पोटात साठवते, हजारो हातांनी गावांना ओढते. माणसे, पशुपक्षी, झाडेमाडे सारे खात सुटते. 'सर्वनाशी पद्मा सर्वभक्षा होते.'

पद्मा, ती लोकमाता इतकी कशी कठोर होते? गर्जना करीत, पिशाच्चाप्रमाणे केसांच्या झिंज्या सोडून ती किंकाळ्या मारीत येते. कडक लक्ष्मीप्रमाणे आसूड ताडताड

मारीत येते. सर्वांना झोडपीत सुटते. प्रेमळ माता लाल लाल होते. खवळते. भेसूर दिसते. दयामय स्वरूप नष्ट होऊन नारसिंह रूप प्राप्त होते.

का रागवते प्रेममयी, स्नेहमयी पद्मा? तिला वाईट वाटते. दु:खातून क्रोधाचाही कधी कधी संभव होतो. दु:खांतून निराशा जन्मते व निराशेतून कधी कधी भेसूर निष्ठूरता जन्मते. एखादी माता आपल्या दुबळ्या व बावळट मुलाला मारते. ''असा कसा तू अजागळ? त्यांनी मारले तर आपण मारायचे! तुझे हात काय केळी खायला गेले होते? जातोस कशाला मग त्यांच्याकडे? तुझ्यात काहीच कसे पाणी नाही?'' असे ती मुलाला म्हणते. आपल्या मुलाने लाथा खाणारे होऊ नये. त्यानेही हात दाखवावा. पराक्रम करावा, असे तिला वाटते. म्हणून ती रागाने स्वत:च्या त्या रडक्या मुलाला मारते, त्याचा स्वाभिमान जागा करू पाहते.

पद्मेला का असेच वाटत होते? कष्टाळू बंगाली किसान शेती पिकवितात. परंतु जमीनदार येतात व सारे लुबाडतात. किसान उपाशी व जमीनदार जेवी तुपाशी. अशी ही माझ्या तीरावरची बावळट मुले. त्यांचे श्रम पाहून मी प्रसन्न होते. जमिनीला ओलावा देते. परंतु या मरतुकड्यांना स्वत:चे कमावलेले राखता येत नाही. स्वत:च्या श्रमाचे फळभ ऐतखाऊ लोक खुशाल नेतात व हे रडत बसतात. आपल्या मुलांची ही केविलवाणी दशा त्या मातेला बघवेना. ती निराशेच्या रागाने आली व सर्वांना घेऊन निघाली. माझ्या मुलांचा जगात असा पदोपदी उपहास, अपमान, उपमर्द होण्यापेक्षा यांना मी माझ्या पोटातच ठेवते असे का ती मनात म्हणाली?

तेजाने जगायचे असेल तर जगा. स्वातंत्र्याच्या वैभवाने जगायचे असेल तर जगा. उघडेनागडे, उपाशीतापाशी, हिवतापाने वाळलेले, रोगांनी जर्जर झालेले. कर्जाने रंजीस आलेले, बेकारीने मेटाकुटीस आलेले, अडाणी व दरिद्री असे जगणार असाल तर तो मातेचा अपमान आहे. मी असे मढ्यासारखे तुम्हाला जगू देणार नाही. त्यापेक्षा नष्ट झालेले काय वाईट.

असे का त्या आपोमाता म्हणत होत्या? कोणाला कळणार त्यांची भाषा? कोणाला कळणार त्यांच्या अथांग अंतरंगातील भावना? गावे वाहत होती, लोक बुडत होते, गाईगुरे वाहून चालली होती एवढे खरे. अस्पृश्यांना दूर ठेवीत होते का? भद्र लोक त्या गरिबांना तुच्छ मानीत होते का? ते पाहा. पद्मेने सारे आपल्या विशाल हृदयापाशी एकत्र धरले. आपल्या लाल पदराखाली तिने सर्वांना झाकले. आपली

लाल शाल तिने सर्वांवर घातली. सर्वांना एक रस पाजला. ''दूर दूर पाहून भांडत बसता का कार्ट्यांनो? या तुम्हाला ऐक्य शिकवते.'' ती म्हणाली. लांबवर हात पसरून तिने सर्वांना जवळ ओढले. दाढी व शेंडी एकत्र आली. स्पृश्यास्पृश्य एकत्र आले. श्रीमंत-गरीब एकत्र आले. ते सनातनी लंबोदरशास्त्री अस्पृश्य राखालबरोबर मातेच्या विशाल पाळण्यात शांतपणे एकत्र झोपत होते. सारे एका पाळण्यात आंदूळले जात होते. माता रागारागाने गाणी म्हणत होती. जिवंतपणी ऐक्य नसेल शिकायचे तर मरणाने शिका.

ते पाहा पाळणे वाहून येत आहेत. ते रिकामे आहेत का त्यात कोणी आहे? ती मुले आहेत. त्यांतून मुले हसत आहेत. मातेच्या विशाल पाळण्यावर त्यांचा छोटा पाळणा डोलत होता. त्यांच्या गरीब मातांना त्यांना आंदुळायला. जवळ घ्यायला वेळ नसे म्हणून पद्मेने ते काम उचलले. कोठे जाणार हे छोटे पाळणे? पद्मा त्यांना आपल्या महान पतीकडे घेऊन जाणार. रत्नाकराला ती सांगेल, ''ही पाहा अनाथ बाळे. यांच्या पाळण्यावर राघू नाहीत. मैना नाहीत. ही गरिबांची मुले आहेत. यांच्या पाळण्यावर खेळणी नाहीत. नाथ, मोत्यांचे गेंद यांच्या पाळण्यावर लावा. पोवळ्यांच्या वेलांचे दोर करा. सुंदर सजवा हा यांचा पाळणा.''

ती पाहा गंमत. कोण आहे ते? कैलासावरून भगवान शंकर वाहत आले की काय? नदीवर तरंगत आले की काय? उंच डोंगरावरून खालीसे उतरले? पाण्याच्या तरंगावर का तांडवनृत्य करणार? परंतु झोपलेले दिसतात. किती साप आहेत अंगावर. अरे, हा आणखी बघा दुसरा एक शंकराचा अवतार. शंकराने आज रूपे तरी किती धारण केली? छे:! हे शिवशंकर नव्हेत. ही साधी हिंदी माणसेच आहेत. पोलिसाला डरणाऱ्यांनी आज निर्भयपणे काळे काळे साप खुशाल अंगावर सोडले आहेत! किती हे साप! वाहत येणाऱ्या माणसांच्या अंगावर चढून ते जणू बघत आहेत.

बाळांच्या पाळण्यावर चढत आहेत. बाळांना रेशमी करगोटा देत आहेत. मुलांना चावतील का ते? नाही नाही. आज प्रेमाचा महापूर. त्यांना आज विषाची आठवण नाही. तो पाहा, तो पाहा एक कृष्णसर्प त्या उसळणाऱ्या पाळण्यावर चढला. आतील मुलाच्या अंगावर वेटोळे करून बसला. सापाला ऊब मिळाली का? आता तर डोक्यावर जाऊन बसला. बघा बघा!

सापाप्रमाणे दुष्ट असणारे लोक दुसऱ्याच्या जिवावर जगतात. दुसऱ्याला खाली

दडपून त्याच्या डोक्यावर नाचतात. दुसऱ्याला गुलाम करून स्वत:ची हवेली बांधतात. दुसऱ्याचे वाटोळे करून स्वत: सुखात लोळतात. किसानाने निर्मावे, त्याच्यावर जमीनदारीच्या सापाने बसावे. धान्याच्या राशीला हे नागोबा हात लावू देत नाहीत. कामगाराने अगणित संपत्ती निर्मावी, त्याच्यावर पुंजीपतींनी फणा पसरून बसावे. कामगार मागू लागला तर त्याच्या अंगावर ते गरळ ओकतात. जगातील गरीब जनतेला या सापांचा ताप असह्य होत आहे. ऐक्याचा मंत्र जपून गरीब जनता या सापांना केव्हा मुठीत धरणार व त्यांचे विषारी दात पाडणार? विषाचे दात काढून टाकल्यावर हे भीषण भुजंग मग फुलांचे हार होतील, खुशाल गळ्यात घालावे. फुस् करण्याची पहिली सवय ते एकदम टाकणार नाहीत; परंतु ती दंतहीन फुस्फुस् मग बहुजन समाजाला गमतीची वाटेल.

जिकडे तिकडे पाणीच पाणी. लाल लाल नाचणारे भीषण पाणी. फेस उसळत आहे. लाटा नाचत आहेत. झाडेमाडे मधूनच माशांप्रमाणे वर डोकी काढून जात आहेत. जणू नद्यांनी हिरव्या पाचूचे दागिनेच घातलेले होते. हिऱ्याची हिरवी कुडी घातली होती. पाणी इतके चढले होते की, मोठमोठी उंच झाडे तीही बुडून गेली होती, जी फारच उंच झाडे, त्यांचा काही भाग बुडालेला नव्हता. ती उंच झाडे रक्तांबर नेसून तपश्चर्या करीत होती. त्या झाडांच्या अंगावर बघा मजा. तपश्चर्येत रममाण झालेल्या त्या तरुणांना कशाचेही भान नाही. सर्वत्र पाणीच पाणी झाल्यामुळे आज सारे साप बाहेर पडले. त्यांची बिळे पाण्याने भरली. पाण्यावर साप सळसळ करू लागले. ते सारे साप झाडावर चढले. आसपासच्या शेकडो मैल टापूतील तमाम साप, साऱ्या प्रकारचे, साऱ्या रंगाचे, पाण्यातून सळसळत येत व झाड दिसताच त्यावर चढत. भयंकर देखावा ! किती रंगांचे साप काळे, लाल, पिवळे, हिरवे, पांढरे, निळे, पट्टयांचे अनेक रंगांचे हजारो भुजंग आसपासच्या झाडांवर लटकले होते. झाडांना वेढून बसले होते. एका सापाच्या अंगावर दुसरा, दुसऱ्याच्या अंगावर तिसरा. हिरव्याच्या अंगावर पिवळा, पिवळ्याच्या अंगावर काळा. जणू नाना रंगांचे प्रचंड दोरखंड वळले जात होते. खाली पसरलेला लाल पाण्याचा समुद्र, त्याचे काय मंथन करावयाचे होते? ती झाडे म्हणजे जणू घुसळण्याची रवी व ते साप म्हणजे दोरी. कोण करणार हे घुसळण? का त्या वृक्षांच्या मुंजी होत होत्या. त्यांच्या कमरेला हिरवी-पिवळी मौन्जीमेखला बांधली जात होती! का ती झाडे शिवाचे दूत होती? सपाट सुंदर मैदानातून

इतके का साप राहत होते? आज बाहेर पडले. माणसाचे असेच आहे. माणूस वरून दिसतो शांत, दिसतो साधा; परंतु जर का त्याच्या जीवनात वादळ सुटले तर हृदयाच्या बिळातून सापच साप बाहेर पडतात. डोळे आग पाखडू लागतात, जीभ नागिणीप्रमाणे दंश करते. हात सापाप्रमाणे वळवळत असतात. लहानसा माणूस, परंतु त्याच्याजवळ सापाचे केवढे भांडवल असते! पुन्हा हे साप लपतात, पुन्हा डोळे निवळतात, जीभ गोड होते, हात शांत होतात.

ते पाहा, अद्याप साप येतच आहेत. सापाच्या अंगाच्या गुळगुळीत भिंतीवर ते वर चढू पाहत आहेत. घसरले, सरकले, पडले पुन्हा अनंत पाण्यात; पुन्हा धडपड. गाठले त्यांनी ते झाड. पुन्हा पुन्हा प्रयत्न सुरू. जीवनाची धडपड शेवटपर्यंत सुरू असते. ते काही साप फांद्यांवरून अर्धवट लोंबकळत आहेत. एक-दोन विळखे घालून त्यांनी आपले पाय खाली सोडले होते. नवीन चढणारे साप एकदम उडी मारीत व त्या लोंबकळणाऱ्या शेपटांना मिठी मारीत व तेथेच लोंबकळू लागत. जणू त्यांची सर्कस चालली होती, वेतावरचा मलखांब चाललेला होता! सापाला साप अशी एक ती नाना रंगी दुव्यांची साखळी तयार होत होती. कोणाच्या कमरेला ती घालायची? ते लोंबकळणारे साप वटवृक्षांना फुटणाऱ्या पारंब्यांप्रमाणे दिसत होते.

ते पाहा गारूडी, साप पकडणारे निर्भय लोक. त्यांनी अशा महापुरात नावा घातल्या आहेत नि पाण्यात सुंदर सुंदर रंगाचे साप पकडता येतील म्हणून त्यांना आनंद झाला आहे. मरणाशी खेळ खेळणारे लोक! सापांना पकडू पाहणारे हे लोक साधा पोलीस आला तर मात्र पळून जातात. माणसे सापापेक्षा भयंकर असतात का?

साप पकडणे सोपे नाही. ती पाहा त्यांनी नाव झाडाजवळ नेली. ओढला त्यांनी साप, तोंड धरून ओढला. अरे सुटले तोंड, केला दंश त्या सापाने. परंतु दुसऱ्याने पुन्हा धरले ते तोंड. पहिल्याने बोट झटकले. काढलीन् काही मुळी व त्याने खाल्ली. पेटाऱ्यात घातला त्यांनी साप, अरे मराल की, पुरे हा खेळ. ते हसून म्हणत, "मरायचे तर आहेच. सापाशी खेळ करून मरू. सापाला माणसाळवण्याच्या उद्योगात मरू."

पूर ओसरले. नद्या शांत झाल्या, सर्वत्र पडापड झालेली. सर्वत्र रडारड चाले. ठायी ठायी माणसे पुंजके करून बसली होती. कोणाची मुले गेली. कोणा मुलांचे आई-बाप गेले. पत्नीचा पती गेला. भावाच्या बहिणी गेल्या. बहिणीचे भाऊ गेले. प्रत्येकाचे कोणी तरी गेले होते, काही तरी हरवले होते. अंगावर वस्त्र नाही, पोटात

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

घास नाही, राहायला घर ना दार आणि थंडी पडू लागली. पुन्हा पाण्यातून वाचलेली थंडीत मरू लागली. ठिकठिकाणी गाईगुरे मरून पडली होती. माणसे मरून पडली होती. प्रेतांची घाण सुटली. मरीमाई सुरू झाली. रोग उठू लागले. ते ओले मरण, आता कोरडे मरण!

बंगालमध्ये मरणाची मेजवानी चालली होती. मृत्यूचा खेळ रंगात आला होता. परंतु जगलेल्यांना जगवायला सेवक उभे राहिले. मायमाऊली काँग्रेस धावली. ते शास्त्रज्ञ प्रफुल्लचंद्र राय, त्यांची ती वृद्ध मूर्ती उभी राहिली. त्यांनी स्वयंसेवक मंडळे स्थापिली. त्यांनी अनेकांच्या सह्यांचे पत्रक काढले. बंगालभर मदत गोळा होऊ लागली. इतर प्रांतांतूनही मदत येऊ लागली. एकच हृदय सर्व हिंदुस्थानचे आहे हे अशा वेळेस समजून येते. मोठा प्रसंग असला म्हणजे मोठी दृष्टी येते. महान आनंद आणि महान संकट त्या वेळेस केवळ हिंदुस्थानचे एक हृदय होते असे नाही तर सर्व मानवजातीचे हृदय एकच आहे असा अनुभव येतो. तुर्कस्तानात भूकंप झाला तर साऱ्या जगातून तारा येतात. बिहारमध्ये भूकंप झाला तर सर्व जगाच्या हृदयाला धक्का बसतो.

महापुरात विपन्न झालेल्यांना सर्वच प्रकारची मदत पाहिजे होती. झोपड्या बांधायला सामान हवे. थंडीपासून बचाव व्हावा म्हणून कपडे हवेत. भुकेसाठी अन्न हवे. सहाय्य गोळा करणारी मंडळे ठिकठिकाणी काम करू लागली. आधारगृहे उघडण्यात आली. पैसे, धान्य व कपडे यांची जमवाजमव सुरू झाली. निरनिराळ्या गिरण्यांतून कापडांच्या गाठी मिळाल्या. स्वयंसेवक घरोघर जाऊन कापड गोळा करू लागले. धान्याच्या व्यापाऱ्यांनी धान्य पाठविले. देणग्याही मिळू लागल्या.

महापुरातील टापूत दहा दहा मैलांवर आधारगृहे उघडली गेली. तेथून मदत मिळू लागली. धान्य, कपडे सारे एके ठिकाणी प्रथम जमविण्यात येई. तेथून पाठविले जाई. एके ठिकाणी मुख्य साठा, तेथून पुरवठा. स्वयंसेवकांची फार जरूर होती व त्याप्रमाणे ते मिळाले.

विश्वभारतीतूनही स्वयंसेवक गेले. रामदास त्या वेळेस घरी जाणार होता. मुकुंदरावांच्या किसान-मोर्चात सामील होणार होता. दयारामने त्याला मुद्दाम बोलावले होते. परंतु मायामुळे त्याचा बेत बदलावा लागला.

''महाराष्ट्रापेक्षा येथे आज महान विपत्ती आहे. समोर दुःख आहे, जवळच रडारड आहे. तेथे धावून जाण्याऐवजजी लांब कोठे चाललेत? चला, बंगालची सेवा

करा. पूर्वी मराठ्यांनी बंगालवर स्वाऱ्या केल्या. मराठे आले असं कळताच माता घाबरत व मुलांना घट्ट धरून ठेवीत. मुलं झोपत नसली तर 'मराठा दास्यु येईल, झोप', असं माता सांगत. ते पाप धुऊन टाकण्यासाठी चला. निर्मळ सेवेचा एक कण सारं पाप धुऊन टाकतो. स्नेहाचा एक बिंदू पसरतो व सुंदर रंग दाखवितो. एक लहानसा स्वच्छ किरण खंडोगणती अंधाराला प्रकाशमान करू शकतो. सुगंधी असं एक फूल जवळ ठेवलं तर अनंत घाणीचा विसर पडतो. खरं ना? चला. तर मग प्रेममय सेवेचा बंगाली मातांना आस्वाद द्या. बंगाली मातांची मुलं तुमच्या पूर्वजांनी रडवली. तुम्ही येऊन हसवा. माझ्याबरोबर चला. मी तुम्हांला सेवा शिकवते.'' असे माया म्हणाली व रामदासला नाही म्हणवेना.

जेथे मुख्य साठा होता तेथेच रामदास व माया यांना इतरांबरोबर काम मिळाले. स्वयंसेविकांना तेथे एक मोठे काम देण्यात आले होते. हजारो कपडे तेथे येऊन पडले होते; परंतु ते कपडे सारे धड होते असे नाही. फाटलेले जरा शिवायला हवे होते. गुंड्या लावायला हव्या हेत्या. ठिगळे जोडायला हवी होती. स्वयंसेविका हे काम करू लागल्या. तेथे शिवणाची दोन-तीन यंत्रे आणण्यात आली होती. त्यावर काही भगिनी काम करीत होत्या. मृणालिनी, हेमलता, माया हातांनीच भराभर टाके घालीत होत्या. शिवलेले कपडे व इतर कपडे यांचे वर्गीकरण करून अलग गठ्ठे बांधून ठेवण्याचे काम रामदास व इतर स्वयंसेवक करीत होते. स्त्रियांचे कपडे, लहान मुलांचे कपडे, पुरुषांचे कपडे साधारण मोठ्या मुलांचे कपडे असे प्रकार केले जात होते. काम करता करता गप्पागोष्टीही चालल्या होत्या.

''मृणालिनी, जरा नीट घाल की टाके!'' हेमलता म्हणाली.

''पुरे बाई तुझं. कपड्यांचे ढीग बघ किती पडले आहेत. असे नीट अगदी काम करू म्हटलं तर आटपेल तरी का?'' मृणालिनी म्हणाली.

''अगं, त्या गरिबांच्या अंगावर चार दिवस तरी ते राहायला हवेत ना?'' माया बोलली.

''कोणतंही काम असो, त्यात हृदय ओतलं पाहिजे, ते मन:पूर्वक केलं पाहिजे. एक टाका घालण्याचं असो किंवा महान ग्रंथ लिहिण्याचं असो. पावलोपावली परिपूर्णतेचं स्मरण माणसानं ठेवलं पाहिजे.'' हेमलता म्हणाली.

''मोठे व्याख्यानच देतेस की तू,'' मृणालिनी म्हणाली.

''का गं माये, तू नुसती चित्रकलाच का शिकतेस?'' हेमलतेने विचारले.

''दुसरंही थोडं थोडं शिकते. मी मराठी भाषा शिकत आहे.'' माया म्हणाली.

''बंगालीसारखी गोड आहे का गं ती?'' मृणालीनीने विचारले.

''त्यातील एका महान कवीने म्हटले आहे की, 'अमृतालाही जिंकील अशी माझी भाषा आहे'...'' माया म्हणाली.

''तेलगू भाषा अधिक नादमधुर असे प्रसिद्ध पंडित मॅक्समुल्लर म्हणत असे.'' हेमलता म्हणाली.

''बंगालीची सर कोणत्याही भाषेला येणार नाही. शरश्चंद्र, बंकीमचंद्र, रवींद्रनाथ, नवीनचंद्र, मायकेल मधुसूदन दत्त, डी. एल. राय अशी थोर नावे कोणत्या भाषेला उच्चारता येतील? या महान साहित्यसेवकांनी बंगाली भाषेला पृथ्वीमोलाची लेणी चढविली आहेत.'' मृणालिनी म्हणाली.

''बंगाली भाषेला असा अहंकार जडेल तर ती पडेल.'' माया म्हणाली,

''माया, तू बरोबर आणली आहेस काही चित्रं?'' हेमलतेने प्रश्न केला.

''येथे कशाला आणू? परंतु मी कॅमेरा आणला आहे.'' ती म्हणाली.

''फोटोग्राफीसुद्धा शिकली आहेस वाटतं?'' मृणालिनीने विचारले.

''अजून तशी तरबेज नाही झाले. परंतु अभ्यास करते.'' माया म्हणाली.

इतक्यात रामदास, हलधर शिवावयाचे कपडे तेथे घेऊन आले व शिवलेले नेऊ लागले.

''माया, गप्पा नको मारू. तोंड चालले आहे तितक्या वेगाने हात चालेल तर बरं होईल.'' रामदास म्हणाला.

''जरा शिवून पाहा तुम्ही, आमच्या बोटांना भोके पडली.'' माया म्हणाली.

''आम्हाला का शिवता येणार नाही?'' त्याने विचारले.

''शिवाल वेडेविद्रे. सुई कपड्यात जाण्याऐवजी बोटात जायची आणि मग तुमचीच सेवा करायची पाळी यायची.'' माया म्हणाली.

''तुला सेवेचं पुण्य मिळेल.'' रामदास म्हणाला.

''तुम्ही जा हो तिकडे. ते शिवलेले कपडे घेऊन जा.'' मृणालिनी जरा रागाने म्हणाली.

रामदास गेला.

"अगं, तो महाराष्ट्रीयन तरुण आहे. त्याला असं रागानं का बोलावं? परप्रांतीयाजवळ तर अधिकच आस्थेनं वागलं पाहिजे. आपल्या प्रत्येक शब्दावरून, प्रत्येक कृतीवरून तो आपल्या प्रांताची परीक्षा करीत असतो." माया म्हणाली.

"महाराष्ट्रातून काही आली का मदत?" मृणालिनी म्हणाली.

"आली असेल. महाराष्ट्र गरीब असला तरी कर्तव्याला चुकत नाही." माया म्हणाली.

इतक्यात रामदास तिकडून आला.

"माया, ही पाहा महाराष्ट्राची मदत. माझ्या गावची मदत. मी शांतेला लिहिलं होतं, दयाराम वगैरे मित्रांसही लिहिलं होतं. ते पाहा त्यांचं उत्तर! लिहितात की, कपडे पाठविले आहेत आणि आश्रमातील मित्रांनी फाटके कपडे शिवून पाठवले आहेत." रामदास आनंदाने सांगत होता.

"तुमच्या जिल्ह्यात अतिवृष्टीने दुष्काळ पडला आहे ना?" मायाने विचारले.

"तरीही बंगालच्या दु:खाची आठवण त्यांनी ठेवली आहे. गरीब महाराष्ट्रानं आपले निर्मळ हृदय पाठवलं आहे. येतेस का पाह्यला ती गाठ?" त्याने विचारले.

"आली असेल का पण?" तिने विचारले.

"बरेच दिवसांपूर्वी पाठविली आहे असं या पत्रात आहे. तेव्हा गाठ आलीच असेल." तो म्हणाला.

"मग कोठारात पडली असेल ती." माया म्हणाली.

"चल, ती आपण शोधून काढू." रामदास म्हणाला.

कोठारात गावोगांवच्या गाठी येऊन पडल्या होत्या. माया व रामदास रामपूरची गाठ शोधीत होते. शेवटी सापडली एकदाची.

"ही पाहा. महाराष्ट्राची गाठ सापडली हो." ती म्हणाली.

"शेवटी महाराष्ट्राचं हृदय तुलाच सापडलं." तो म्हणाला.

"गाठ सोडायला कठीण आहे." ती म्हणाली.

"सोनं मिळवायला कठीणच असतं. हिरे वर नाही मिळत, खोल खणावं लागतं." तो म्हणाला.

त्या दोघांनी ती गाठ सोडली. हेमलता, मृणालिनी त्याही तेथे आल्या. गाठ सोडताच वास आला. गोड गोड वास.

''कसला रे वास?'' मृणालिनी म्हणाली.

''महाराष्ट्रीय आत्म्याचा.'' माया म्हणाली.

या कपड्यांची राशीत एक लहानशी अत्तराची शिशी होती. कपडे काढता काढता ती सापडली.

''हे बघा काय सापडलं!'' माया म्हणाली.

''काय गं, माया?'' हेमलतेने विचारले.

''अत्तराची बाटली.'' माया म्हणाली.

''येथे का कोणाचं लग्न आहे? दुष्काळात, महापुरात सापडलेले दु:खीकष्टी लोक. त्यांना का अत्तर गुलाबपाणी या वेळेस सुचेल? त्यांच्या पोटात नाही घास. या महाराष्ट्रीय लोकांना काही काळ–वेळ कळत नाही. मरण्याचा प्रसंग आणि त्यांना गंमतच वाटत आहे. जणू नवरदेवाला कपडे पाठवायचे आहेत.'' मृणालिनी म्हणाली.

''मृणालिनी, तुला काही कळत नाही. या लहानशा बाटलीत महाराष्ट्रानं आपला गोड आत्मा पाठवला आहे. आमचे कपडे थोडे आहेत. ही लहानशी गासडी आहे, परंतु त्यात हृदय ओतलेलं आहे असा या बाटलीचा अर्थ आहे. जे, द्यायचं त्याच्यावर हृदयातील प्रेम शिंपडून द्यावं म्हणजे ती साधी वस्तू स्वर्गीय होते. सुदामदेवाचे पोहे पृथ्वीमोलाचे होतात. विदुराच्या कण्या अमृताहून गोड लागतात. एक प्रकारचं लग्नच आहे. महाराष्ट्राचा आत्मा व बंगालचा आत्मा यांचं लग्न लागत आहे. दूरची हृदयं जवळ येत आहेत. लग्न म्हणजे जवळ येणं. लग्न म्हणजे अलग न राहता सलग होणं.'' हेमलता म्हणाली.

''तुमच्या डोळ्यांना चष्मे आहेत. मला तरी एक द्या म्हणजे मलाही असे अर्थ वाचता येतील.'' मृणालिनी म्हणाली.

''असे चष्मे बाजारात मिळत नाहीत. बाजारात जवळच्या दृष्टीचे, लांबच्या दृष्टीचे चष्मे मिळतात; परंतु अंतर्दृष्टीचे चष्मे मिळत नाहीत. क्ष–किरणांनी शरीराच्या आतील फोटो मिळतात; परंतु अंतरंगाचे फोटो कोण कसे काढणार?'' हेमलता म्हणाली.

''हा एक कपडा निराळाच का बरे बांधलेला आहे?'' मायाने विचारले.

''थांब मी सोडतो.'' रामदास म्हणाला.

त्यात एक लहान चिट्ठी. वाचली.

एका गिरणी-कामगाराजवळ दोनच सदरे होते. त्यातील जो अधिक चांगला होता, तो त्याने दिला आहे. बंगाल उघडा पडला असता, आपण दोन सदरे ठेवणे पाप असं तो म्हणाला. त्याने आपले नाव सांगितले नाही. मी एक मजूर आहे, एवढेच तो म्हणाला.

मायाने तो सदरा मस्तकी धरला. हेमलतेच्या डोळ्यांत पाणी आले. मृणालिनी गंभीर झाली. हलधर, शशांक, हेमंतकुमार सारे तेथे आले. ती चिठ्ठी वाचून सारे सद्गदित होत.

''बंगाल उघडा पडला आहे म्हणून किती बंगाली लोकांनी एकच सदरा ठेवून बाकीचे पाठवले असतील बरं?'' हेमलता म्हणाली.

''महाराष्ट्रानं महाकाव्यं नसतील लिहिली, हृदयं हलविणाऱ्या रोमांचकारी कादंबऱ्या नसतील लिहिल्या. 'वंदे मातरम्‌चा' महान मंत्र नसेल दिला; परंतु वंदे मातरम्‌चा हा आत्मा महाराष्ट्रातून आला आहे. महाकाव्यं फिकी पडतील असं हे महान काव्य या लहानशासा सदऱ्यात लिहून पाठवलं आहे.'' माया म्हणाली.

महापुराच्या निमित्ताने या भारतवर्षाची लेकरे परस्परांच्या जवळ येत होती. अहंकार गळत होते. समभाव, प्रेमभाव जन्मत होता. स्वयंसेवकांचे काम चालले होते; परंतु बंगालमधील मोठा सण म्हणजे पूजादिवस; ते जवळ आले होते. नवरात्र हा बंगालचा राष्ट्रीय महोत्सव. त्या वेळेस आप्तेष्ट एकमेकांस देणग्या देतात. सर्वत्र समारंभ असतात. घरोघर उत्सव असतात. स्वयंसेवक व सेविका यांना घरी जाण्याची उत्सुकता होती.

''येता का माझ्या घरी? जाऊन येऊ चार दिवस.'' माया म्हणाली.

''तुझ्या घरी कोण आहे माझ्या ओळखीचं?'' रामदास म्हणाला.

''एकाची ओळख असली म्हणजे सर्वांची होते. माझ्या घरी तुम्हाला सारी ओळखतात. माझ्या गावातील लोकही ओळखतात. तुमच्या किती तरी गोष्टी मी सांगत असते.'' माया म्हणाली.

''माझी कोणती कारस्थानं सांगत असतेस.'' त्याने विचारले.

''एक बंगाली रत्न महाराष्ट्रात चोरून नेण्याचं कृष्णकारस्थान.'' ती म्हणाली.

''कृष्णकारस्थान म्हणजे रुक्मिणीच्या बाबतीत कृष्णानं केलं तेच की नाही? आणि तू का रत्न? स्वतःलाच दिवे ओवाळून घ्यावे.'' रामदास म्हणाला.

"परंतु मी माझं नाव उच्चारलं का? मी माती आहे. रत्न कोणतं ते तुम्हाला माहीत. मला काय त्याचं नावगाव माहीत! कानावर मात्र आली आहे कुणकुण म्हणून म्हटलं." माया म्हणाली.

माया, तुमच्या महोत्सवाचे दिवस ही गोष्ट खरी; परंतु या दुःखीकष्टी लोकांना आज कोणता आनंद? आपण सारीच चार दिवस जाऊ तर येथे कोण काम करील? उघडी अनाथ माणसं सारखी येत असतात. एखादी माता उघडं बाळ घेऊन येईल व म्हणेल, 'द्या याला आंगडे.' परंतु येथे कोणीच नसेल तर? तुमची होईल पूजा; परंतु ती माता पायी चालत आलेली, आशेनं आलेली, ती निराश होईल, तिचा धीर खचेल. माया, या दुःखी बंधू-भगिनींची सेवा म्हणजेच खरी पूजा. नवरात्रात देवीची आपण पूजा करतो. आमच्याकडे अठरा हातांची देवी असते. कोणती ही देवी? अठरा पगड जातींचे लोक हेच ते हात. असे हात असलेली हिंदमाता म्हणजेच आपली देवी. त्या हिंदमातेची पूजा म्हणजेच देवतापूजन. दुष्काळात, महापुरात सापडलेले हिंदू-मुसलमान येथे येतील. त्यांना सहानुभूती व साहाय्य देण्यासाठी येथे राहणं म्हणजेच नवरात्र." रामदास म्हणाला.

"मी एकटी घरी जात नाही. तुमचंही म्हणणं बरोबर आहे. प्रेमानं कधी कर्तव्याची जाणीव होते, तर प्रेमानंच कधी विस्मृती पडते." ती म्हणाली.

"प्रेम वाढवलं म्हणजे असं होत नाही. मोठ्या प्रेमामुळे मोठे कर्तव्य कोणतं ते कळतं." रामदासने सांगितले.

तेथील कचेरीचे मुख्य व्यवस्थापक हेरंबरचरण घरी गेले नाहीत. माया घरी गेली नाही. रामदासही तेथे होता. आणखीही काही स्वयंसेवक राहिले.

"माझ्याजवळ शिवायला शिका." माया म्हणाली.

"मला येतं शिवायला, शिवून दाखवू?" रामदासने विचारले.

"दाखवा बरं," ती म्हणाली.

"तेथे बाहेर चल." तो म्हणाला.

"चला." ती म्हणाली. दोघे बाहेर आली.

"ही घ्या सुई, शिवा." ती हसून म्हणाली.

"तू पळ." तो म्हणाला.

"का? जवळ असेल म्हणजे लाज वाटेल वाटतं? टाका नीट न पडता बोटात गेला तर मी हसणार नाही; बोटातली सुई काढायला येईन." ती म्हणाली.

''त्या दिवशी स्वतःच्या पायात बोचलेला काटा काढवेना; मला हाक मारलीस आणि आता दुसऱ्याच्या बोटातील सुई काढणार होय? बरं, ते जाऊ दे. तू पळ बघू.'' तो म्हणाला.

''खरंच का जाऊ?'' ती म्हणाली.

माया खरेच पळत सुटली. रामदास एकदम हळूच पाठोपाठ पळत गेला. त्याने एकदम मायेच्या पाठीला हात लावला. तिने घाबरून मागे पाहिले तो रामदास.

''काय गेली ना बोटात सुई?'' तिने विचारले.

''पण शिवून दाखवलं ना, काही असो.'' तो म्हणाला.

''इतक्यात झालं शिवून?'' तिने हसून प्रश्न केला.

''हो.'' तो म्हणाला.

''दाखवा बरं.'' ती म्हणाली.

त्याने पुन्हा पाठीला हात लावला.

''दाखवा ना.'' ती म्हणाली.

त्याने तिच्या हाताला स्पर्श केला.

''दाखवायला लाजता ना?'' तिने विचारले.

''मी सारखा शिवतो आहे. तुला दिसत नाही, समजत नाही मी काय करू?'' असे म्हणून तो हसला.

''हसून फजिती लपत नसते.'' ती म्हणाली.

''अगं वेडे, महाराष्ट्रात खेळामध्ये एखादा पळत असला व आपण त्याला धरलं म्हणजे त्याला शिवला असे म्हणतात. शिवाशिवीचा खेळ असतो हो तो. तो तुला शिकवला व एक शब्दही शिकवला.'' रामदास म्हणाला.

''शिकवण्याची ही प्रत्यक्ष पद्धत वाटतं?'' तिने हसून विचारले.

एके दिवशी एक माता आपली दोन मुले घेऊन तेथे आली. ती मुले उघडी होती. ती कपडे मागत होती.

''येथून कपडे मिळत नाहीत. येथे नुसता साठा असतो. वाटण्याच्या त्या केंद्रातून घेऊन जा हं.'' माया म्हणाली.

''परंतु कोठे जाऊ या लहानग्यांना घेऊन? तुम्ही द्या ना.'' ती म्हणाली.

''मी विचारून येते हं'' माया म्हणाली.

माया हेरंबकुमारांना विचारायला गेली. रामदास व ते हिशेब करीत होते. ''पूजादिवसामुळे इतर केंद्रेही बंद आहेत. येथेच द्या तिला कपडे.'' हेरंबकुमार म्हणाले.

सुशिक्षित व शहरातील लोकांच्या मुलांचे ते कपडे. त्या किसान मातेला आपल्या लहानग्याला ते नीट घालता येईनात. रामदास इतक्यात तेथे आला.

''थांबा, मी घालून देतो हं त्याच्या अंगात.'' तो म्हणाला.

''बायकांचं काम तुम्ही कशाला करता?'' माया म्हणाली.

''बायका गंमत पाहत उभ्या राहिल्या तर पुरुषांना नको का करायला?'' तो म्हणाला.

''रोज थोडंच तुम्ही जाणार आहात त्या मुलाच्या अंगात घालायला? तिच्या आईलाच शिकू दे.'' माया म्हणाली.

''परंतु शिकवायला तरी हवं ना? का हसत उभं राहायचं?'' तो म्हणाला.

''रागावलेत वाटतं? पुरुषाचा राग नाकावर असतो. मी जातेच मुळी.'' असे म्हणून ती गेली. लगेच परत आली.

''आमचा राग नाकावर, तुमचा नाही का?'' त्याने विचारले.

''आता त्या दुसऱ्याही मुलाच्या अंगात घाला.'' ती म्हणाली.

''चिडवू नकोस मला. काही लाज वाटत नाही. हा बघ घालतो.'' असे म्हणून रामदास त्या दुसऱ्या मुलाच्या अंगात कपडा घालू लागला.

''स्टेडी प्लीज.'' माया म्हणाली.

''धसमुसळेपणा थोडाच करतो आहे?'' तो म्हणाला, त्याने वर पाहिले.

''माया, असे चोरून फोटो घेणं बरं का?'' तो म्हणाला.

''पुढं-मागे कधी काळी जर कोणी तुम्हाला मुलांना आंगडे-टोपडे घालायला सांगितलं व हे बायकांचे काम म्हणून तुम्ही तुच्छतेनं नाकारलं तर हा आपला फोटो घेतलेला असावा.'' माया म्हणाली.

''पुढं काय होणार आहे कोणास माहीत!'' तो म्हणाला.

''संन्यासी होणार की काय?'' तिने विचारले.

''येतं असं मनात.'' तो म्हणाला.

''तुम्ही संसारातही संन्यासी व्हाल. गरीब मातांच्या मुलांना जो प्रेमानं नटवतो, तो संसारात राहूनही मुक्त होईल.'' माया भक्तिप्रेमाने म्हणाली.

“माया तरून जायला कठीण असतं. माया जिंकणं कठीण.” तो म्हणाला.

“जनी जनार्दन पाहणारा तेव्हा तरून जातो.” ती म्हणाली.

“ज्ञानेश्वरीत असाच एक चरण आहे.” तो म्हणाला.

“सांगा ना मला, माया तरून जाण्याचा चरण.” ती म्हणाली.

येथे एकचि लीला तरले। जे सर्वभावें मज भजले।
तया ऐलोचिकडे सरले। मायाजळ।।

ही ओवी त्याने म्हणून दाखविली. मायेला पाठ होईपर्यंत त्याने म्हटली.

“कितीदा म्हणू ग? एकपाठी का नाही झालीस?” तो म्हणाला.

“एक-पाठीच आहे. दुसरी दाखवा बरं पाठ.” ती हसून म्हणाली.

काही दिवसांनी परत माया व रामदास पुढे शांतीनिकेतनात आली. महापूर आला व गेला. परंतु मायेच्या व रामदासच्या हृदयात आलेला प्रेममहापूर गेला नाही. तो आणखी वाढतच गेला. महापुराच्या निमित्ताने देवाने त्यांना अधिकच जवळ आणले. देवाचे हेतू अतर्क्य आहेत.

+++

घरची तार

त्या दिवशी मकर संक्रांत होती. रामदास सर्वांना हलवा देत होता.

''तीळ घ्या, गूळ घ्या, गोड बोला.'' असे सर्वांना सांगत होता. माया अलीकडे त्याच्याजवळ बोलत नसे. एखादे वेळेस एकमेकांकडे पाहून दोघे मंद हास्य करीत. परंतु फुलणारे हास्य लगेच मावळे. बाहेर येऊ पाहणारे हसू उभयता आत लपवीत, हृदयातील हास्य हृदयात गुदमरे. त्या हास्याला ओठावर येऊन हास्य करण्याची परवानगी नव्हती.

रामदासने सर्वांना तिळगूळ दिला. एकटी माया राहिली. तिला त्याने तिळगूळ दिला नाही. त्याच्या मनात मायाकडे जाण्याचे पुन:पुन्हा येई. परंतु तो शेवटी गेला नाही. आपल्या खोलीत तो दिलरुबा वाजवीत बसला. परंतु तार तुटली. संगीत बंद झाले. तार बांधण्यात रामदास दंग झाला.

''तुटली ना तार, बरं झालं.'' माया म्हणाली.

''तुला दुसऱ्याच्या दु:खात आनंदच वाटतो.'' रामदास म्हणाला.

''तुला दुसऱ्याचा अपमान करण्यातच आनंद वाटतो.'' ती म्हणाली.

''कोणाचा केला मी अपमान?'' त्याने विचारले.

''मायेचा.'' ती म्हणाली.

''मायेचा मान करणारा फसतो. मायेला हाकलून दिलं पाहिजे. मायेत गुरफटता कामा नये.'' तो म्हणाला.

''हे तुमचं चित्र, हा तुमचा मी काढलेला फोटो, हे सारं घ्या, तुमचे मजजवळ काही नको.'' ती म्हणाली.

''तूच त्याला काडी लाव.'' तो म्हणाला.

''काडीसुद्धा तोच लावतो ज्याचा काही संबंध असतो. प्रेम करील तोच अग्निसंहार करील.'' ती म्हणाली.

''माया, मी काय करू?'' त्याने विचारले.

''मला विसरा.'' ती म्हणाली.

''अशक्य आहे.'' त्याने उत्तर दिले.

''आजच विसरलेत. साऱ्या जगाला 'गोड बोल' सांगितले. परंतु माझ्याकडे आला नाहीत. साऱ्या जगाला तिळगूळ दिलात. मला मात्र अपमानाचे. अपेक्षेचे विष.'' ती म्हणाली.

''माया तू का निराळी आहेस? तू व मी अक्षरश: एकरूप आहोत. माये, हा घे हलवा, गोड बोल हं. असं मी स्वत:लाच म्हटलं व स्वत: खाल्ला. तुला नाही पोहोचला तो?'' त्याने विचारले.

''ही काही तरी बतावणी आहे. तुम्ही माझ्या दाराजवळ आला होतात. परंतु परत गेलात. तुम्ही आत याल असं वाटून मी खोटं झोपेचं सोंगही घेतलं. परंतु पावलं माघारी गेली. तुमच्या अहंकारानं तुम्हाला येऊ दिलं नाही. परंतु लक्षात ठेवा, निरहंकारी झाल्याशिवाय माया जिंकता येणार नाही.'' ती म्हणाली.

''माया, मी तुझ्या दारापर्यंत आलो एवढा तरी निरहंकारीपणा शिकलो ना? त्या दिवशी तू जे शब्द बोललीस ते ऐकल्यावर कोण तुझ्या दारापर्यंत तरी आला असता? ? कुत्र्याचा लघळपणा मी करतो का?? झाडून टाकू दे मला तो. बरं केलंस. मला सावध केलंस ते. रामदास अत:पर कुत्रा होणार नाही. धीरगंभीर मृगेंद्र होण्याची खटपट करील.'' रामदास म्हणाला.

''जगातील प्रेम शेवटी काचेचं भांडं. त्याला जरा मारलेली टिचकीही सहन होत नाही. फार अलगद उचलावे लागतात हे प्रीतीच्या रसाचे पेले. श्वासोच्छ्वासानंही त्याची छकलं होतील, फुंकराने फुटतील.'' माया म्हणाली.

''स्वाभिमान म्हणून काही आहे की नाही?'' रामदासाने विचारले.

''तो असता तर तुमच्या दारात मी आले असते का?'' माया म्हणाली.

''चित्रे परत करायला आलीस.'' तो म्हणाला.

''हृदयात कायम करण्यासाठी आले'' ती म्हणाली.

''माया!'' त्याने उत्कटतेने हाक मारली.

''काय?'' तिने हळुवारपणे विचारले.

''आपण एकमेकांस पाहिलं आणि एकदम बोलू लागलो. कधी लाजलो नाही, शरमलो नाही. जणू नवीन असं काही नव्हतंच. जणू शतजन्मांची आपली ओळख होती. खरं की नाही?'' तो भावनाभराने बोलला.

''एकमेकांस पाहिलं आणि जणू आधीच हृदयात असलेले सूक्ष्म फोटो एकदम विकसित झाले. पूर्वीच्याच बीजाला जणू एकदम अंकुर फुटले.'' माया म्हणाली.

''हा घे तिळगूळ. झालं ना गोड?'' त्याने विचरले.

''माझ्या हृदयाची तार तोडलीत. म्हणून तुमच्या दिलरुब्याचीही तार तुटली.'' ती म्हणाली.

''माझ्या जीवनातील तू संगीत.'' तो म्हणाला.

''माझ्या जीवनातील तुम्ही कला-मूर्ती.'' ती म्हणाली.

''संयमाशिवाय संगीत नाही. फुंकणीतून सूर निघत नाही. परंतु संयमी बासरीतून निघतात.'' रामदास म्हणाला.

''प्रमाणाशिवाय कला नाही.'' माया म्हणाली.

''माया, बांध गं ही तार, हलक्या हातानं परंतु घट्ट बांधायला हवी.'' तो म्हणाला.

''आमचे हात हलके असतात, सुकुमार असतात. परंतु आम्ही पुरुषांना घट्ट बांधून ठेवतो.'' माया म्हणाली.

''पुरुषांच्या जीवनवृक्षाची स्त्रिया म्हणजे मुळे. मुळे झाडाला जखडून ठेवतात, म्हणून तर वृक्षाचा माथा उंच जातो, फुलाफळांनी शोभतो. मोठा पूर आला तर आजूबाजूची माती निघून जाते; परंतु मुळे सोडीत नाहीत, ती शेवटपर्यंत चिकटून असतात.'' रामदास म्हणाला.

''ते वृक्षही कृतज्ञतेनं आपली फुलं, तो पुष्पकिरीट मुळांच्या मायांवर अर्पण करतात. मुळांच्या चरणावर ते पुष्पवृष्टी करतात.'' माया म्हणाली.

''माया, खेडोपाडी म्हणजे हिंदुस्थानची मुळं. सर्वांनी आपलं वैभव या मुळांच्या चरणी वाहिलं पाहिजे. श्रीमंतांनी आपली श्रीमंती, बुद्धिमंतांनी आपली बुद्धी, कलावंतांनी आपली कला या खेड्यांच्या चरणी वाहिली पाहिजे.'' रामदास म्हणाला.

“मी खेड्यांतील जीवन चित्रात रंगवीन व जगाची सहानुभूती खेड्यांना मिळवून देईन.” माया म्हणाली.

“मी खेड्यातील जनतेत जाईन व त्यांना संगीत ऐकवून क्षणभर दुःखाचा विसर पाडीन.” रामदास म्हणाला.

“माये, तू गरिबीत आनंद मानशील?” एकदम त्याने नवीन प्रश्न केला.

“तुमच्या हृदयासारखं श्रीमंत हृदय जर मिळेल तर कुबेराची संपत्तीही मी तुच्छ मानीन.” माया म्हणाली.

“कधी-कधी माझ्या मनात येतं की, बाबांच्या पश्चात् जी इस्टेट मला मिळणार ती सारी देऊन टाकावी. गरिबांचं गरिबाला मिळू दे. आमचा मोठा वाडा आहे. त्याचं सुंदर आरोग्यधाम बनवू. तेथे रोग्यांसाठी खाटा ठेवू. प्रसूतीसदन ठेवू. डॉक्टर व दाया राहतील. बाबांची सारी धनदौलत या कामी लावून द्यावी. स्वतः एखाद्या झोपडीत राहावे व जीवनातील त्यागाचं संगीत अनुभवावं.” रामदास पुढील बेत सांगत होता.

“मायेला जिंकणारा रामदास बंगल्यात नसेच राहत. तो घळीत राहत असे.” माया म्हणाली.

“तुला काय वाटत असतं?” त्याने विचारले.

“मी साध्या कागदावर सुंदर रंग भरायला शिकले आहे. साधा एक कोळशाचा तुकडा व त्यानं नयनमनोहर मूर्ती रेखाटावयास मी शिकले आहे.” माया म्हणाली.

“माया, मला जायचं आहे. फणीबाबूंनी आज रसगुल्ले खायला त्यांच्या खोलीत बोलावलं आहे.” रामदास म्हणाला.

“खा हं एकटे-एकटे” ती हसत म्हणाली.

“तुझी आठवण करून खाईन.” तो म्हणाला.

“माझं पोट भरेल.” ती म्हणाली.

रामदास गेला. माया गेली. त्यांचा अबोला संपला. तिळगूळ घेऊन गोड झाले सारे. रुसव्याफुगव्याशिवाय गंमत नसते. अनुरागाला रागाचा तांबूस रंग मधून-मधून हवा. सतारीच्या तारा पिरगाळाव्या लागतात, तेथे त्याला मधून-मधून ठोकावे लागते. गंमत म्हणूनही तबलजी जरा हातोडी मारतो; परंतु मग म्हणतो, “पहिल्यानंच चांगला वाजत होता, उगीच ठोका मारला.” मग आणखी चार ठोके मारावे लागतात. आणि गोड बोल पुन्हा निघू लागतात. प्रेमाच्या मसलतीत असेच आहे. कधी-कधी

एकमेकांचे कान पिरगळावे लागतात, कधी एकमेकांना सुकुमार प्रहार करण्याची इच्छा होते. त्याने अधिकच बिघडते गाडे; परंतु पुन्हा सुधारते सारे.

दोन-चार दिवस झाले आणि अकस्मात् बाबूला तार आली. त्याचे नवीन वडील गोविंदराव आजारी होते. खोटी तार तर नसेल ना, लग्नाचा तर नसेल ना घाट घातलेला, अशी शंका त्याच्या मनात आली. परंतु ती क्षणभरच राहिली. घरी ताबडतोब बोलावले होते.

बाबू जरा भांबावला. घाबरला. त्यांच्या तारेची वार्ता सर्वत्र गेली. मित्र येऊन चौकशी करून गेले. मायाही आली.

''तुम्ही गेलंच पाहिजे.'' ती म्हणाली.

''हो, परंतु जरा घाबरल्यासारखं वाटतं.'' तो म्हणाला.

''का बरं?'' तिने विचारले.

''काही कमी-जास्त झालं तर? मग मला इकडे परत येता येईल की नाही देव जाणे. घरचं सर्व पाहावं लागेल. आतापर्यंत मी मोकळा होतो; परंतु मग सारा संसार शिरावर पडेल. सारी जबाबदारी येईल. देणीघेणी, खतेपत्रे, सतराशे प्रकार. मी या गोष्टीत केवळ अनभ्यस्त. काय होईल ते खरं.'' तो म्हणाला.

''चार दिवसांपूर्वीच तुम्ही म्हणालात की, पुढे मागे जेव्हा ही इस्टेट माझ्या ताब्यात येईल तेव्हा ती दरिद्री जनतेस देऊन टाकीन. देवानं जणू तुमचा निश्चय ऐकला.'' ती म्हणाली.

''मी इस्टेटीचा भुकेला नाही. बाबा बरे होऊ देत. त्यांची सेवा करीन, ती इस्टेट वाटून टाकण्याचे श्रेय मला मिळावं म्हणून का मी बाबांच्या मरणाची इच्छा करू? छे: छे:! असं कधीही माझ्या मनात आलं नाही.'' रामदास म्हणाला.

''माझ्या म्हणण्याचा तसा हेतू नव्हता. परंतु परवाचे शब्द मला सहज आठवले.'' ती म्हणाली.

रामदास बांधाबांध करू लागला. मायेने त्याची वळकटी बांधली. ''ही शाल बाहेरच राहू दे. तुम्हाला गाडीत होईल.'' माया म्हणाली. ''बाहेर नको. ती ट्रंकेत ठेव. तुझ्या हातच्या सुताची ती शाल. ती हिरेमाणकाप्रमाणे कुलपात ठेवू दे.'' तो म्हणाला, ''ट्रंक एखादे वेळेस चोरीस गेली तरी अंगावरची शाल तर राहील! तुमच्या डोळ्यात केरकचरा गेला तर ही शाल तो काढून टाकील. वारा सुटला तर तो लागू

देणार नाही. गाडीत कंटाळा आला तर ही शाल किती तरी गोष्टी सांगेल. ती प्रद्योतची माहिती देईल. अक्षयबाबूंची निराशा सांगेल. ही शाल वरच राहू दे हं.'' ती म्हणाली.

रामदासने सर्वांचा निरोप घेतला. कालीचरणबाबू, फणीबाबू यांच्याकडे तो जाऊन आला.

''रामदास, तुझे वडील बरे होऊ देत, पुन्हा ये, प्रकृती कळव. तुझ्यामुळे मुकुंदरावही येथे आले. विचारांची मेजवानी मिळाली. तुझा स्वभावही गोड, परोपकारी.'' फणीबाबू म्हणाले.

''महापुराच्या वेळेस तू फार चांगलं काम केलंस असं मुद्दाम लिहून आलं आहे. त्या महाराष्ट्रीय मजुराच्या शर्टची सत्यकथा वाचून गुरुदेवांच्या डोळ्यांतून पाणी आलं.'' कालीचरण म्हणाले.

रामदासच्या मित्रांनी त्याला अल्पोपाहाराला बोलावलं होतं. गिरीश म्हणाला, ''रामदास, ही काही आनंदाची वेळ नाही. तू चिंतेत आहेस. परंतु न जाणो काय होईल ते. काही वेडेवाकडं झालं व तू पुन्हा येऊ न शकलास तर? म्हणून हा प्रसंग योजला आहे.''

अल्पोपाहार झाला. रामदासने सर्वांचा निरोप घेतला. तो मायेच्या खोलीत गेला. माया रडत होती.

''रामदास, कधी भेटशील तू परत?'' तिने विचारले.

''देवाची इच्छा असेल तेव्हा.'' तो म्हणाला.

''मी तुला काय देऊ?'' तिनं विचारलं.

''देण्याचं काही शिल्लक राहिलं नाही. आपण परस्परांना दिलं आहे.'' तो म्हणाला.

''खरंच का?''

''हो.''

''बंगाल व महाराष्ट्र यात किती अंतर?'' तिने विचारले.

''अनंत.'' तो म्हणाला.

''अनंत?'' तिने दु:खाने विचारले.

''माया, अनंत म्हणजे शून्य. ब्रह्माला दोन्ही विशेषणे लावतात.'' तो म्हणाला.

"पुरुषांना श्लोक आवडतात. बायकांना नाही आवडत. आम्हाला साधं सरळ उत्तर पाहिजे असतं. आडपडदा नको." ती म्हणाली.

"काय?" तिने विचारले.

"मी बंगालचा आत्मा घेऊन जात आहे. कुडी येईल मागून." तो म्हणाला.

"आत्म्याला जरूर पडली तर. आत्मा अनंतात बुडाला तर कुडीची काय पर्वा!" ती म्हणाली.

"माया, मी तुझा आहे ना?" त्याने विचारले.

"हो, आणि मी कोणाची?" तिने विचारले.

रामदासने तिचा हात हातात घेतला व त्यावर लिहिले, "माझी."

"पुन्हा लिहा, समजलं नाही." ती म्हणाली.

त्याने तिचा हात दाबला. "आता समजलं? प्रेमाला प्रकट भाषा सहन होत नसते; ती त्याला समजत नाही. त्याला मुकी भाषा, गूढ भाषा आवडते." ते म्हणाला.

रामदास गेला. विश्वभारतीतून गेला. त्याने स्वतःच्या जीवनाचे तेथे संगीत मिळविले व दुसऱ्याच्या जीवनातही ओतले बंगाल व महाराष्ट्र यांचे त्याने एक प्रकारे लग्न लावले.

+++

पित्याची इच्छा पूर्ण केली

रामदास वडिलांच्या जवळ बसला होता. गोविंदराव अत्यंत क्षीण झाले होते. त्यांच्याने फार बोलवतही नसे. परंतु जेव्हा काही बोलत, तेव्हा ते सारे देण्या-घेण्याविषयीच असे. मरणाकडे जातानाही पैशाचेच स्मरण होत होते. जन्मभर ज्या देवतेची उपासना त्यांनी केली, तिचेच स्मरण ते करीत होते. रात्रंदिवस कमरेला किल्ल्या असावयाच्या. किल्ली म्हणजे देव, किल्ली म्हणजे पंचप्राण. ती लहानशी किल्ली! किती जणांचे प्राण तिने तिजोरीत कोंडून ठेवले होते! खेड्यापाड्यांतील शेकडो किसानांचे संसार त्या किल्लीने कुलुपात आणून ठेवले होते. ती किल्ली म्हणजे विषवल्ली होती.

"बाबा, त्या किल्ल्या बोचत असतील कमरेला. जरा दूर ठेवा ना त्या आता." रामदास म्हणाला.

"मी काही मरणार नाही इतक्यात. डॉक्टर काय म्हणाले? अद्याप तीन-चार महिने काढतील असं काही तरी म्हणाले नाही का? ती प्रॉमिसरी मुदतीबाहेर जाईल हो. त्या मुनीमजीचं नसतं लक्ष. जा, त्यांना आठवण दे. येथे माझ्याजवळ कशाला बसला आहेस? मी जिवंत आहे तोपर्यंत सारं नीट समजावून घे. नीट कारभार करू लाग. म्हणजे मी सुखानं मरेन." गोविंदराव म्हणाले.

"बाबा, आता राम म्हणा ना. जरा देवाला आठवा ना. संसाराचा विसर पडू दे." रामदासाने प्रेमाने सांगितले.

"कर्तव्य करीत मरावं असं तुम्हीच ना म्हणता? मरताना म्हणे 'अमका' माझा देश, माझा देश करीत मेला. मीसुद्धा मरताना 'माझे पैसे, माझे पैसे करीत मेलो तर त्यात काय वाईट? ज्याचं त्याचं जीवनकार्य निरनिराळं. त्या त्या बाबतीत

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

मरेपर्यंत त्यानं दक्ष राहिलं पाहिजे. रामदास, तुझं लक्षण काही ठीक नाही.'' गोविंदराव म्हणाले.

''काय करू बाबा?'' त्याने विचारले.

''तू त्या मुकुंदरावांची संगत सोडून दे. ते शेतकऱ्यांना चिथावीत आहेत. शेतकरी माजोरे होत आहेत. दाणा घालीत नाहीत. व्याज भरीत नाहीत. मुकुंदराव म्हणजे सावकारांचं, जमीनदारांचं मरण.'' ते म्हणाले.

''आणि सावकार व जमीनदार कोट्यवधी किसानांचं मरण. बाबा, 'एक मरो परंतु लाखो जगोत' असं नको का म्हणायला? मूठभर सावकारांनी, जमीनदारांनी, श्रीमंतांनी चैन करावी, आणि लाखांनी का ती चैन चालू राहावी म्हणून रात्रंदिव उपाशीपोटी मरावं? मुकुंदराव शेतकऱ्यास खरा धर्म शिकवीत आहेत. बांडगुळांना पोसणं अधर्म आहे.'' रामदास म्हणाला.

''आम्ही का बांडगुळं?'' पित्याने विचारले.

''नाही तर काय? वृक्षाच्या रसावर ती बांडगुळं पोसतात व वृक्षाला नष्ट करतात. परंतु वृक्ष मेला तर आपणही मरू हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. गरिबांच्या श्रमावर आपण जगतो. आपण परपुष्ट आहोत.'' रामदास म्हणाला.

इतक्यात बाहेर ओटीवर बाचाबाची चाललेली ऐकू आली. रामदास उठून बाहेर आला.

''आत वडील आजारी. काय आरडाओरड? तुम्हाला जरा हळू नाही का बोलता येत?'' रामदासाने मुनिमजींना विचारले.

''अहो, हळू बोलून का हे लोक ऐकणार आहेत? येथे दिलरुबा नाही वाजवायचा, येथे ढोल वाजवायचा. त्यांच्याजवळ हळू बोलेन, गोड बोलेन तर हे डोक्यावर बसतील. हळू बोलण्याला ते दुबळेपणा मानतात. जो सावकार मोठ्यानं बोलेल त्याचा वसूल येतो. हळू बोलणारा रडत बसतो.'' मुनिमजी म्हणाले.

''पण काय आहे याचं म्हणणं?'' रामदासाने विचारले.

''म्हणतो की, यंदा कोठून देऊ व्याजाचे पैसे? यंदा मुळीच काही पिकलं नाही. घरात भरून ठेवतात, सावकाराला नाही म्हणतात. ते काही नाही. याच्यावर फिर्याद केलीच पाहिजे, मालक तसं म्हणत होते.'' मुनिजींनी सांगितले.

''यंदा अतिवृष्टीमुळे पिकं गेली. लाखो शेतकरी एकत्र जमून त्यांनी सांगितलं. ते का खोटं? तुम्ही स्वत: डोळ्यांनी नसेल का पाहिलं? सरकारं समजा परकी. आपण तरी येथलेच आहोत ना? आपल्याच लोकांना का आपण बोलावं? त्यांच्या श्रमानं आपण जगतो, त्यांचा का अपमान करावा? ही कृतघ्नता आहे. काय तुमचं नाव?'' त्याने त्या शेतकऱ्याला विचारले.

''सोनखेडीचाच मी. माझं नाव गणबा. यंदा कठीण आहे बघा राजांनो दशा. घरी पोरांच्या जिवाला गोड नाही वाटत. बायको घोंगडीवर पडलेली. शेतकऱ्याचं कुणी नाही जगात.'' तो म्हणाला.

''कशानं आजारी आहेत?'' त्याने विचारले.

''उपासमारीनं. शेतकऱ्याला दुसरा आजार नाही. ते ग्रामोद्धारवाले येतात, गप्पा मारायला, सरकारी अधिकारी येतात; परंतु शेतकऱ्यांच्या मुख्य रोगावर कोणी बोलत नाही. शेतकऱ्याला पोटभर खायला मिळेल तर इतर गोष्टी करण्याकडे त्याचं लक्ष लागेल. रस्ता करा म्हणे. कशाला करा? सावकाराची गाडी जप्तीसाठी यायला, नि पोलीस मोटार घेऊन यायला? आम्ही गावचे लोक खपून रस्ता करू, परंतु आमचा माल आमच्याजवळ राहणार असेल तर तो रस्ता करायला उत्साह राहील. उपासमार हा रोग आधी दूर व्हायला हवा. हवा चांगली मिळाली, उजेड नीट घरात आला, रस्ता चांगला झाला, परंतु पोटात मात्र घास नाही, तर काय उपयोग? शेतकऱ्याचं प्रेत न्यायला चांगला रस्ता झाला. दुसरं काय?'' गणबा म्हणाला.

इतक्यात फळांच्या करंड्या घेऊन स्टेशनवरून माणूस आला.

''द्राक्षं नाही का रे आली?'' मुनीमजींनी विचारले.

''मोसंबी नि डाळिंबंच आली.'' तो माणूस म्हणाला.

''घरात ठेव नेऊन.'' मुनीमजी म्हणाले.

''थांब, येथेच फोडू. गणबाच्या मुलांना देऊ दोन डाळिंबं, देऊ चार मोसंबी.'' रामदास म्हणाला.

''एक दिवस द्याल. रोज का देता येतील?'' मुनीमजींनी प्रश्न केला.

''देता येईल तोपर्यंत देऊ. क्रांती झाली म्हणजे सर्वांना रोज मिळेल.'' रामदास शांतपणे म्हणाला.

करंडीतून फळं काढून रामदासने दिली. गणबाने पदरात बांधून घेतली.

"गणबा, तू जा. काही काळजी करू नको. कोठे आहे त्याचा कागद?" त्याने मुनीमजीस विचारले.

"हा पहा. मुदतही भरत आली आहे. नवीन प्रॉमिसरी करून घेतली पाहिजे. मुनीमजी म्हणाले.

"गणबा, आजपर्यंत किती दिलंस व्याज?" रामदासने विचारले.

"माझ्या हिशेबाने दोनशेच्यावर दिले गेले. हे कापूस आमचा आणतात व भाव कमी लावतात. शेंगा आणतात, भाव कमी लावतात. असा चालतो हिशेब. पैसे घेतले त्यापेक्षा अधिक त्यांना मिळाले. परंतु मुद्दल कायम ते कायम." गणबा म्हणाला.

रामदासाने त्या प्रॉमिसरीचे टर्रकन तुकडे तुकडे केले व बाहेर फेकले.

"हे काय देवा, आम्ही तुमचे पैसे देऊ. नरकात थोडंच जायचं आहे!" गणबा रडत म्हणाला.

"तू आणखी पैसे दिलेस तर मात्र नरकात जाशील. दुसऱ्याची चैन चालविणं म्हणजेही पाप आहे. आळशी लोकांना पोसणं म्हणजे अधर्म. गणबा, स्वर्ग–नरकाच्या कल्पना आता बदला. आता तुम्ही जरा विचार करायला लागा. आपल्या दुबळेपणानं आपण दुष्टांना अन्याय करावयास प्रवृत्त करतो. त्यामुळे त्या अन्यायात आपणही भागीदार होतो. ईश्वर विचारील, "त्या पाप्याने तुझ्याजवळ अन्याय्य पैसे मागितले, परंतु तू का दिलेस? तुझा आत्मा कोठे गेला होता? तू शांतपणे का प्रतिकार केला नाहीस?" जा, गणबा तू मुक्त आहेस. तुझ्या आजारी बायकोला सांग, मुलांना सांग की, आता आपण पिकवू ते आपणास खाण्याचा अधिकार आहे. हे ऐकून त्यांचा आजार जाईल. जा." रामदास म्हणाला.

"तुम्ही का आजच मालक झालेत?" मुनीमजींनी विचारले.

"बाबा आजारी आहेत. मग मला नको का पाहायला व्यवहार? त्यांना नका ऐकवू या कटकटी. त्यांना रामराम म्हणू दे." रामदास म्हणाला.

"पित्याने 'राम' म्हणावे अशी इच्छा करणारा स्वर्गातच जाईल वाटतं?" मुनीमजी म्हणाले.

"पिता 'राम' म्हणणार आहे हे निश्चित. ते माझ्या इच्छेवर नाही, तुमच्या नाही. आता मरताना गरिबांचे त्यांना आशीर्वाद मिळू देत. म्हणजे ते आशीर्वाद त्यांना

देवाजवळ घेऊन जातील. मरणोन्मुख वडिलांना कष्टाळू बंधू-भगिनींचे आशीर्वाद मिळवून देणारा तोच खरा सत्पुत्र.'' रामदास म्हणाला.

''हाच का व्यवहार? असाच का पुढे कारभार चालणार?'' मुनीमजींनी विचारले.

''असाच सचोटीचा कारभार.'' रामदास म्हणाला.

''मग कारभार लवकर संपेल. अशा कारभाराला नको मुनिमजी, नको कोर्टकचेरी.'' मुनीमजी म्हणाले.

''मालक घाबरले आहेत. चला लवकर.'' गड्याने येऊन सांगितले.

मुनीमजी निघून गेले. रामदास घरात आला. तो पुन्हा पित्याच्या उशाशी बसला. त्याने हळूहळू वारा घातला. छातीवर हात फिरवला. पिता जरा शांत झाला. डोळे मिटलेले होते. मधून ओठ जरा हालत, गोविंदरावांची पत्नीही जवळ होती. ती सचिंत दिसत होती.

''आई तू काळज़ी नको करू. मी आहे.'' रामदास हळुवारपणे म्हणाला.

''तू असून नसल्यासारखा. सख्खा मुलगा थोडाच आहेस तू?'' पोटचा गोळाही हल्ली विचारीत नाही, परका किती विचारणार?'' ती म्हणाली.

''मी परक्यासारखा वागतो का? बाबांची तार मिळताच नाही का आलो?'' त्याने विचारले.

''इस्टेटीसाठी आलास धावून.'' ती म्हणाली.

''आई, मी शपथ घेऊन सांगतो, या इस्टेटीचा मला मोह नाही.'' तो म्हणाला.

''पाहीन पुढे.'' ती म्हणाली.

पित्याने डोळे उघडले. त्याला काही तरी बोलायचे होते.

''रामदास, हिला महिन्याला २५ रुपये देत जा. हो म्हण.'' गोविंदराव म्हणाले.

''तुमची इच्छा प्रमाण.'' तो म्हणाला.

''शब्दांचा काय भरवसा?'' ती म्हणाली.

''मग काय करू आई?'' रामदासने विचारले.

''लेखी असेल तर थोडी शाश्वती.'' ती म्हणाली.

''आसन्नमरण पित्याजवळ दिलेला शब्द का मी पाळणार नाही?'' त्याने दु:खाने विचारले.

''सारी इस्टेट तू घालवणार; मला कोठून देणार २५ रुपये? मघा तो गणबा आला होता तर त्याची प्रॉमिसरी फाडून टाकलीस.'' आई म्हणाली.

''काय, प्रॉमिसरी फाडलीस?'' एकदम उठून गोविंदरावांनी विचारले.

''बाबा, शांत पडून राहा.'' रामदासने त्यांना निजवले.

''कसा शांत पडू? ते प्रॉमिसरीचे पुडके येथे आण. माझ्या उशाशी ठेव. तू ते फाडून टाकशील. वाटोळें करणार साऱ्या इस्टेटीचं.'' बाप म्हणाला.

श्रमाने पित्याला पुन्हा ग्लानी आली. पत्नी तेथून उठून गेली. रामदास बसला होता. कोणी समाचाराला येत होते, मान हालवून जात होते.

''आणलंस पुडकं? कोठे आहे?'' पित्याने विचारले.

''राम-राम, राम-राम'' रामदास म्हणू लागला.

''दाम म्हणजे माझा राम. आण ते पुडकं.'' पिता ओरडला.

''ते का तुमच्याबरोबर तुम्हाला न्यायचं आहे बाबा?'' रामदासाने दुःखसंतापाने विचारले.

''हो, न्यायचे आहे, स्वर्गात फिर्याद लावीन. मेल्यावर तेथे येतील सारे. विचारीन त्यांना दिलेत का पैसे?'' बाप म्हणाला.

''बाबा, ते पुडके तुमच्याबरोबर मी देईन.'' गंभीरपणे रामदास म्हणाला. गोविंदरावांचा क्षण जवळ आला. रामदास तेथे गीता म्हणत होता.

''शेवटची इच्छा विचार.'' कोणी सांगितले.

''काही सांगा-सवरायचे नाही ना? व्यवहार असतात!'' दुसरा कोणी म्हणाला.

''पैसे ठेवले असतील पुरून; रामदास, विचारून घेतलेस का?'' तिसरा म्हणाला.

रामदास राम-राम म्हणत होता.

''बाप मरावा म्हूणन मुलाची प्रार्थना चालली आहे.'' बाहेर कोणी तरी म्हणाला व बाकीचे हसले.

गोविंदरावांनी प्राण सोडला. प्रेतयात्रेस किती तरी मंडळी.

''नीट रचा रे लाकडे. चिता कोसळली तर स्वर्ग मिळणार नाही.'' लाकडे रचणारे म्हणत होते.

''लक्षाधीशाला स्वर्ग नाही तर का भिकाऱ्याला?'' दुसरा म्हणाला.

''अप्सरा व अमृत, फुलाफळांच्या नंदनवनातील बागा श्रीमंतांनाच मिळणार.'' तिसरा म्हणाला.

''कल्पवृक्षांच्या बागा गरिबांना नसतात. मनात आलं की मिळालं ते श्रीमंतांचंच नशीब, इतरांना दुष्काळ व वाण. श्रीमंतांची बाग नेहमी फुललेली-फळलेली. गोविंदरावांना वाटेल ते मिळत होते. आंब्याचे दिवस नव्हते, तरी त्यांना आली एक करंडी.'' चौथा म्हणाला.

सरण रचून झाले. डोक्याखाली मजबूत लाकूड घातले गेले. रामदास तेथे काही करत होता.

''आता हलवू नका. कोसळेल.'' सर्वांनी सल्ला दिला.

''कोसळणार नाही; मजबूत करतो.'' रामदास म्हणाला. प्रॉमिसरी नोटा, खतपत्रे यांचं ते पुडकं होतं. ते त्यानं येताना आणलं होतं. खादीच्या कपड्यात गुडाळलेलं होतं. रामदासने ते पित्याच्या उशाशी ठेवले.

''खादीची उशी वाटतं?'' कोणी विचारले.

''काय रे आहे त्या?'' आणखी एकाने प्रश्न केला.

''बापाचे पाप.'' एकाने उत्तर दिले.

रामदास बोलला नाही. अग्नी देण्यात आला. चिता भडकली. चंदन, कापूर, तुळशीची काष्ठं पेटली. चंदनासारखा देह झिजला नसला तरी शेवटी तरी चंदन आले. कापुरासारखे निर्मळ यश जोडले नसले तरी शेवटी कापूर मिळाला. संसारावर जिवंतपणी तुळशीपत्र नसेल ठेवता आले, तथापि मरताना तरी तुळशीकाष्ट मिळाले.

''खरंच ते कागद होते. ते पहा जळत आहेत.'' पाहणारे म्हणाले.

''रामदास, काय हे केलेस?'' लोकांनी विचारले.

''पित्याची इच्छा पूर्ण केली. प्रॉमिसरीची पुडकी त्यांना सारखी दिसत, ती त्यांच्याबरोबर पाठवली.'' रामदास शांतपणे म्हणाला.

+++

दीनबंधू

रामदासाची दत्तकसंबंधाची आई स्वतंत्र राहू लागली. तिला २५ रुपये दरमहा तो देणार होता. रामदासाने ज्या प्रॉमिसरी, जी खतपत्रे जाळली त्यांची त्याच्याजवळ नीट नोंद होती. त्याने सर्व कागदपत्रे नीट तपासून ठेवली होती. गरीब शेतकऱ्यांना त्याने मुक्त केले होते. श्रीमंताकडची कर्जे-ती नव्हती जाळली गेली. त्यांच्याजवळ तडजोडी करून वा एकंदर देवघेव प्रकरणातून तो मुक्त होणार होता. सोनखेडी, शिवतर वगैरे अनेक गावचे शेतकरी रामदासाने मुक्त केले. ते त्याला देव मानू लागले. किसानांनी त्याला 'दीनबंधू' हे नाव दिले.

रामदास एके दिवशी सोनखेडीला गेला होता. दयारामाच्या आश्रमात तो उतरला होता. पुढील आयुष्यासंबंधी बोलणे चालले होते. रामदासाच्या मनात सोनखेडीला कोठेतरी एखादे लहानसे घर बांधून राहावे असे वाटत होते. आपला दिलरुबा खेड्यातील दुःखी मायबहिणींस ऐकवावा असे त्याला वाटत होते. किसानांच्या संसारात प्रेमस्नेहाचे संगीत तो ओतू इच्छित होता. दिवाणखान्यातील संगीत, राजांच्या राजवाड्यांतील संगीत तो चंद्रमौळी झोपडीत आणणार होता. भगीरथाचे ते काम होते. स्वर्गातून गंगेला भगीरथाने भूतलावर आणून मानवांना मोक्ष दिला. मानवांची अन्नाची ददात दूर केली. गंगेच्या काठी केवढी सुबत्ता! जमीनदारांनी ही सुबत्ता आपल्या कुलपात पुन्हा आणून ठेवली ही निराळी गोष्ट! क्रांती होईल व पुन्हा दिवाणखान्यातील सुबत्ता आम जनतेची होईल. कलाही दिवाणखान्यात येऊन बसल्या आहेत- कोंडवाड्यात त्या पडल्या आहेत. त्या जनतेच्या करावयाच्या आहेत. जनतेला मोक्ष देणाऱ्या, दुःखांतून मुक्त करणाऱ्या, सुखाचा स्पर्श करणाऱ्या त्या झाल्या पाहिजेत. दीनबंधू रामदास ते करू इच्छित होता.

''संगीतसे उद्धार होगा आपका और लोकका।'' संगीताने आपलाही उद्धार होतो व लोकांचाही होतो. संगीत सर्वांना एका उच्च वातावरणात घेऊन जाते. संगीत चराचरात भरून राहिले आहे. संगीताने पशुपक्षी लुब्ध होतात. हरिणे वेडी होतात. गायी तटस्थ राहतात, नाग डोलू लागतात. संगीताने चराचरांचे ऐक्य होते. सर्वांचा एका दिव्य वृत्तीत लय होतो. म्हणून तर संगीताला वेद म्हणतात. म्हणून तर 'धन्य ते गायनी कळा।' असे समर्थ रामदास म्हणतात.

''दयाराम, येथे येऊन मी राहणार आहे, तुमच्या आश्रमाच्या पावित्र्याच्या शेजारी येऊन राहणार आहे. येथे लहानशी झोपडी बांधावी म्हणतो.'' रामदास म्हणाला.

''आश्रमातच का नाही राहात?'' दयारामाने विचारले.

''मी आज एकटाच आहे. उद्या एकटाच राहीन असं नाही. समजलास ना? मी लग्न करणार आहे. संसारात पडणार आहे.'' रामदास म्हणाला.

''राहा येथे. आम्हाला आधार होईल. दीनबंधू जवळ असल्यावर आणखी काय पाहिजे?'' दयाराम म्हणाला.

''मी विश्वभारतीत ग्रामीण विकास वर्ग जोडला होता. खेड्यांच्या पुनर्रचनेचा अभ्यास केला. तो अभ्यास मला इतरत्र काय कामाचा? तेथे खेड्यांतच राहून जे करता येईल ते करावं.'' रामदास म्हणाला.

''आणि आता तू म्हणशील ते लोक करतील; खरोखरच ते म्हणतात की, रामदास म्हणजे देव आहे. तू त्यांना कातायला सांगितलंस तर ते काततील. घाण करू नका सांगितलंस, तर ते तसं करतील, त्यांची संघटनाही होईल. मुकुंदराव किसानांची संघटना करत आहेत. तू त्यांना आता जाऊन मिळ. झपाट्यानं संघटना वाढेल. रामदासनं शेतं परत दिली, बाकीच्या सावकारांनी का देऊ नयेत? ज्यांना मुदलाइतकी रक्कम व्याजाच्या रूपात मिळाली, त्यांची कर्जे संपली असं समजलं गेलं पाहिजे. वास्तविक शेतकऱ्यांचाच पैसा शेतकऱ्यांना कर्ज म्हणून देण्यात येतो. सावकारांनी का तो गादीवर लोळून निर्माण केलेला होता? शेतकऱ्यांचीच ती ठेव होती. शेतकऱ्यांची ती ठेव सांभाळून त्याला वेळच्या वेळी देणं या कामाबद्दल घ्यावा त्यांनी थोडा मोबदला. त्यालाच व्याज म्हणावयाचं; परंतु शेतकऱ्यांच्या मानेला फास लावणं हा झाला आहे सावकारीचा अर्थ. सर्वस्व गमावून बसले शेतकरी. सुताचा धागा किती तारणार? शेतकऱ्यांची मायमाऊली जमीन ती त्याला परत मिळाली पाहिजे. शेतकऱ्यांची प्रचंड

संघटना त्यासाठी हवी. हे महान कार्य आहे. रामदास, तू आता त्या कामात पड. त्या कामात पडणं कठीण आहे. हातावर शीर घेणं आहे. सरकारचा रोष होईल. परंतु ते सारं केलं पाहिजे. तू नाही करणार तर कोण करणार?'' दयाराम म्हणाला.

''मी करीन ते काम. एक नम्र सेवक म्हणून या कामात पडेन. हे काम एकाचं नाही. जिल्ह्या-जिल्ह्यांत हजारो तरुण जेव्हा या व्रतानं काम करू लागतील, तेव्हाच रंग चढेल. परंतु तोपर्यंत ठिकठिकाणी आरंभ झाला पाहिजे. वाट पाहात थोडंच बसायचं? क्रांतीला अनुकूल काल येत आहे. या वेळेसच उठावणी केली पाहिजे.'' रामदास म्हणाला.

''तिकडे संयुक्त प्रांत, बिहारात केवढी संघटना आहे. मुकुंदराव सारं पाहून आले. तिकडची हकीगत सांगू लागले की, आपणासही ऐकूनच चेव येतो, स्फूर्ती येते. आपल्याकडेही तसं व्हावं असं वाटतं. शहरांत कामगारांची संघटना; खेड्यांतून किसानांची संघटना; या दोन संघटना एकदा का खंबीर पायावर उभ्या राहिल्या म्हणजे काम फत्ते झालं. मग ठिणगी पडायचाच आवकाश.'' दयाराम म्हणाला.

''मोहन धनगावाला कामगारात संघटना करीत आहे. तो त्यांचे वर्ग चालवतो. तेथील कामगारांची त्यांच्यावर भक्ती आहे. मोहन किती तरी काम करतो. त्याची सेवा पाहून मला लाज वाटली. मी त्याला प्रणाम करून आलो. मुनीप्रमाणे एखाद्या झोपडीत राहतो. दुपारी कामगारांच्या बायकांना शिकवतो; त्यांच्या सुख-दुःखांची चौकशी करतो. रात्री कामगारांना शिकवतो. सायंकाळी युनियनच्या कचेरीत तक्रारी ऐकतो. सकाळी तक्रारी घेऊन मिलमध्ये जातो. मॅनेजर वगैरेशी दाद लावण्याची खटपट करतो. फावल्या वेळात वाचतो. ज्ञान मिळवतो. जगातील कामगारांना कोणत्या सुखसोयी आहेत त्या साऱ्या त्यानं युनियनच्या कचेरीत लिहून ठेवल्या आहेत. कचेरी सुंदर आहे. कचेरी बोलकी आहे. त्या कचेरीत जाता भिंतीवरचे आकडे, भिंतीवरची पत्रकं, नकाशे साऱ्या वस्तू आपणाजवळ बोलू लागतात. दयाराम, मोहनचं काम मुकाट्यानं चाललं आहे. तो बी पेरत आहे.'' रामदासाने सांगितले.

''रामदास, मोहनला जपलं पाहिजे. सेवा करता यावी म्हणून प्रकृतीची काळजी घेणं हाही धर्म आहे. सेवकानं शरीराची हयगय करणं गुन्हा आहे. पापच ते. मोहन अती श्रम करतो. तीही एक प्रकारची आसक्तीच. त्याला सांग की, 'प्रकृतीला जप. तू जगशील तर कामगारांची चळवळ जगेल.' ''दयाराम म्हणाला.

''मोहनची काळजी घेणारं माणूस हवं. तो लग्न का करत नाही?'' रामदासने विचारले.

''तो लग्न लावणार नाही. आपण जिच्याजवळ लग्न लावू, ती मरेल असं त्यालाही वाटतं.'' दयाराम दु:खाने म्हणाला.

''माझ्या शांताचं त्याच्यावर प्रेम आहे. शांता शिकत आहे. अद्याप दोन वर्षं ती शिकणार. परंतु मला तर वाटतं तिनं शिकणं संपवून मोहनची काळजी घेण्यास यावं. मोहन एकटा राहिला तर दोन वर्ष जगणार नाही.'' रामदास म्हणाला.

''परंतु अर्धवट शिकणं सोडून यायचं का? सहा महिन्यांचा सुईणीचा वर्ग तरी पुरा करून यावं. तू दवाखाना चालवणार आहेस तेथे शांता काम करील.'' दयारामने सुचविले.

''दवाखाना रामपूरला निघणार. रामपूरला वाडा आहे. मोहन धनगावला काम करणार.'' रामदास म्हणाला.

''समजा, येथे रामपूरला शांता न आली तरी धनगावला ती काम करील. सुईणीचं काम शिकून आली तर पोटापुरतं मिळवील. मोहनची काळजी घेईल.'' दयाराम म्हणाला.

''मी शांतेला पत्र लिहितो.'' रामदास म्हणाला.

मित्रांचे असे बेत चालले होते. सोनखेडीला रामदासाची झोपडी तयार होऊ लागली. लहानशीच परंतु टुमदार अशी होती. दयाराम ती बांधवून घेत होता. हिरालाल सूचना देत होता. रामदास मुकुंदरावांबरोबर अनेक ठिकाणी हिंडू लागला. त्याचे ठिकठिकाणी राजाप्रमाणे स्वागत झाले. त्यागाचे तेज काही अपूर्व असते. शिवतर तर त्याचे मूळचे गाव. तेथे त्याचे आई-बाप होते. रामदास आपल्या घरीच उतरला होता. बायामाणसे सारखी तेथे येत व त्याचे कौतुक करून जात.

''रामदास, श्रीमंतांच्या मांडीवर बसलास व पुन्हा भिकारी झालास!'' आई म्हणाली.

''आई, असं वैभव श्रीमंताला मिळतं का? गरिबांची पिळवणूक करणारा रामदास येथे आला असता तर अशी माणसांची रीघ येथे लागली असती का? मी काही कपटे जाळले. काही कागद जाळले आणि हे वैभव जोडलं. ही अमोल हृदयं जोडली.'' रामदास म्हणाला.

"तूही शांतेसारखा एकटा राहणार का?" आईने विचारले.

"शांता एकटी नाही राहणार! शांतेचं लग्न मी ठरवून टाकलं आहे." तो म्हणाला.

"बंगालमध्ये पाठवणार की काय तिला?" तिने विचारले.

"आई, मोहनजवळ शांताचं लग्न ठरलं आहे." तो म्हणाला.

"मोहन! तो माकड? तो भिकारडा?" आई म्हणाली.

"आई, मोहन म्हणजे मोलाचा मोती आहे. त्याच्यासमोर आम्ही लोटांगण घालावं. मोहनचा महान आत्मा आहे. तुम्हाला त्याची पारख नाही." तो म्हणाला.

"एका मजुराशी का शांतेचं लग्न?" ती म्हणाली.

"आई, श्रमानं जगणारा मजूर हा ऐतखाऊ कुबेराहून अधिक अब्रूदार आहे. श्रीकृष्ण भगवान तर गायी चारी. परंतु राजेमहाराजे त्यांच्या पायावर डोकं ठेवीत. मोहनच्या चरणांवर सर्वांनी डोकं ठेवावं अशा योग्यतेचा तो आहे." रामदास म्हणाला.

"काय म्हणाल ते खरं आणि तू करणार की नाही लग्न? संपलं का तिकडचं शिक्षण?" आईने विचारले.

"आई, एका बंगाली मुलीजवळ मी लग्न लावलं तर चालेल की नाही? बंगाली विद्या मिळवली, बंगाली मुलगी पण मिळवतो." रामदास हसून म्हणाला.

"काही करा. नीट संसार करा म्हणजे झालं. वेडेवाकडं वागू नका एवढंच सांगणं." आई त्याच्या पाठीवर हात फिरवीत म्हणाली.

शिवतरला मुकुंदराव व रामदास यांची जंगी मिरवणूक काढण्यात आली. सुंदर रथ सजविण्यात आला. त्याला केळीचे खांब बांधण्यात आले होते. तोरणे लावली होती. तिरंगी व लाल झेंडे झळकत होते. वाद्ये वाजत होती. लेझीम खुळखुळत होते, झणझणत होते. क्रांतीची गाणी म्हटली जात होती. इन्किलाबची गर्जना होत होती. 'दीनबंधू रामदास की जय!' असे जयजयकार होत होते. 'दीनबंधू रामदास झिंदाबाद!' अशाही गर्जना होत होत्या. वाटोवाट रथ थांबे; सुवासिनी येऊन ओवाळीत. रामदासाच्या कपाळी कुंकू लावीत. रामदास प्रणाम करी. रामदासाच्या घराशी रथ थांबला. त्याची आई त्याला ओवाळावयास आली. रामदासाने खाली उडी मारली. आईच्या पायांवर डोके ठेवले. दृष्ट पडू नये म्हणून आईने बोटे मोडली.

"उदंड आयुष्याचा हो!" मातेने आशीर्वाद दिला.

मिरवणुकीत बायकाही सामील झाल्या. गीता 'इन्किलाब झिंदाबाद' हे गाणे सांगत होती. इतक्यात दुसरी एक भगिनी निराळेच गाणे सांगू लागली. कोणी केले ते गाणे? कोणी रचले? गीतेच्या वर्गातील एका भगिनीनेच ते तयार केले होते. शेताभातात खपणाऱ्या बाया क्रांतीची गाणी रचू लागल्या. धान्य निर्माण करणाऱ्या वेद निर्मू लागल्या. ऐका तो वेद, ऐका ती किसानक्रांतीची ऋचा :

किसानांच्या बायका आम्ही शेतकरी बाया
नाही आम्ही राहणार आता दीनवाणी गाया ।। धृ. ।।
सरकाराला सांगू आम्ही
सावकाराला सांगू आम्ही
पोराबाळां हवे आमुच्या पोटभर खाया
पोटभर खाया ।। नाही. ।।
आजवरी खाल्ल्या लाथा
आता करू वर माथा
लुटारूंची दुनिया आता पडेल आमुच्या पाया
पडेल आमुच्या पाया ।। नाही. ।।
उन्हाने शेतात मेलो
भुकेने घरात मेलो
क्रांती करू आता आम्ही मिळवू थोडी छाया
मिळवू थोडी छाया ।। नाही. ।।
खपेल तो आधी खाईल
नवीन हा धर्म येईल
जाळू खोट्या धर्माची घटोत्कची माया
घटोत्कची माया ।। नाही. ।।
आडाणी न राहू कोणी
साऱ्या आम्ही होऊ ज्ञानी
ज्ञान हवे जरी हवी दीन दशा जाया
दीन दशा जाया ।। नाही. ।।

कामाची दिवसा पाटी
ज्ञानाची रात्री पाटी
अधीर झालो आम्ही आता सत्ता हाती घ्याया
सत्ता हाती घ्याया ।। नाही. ।।
कडेवर मुलं घेऊ
क्रांतीत सामील होऊं
लाठी खाऊ गोळी खाऊ अर्पू आम्ही काया
अर्पू आम्ही काया ।। नाही. ।।

असे ते नवगीत म्हटले गेले. टाळ्यांच्या ठेक्यावर म्हटले गेले. शहरातील पांढरपेशे कवी किसानाला समजतील व किसानांना उठवतील अशी क्रांतिगीते रचतील तेंव्हा रचतील; खेड्यातील किसान स्त्रियांना जरूर भासली. त्यांना वेदना सुरू झाल्या. त्यातून ही सोपी, सुंदर व तेजस्वी गीतबाळे जन्माला येऊ लागली. ती क्रांतीच जन्माला येत होती.

मिरवणूक संपली. घनदाट सभा भरली. उत्कृष्ट व्यवस्था होती. एका बाजूला स्त्रिया बसल्या, एका बाजूला पुरुष बसले. क्रांती करणारे व्यवस्था ठेवावयास शिकत होते. किसान स्वयंसेवक–स्वयंसेविका यांची दले सभोवती उभी होती. सुंदर दृश्य होते.

मुकुंदरावांनी रामदासाविषयी दोन शब्द सांगितले ते म्हणाले, ''आज रामदास दीनबंधू होऊन तुमच्या सेवेस आला आहे. ज्याला क्रांतीचं कंकण हाती बांधावयाचं आहे त्यानं स्वतःचा संसार आधी पेटवावा लागतो. क्रांती स्वतःपासूनच सुरू केलेले बरी. रामदास माझा विद्यार्थी होता. त्याची ही त्यागवृत्ती पाहून मला कृतार्थता वाटत आहे. तो हिंडला फिरला आहे. अनुभव घेऊन आला आहे. तिकडे बंगालमध्ये शिकत असताना तिकडील शेतकऱ्यांचीही त्यानं सेवा केली. सेवा हाच त्याचा आनंद. तुम्ही सारे या त्यागी व तेजस्वी पुरुषाच्या मागं उभे राहा. संघटना करा. हुकूम होताच कूच करा. आज आपण सत्याग्रह थांबविला आहे. आपण प्रचंड चळवळ केली. थोडं फळ मिळालं. यंदा थोडी सूट मिळाली. अधीर नका होऊ. आजच्यानं सारं संपलं असं नका समजू. आजच्या मिळालेल्या यशानं आपण संघटित होऊ या व शेवटच्या लढ्यासाठी तयार होऊ या. आज वाफ कोंडून ठेवू या. शक्तीचा संचय करू या.

उद्या वेळ येताच इतकी प्रचंड वाफ सोडू. इतक्या वेगानं किसानांची गाडी सोडू की, विरोध करणारे जे समोर येतील त्यांचा नि:पातच्च होईल.''

मग रामदास थोडेसे बोलला. तो म्हणाला, ''बोलण्याची कला मी शिकलो नाही. तुमची संघटना पाहून मला आनंद होत आहे. मायबहिणींचा उत्साह पाहून तर तुमच्या मोक्षाची वेळ जवळ आली, ग्रहण लवकरच सुटणार, असं मला वाटत होतं. आपण आणखी तयारी करू या. या तयारीबरोबर स्वावलंबी व्हावयास शिका. गावातील पैसा बाहेर जाणार नाही असं करा. घरीच कपडा तयार करा. फावल्या वेळात थोडं काता. घरची भाकर व घरचा कपडा, या दोन गोष्टींत आपण परावलंबी नाही राहता कामा. गावातील काही लोक सोनखेडीस जाऊन विणकाम शिकून या. गावात माग लावा. पतीनं सूत कातावं व वस्त्र पत्नीला द्यावं. पत्नीनं सूत कातावं व त्याचं वस्त्र पतीला द्यावं. बहिणीनं भावासाठी कातावं व भावानं बहिणीसाठी कातावं. ते प्रेमाचं वस्त्र जरी जाडंभरडं असलं तरी ते वापरण्यात किती आनंद वाटत असेल! जणू ते प्रेमाचं चिलखत वाटेल. त्याप्रमाणेच तुम्ही गावातील अस्पृश्य बंधूंस जवळ घ्या. जुने खोटे धर्म दूर करा. प्रेमाचा धर्म शिका. सारे गरीब एक होणार नाहीत, तोपर्यंत प्रश्न कसा सुटणार? सावकार तुम्हाला छळतो. तुम्हा हरिजनांना छळून तेच पाप करतो. माणसाला पशूहून नीच नका समजू. अस्पृश्य बंधू समाजाची सेवाच करत आहेत. असे आपण नीट वागू लागलो म्हणजेच क्रांती. ही क्रांती शतमुखी आहे. समाजिक, राजकीय, धार्मिक, शैक्षणिक, औद्योगिक सर्व प्रकारची क्रांती, सर्वप्रकारची गुलामगिरी नष्ट करावयाची आहे हे विसरू नका. तुम्ही माझं स्वागत केलंत, मी ऋणी आहे. मला ओवाळलंत, माझ्या कपाळी कुंकू लावलं. त्याचा अर्थ हा की, क्रांतीसाठी डोक्यावर लाठी बसून माझं डोकं लाल झालं पाहिजे. माझ्या पंचप्राणांनी मी क्रांतीला ओवाळलं पाहिजे, मला ते धैर्य येवो व सर्व श्रमणारी जनता एक दिवस सुखी होवो. दुसरं काय?''

दीनबंधू रामदासाचा असा हा सर्वत्र दौरा झाला. वातावरण चांगले तयार झाले. खेड्यापाड्यांतील विरोध मावळले. आडमुठ्ये लोक जरा सरळ झाले. रामदासाच्या त्यागाचे ते बळ होते. ज्या चळवळीत संन्यास आहे, त्याग आहे, तीच चळवळ फलद्रुप होण्याचा संभव असतो.

+++

शांतेचा संसार

रामदासाचे पत्र मिळाल्यापासून शांता अस्वस्थ होती. विद्या की विवाह हा तिच्यासमोर प्रश्न होता. मोहन स्वतःच्या प्रकृतीची बिलकुल काळजी घेत नव्हता, प्रेमाचे माणूस, जवळ आल्याशिवाय तो काळजी घेणे शक्यही नव्हते. मोहन नसेल तर मला शिकून काय करायचे? मोहन नसेल तर कोठला आनंद? कोठला उत्साह? कोठली स्फूर्ती? शांतेच्या जीवनाचे जीवन म्हणजे मोहन होता. तिने शेवटी विद्येला रामराम करण्याचे ठरविले. ती धनगावला निघून आली.

दुपारच्या वेळी मोहन आपल्या झोपडीत वाचीत पडला होता, तो शांता तेथे आली. ती राहिली. मोहनकडे पाहत उभी राहिली.

"शांता, किती हळू पायांनी आलीस! तू! माझ्याकडे येताना तू धावत का नाही आलीस? एकदम येऊन मिठी का नाही मारलीस? मला मिठी मारणं म्हणजे मरणाला मिठी मारणं तुला वाटतं, हो ना? म्हणून भीत भीत आलीस? दबत-दबत आलीस? बस माझ्याजवळ." मोहन म्हणाला.

"तू पडून राहा. मोहन, किती रे खोल गेले डोळे तुझे! तू स्वतःची काळजी का नाही घेत?" तिने विचारले.

"शांता, किती तरी कामगारांचे डोळे माझ्यापेक्षा खोल गेले आहेत. त्यांच्या मुलांची तोंडं सुकून गेली आहेत. कामगारांचे भयाण संसार पाहून माझे डोळे का वर येतील? माझे डोळे का हसतील, आनंदाने नाचतील? त्यांची दुर्दशा पाहून डोळे मिटावे असं वाटतं." तो म्हणाला.

"परंतु अशाने का त्यांची स्थिती सुधारणार आहे? डोळे उघडे ठेवून त्यांची संघटना करू या. लढे लढवू या. त्यातूनच पुढे भले दिवस येतील. त्यासाठी जगलं

पाहिजे. प्रकृतीची काळजी घेतली पाहिजे. मोहन, मी आता सांगेन तसं तू ऐकलं पाहिजेस.'' ती म्हणाली.

''पुन्हा शिकायला नाही जाणार?'' त्याने विचारले.

''नाही, माझं शिक्षण पुरे झालं. आता त्या शिक्षणाचा पहिला प्रयोग तुझ्यावर महिना दोन महिन्यांत तुझं वजन वाढलं पाहिजे.'' ती म्हणाली.

''तुझ्या हातचं जेवण मिळेल तर दोन दिवसांत वाढेल वजन. तुझं दर्शन होत जाईल तर भराभर वाढेल वजन. शांते, मी केव्हाच मेलो असतो. परंतु कसा जगलो माहीत आहे?'' त्याने विचारले.

''कसा बरं?'' त्याने विचारले.

त्याने शांतेचा फोटो उशाशी होता, तो बाहेर काढला.

''या फोटोनं मला वाचविलं. मी तो उशाशी ठेवतो, हृदयाशी धरतो.'' तो म्हणाला.

''माझ्यापेक्षा माझा फोटोच तुला आवडतो?'' शांता म्हणाली.

''या जन्मी तुझ्या फोटोवरच समाधान.'' तो म्हणाला.

''का बरं?'' तिने विचारले.

''मी काय सांगू?'' तो खिन्नतेने म्हणाला.

''मोहन, तुझी पत्नी होण्यासाठी मी आले आहे. रात्रंदिवस तुझ्या उशाशी बसेन. मात्र कंटाळू नको मला.'' ती म्हणाली.

''माझी पत्नी? माझ्याशी लग्न?'' त्याने विचारले.

''हो.'' ती म्हणाली.

''शांता, मरणाशी लग्न नको लावूस. पुढच्या जन्मी आपण पतिपत्नी होऊ. या जन्मी दुरून मजकडे पाहा. तू माझ्याशी लग्न लावलंस तर मी वाचणार नाही.'' तो म्हणाला.

''मी विद्या शिकून आले आहे. संजीवनी मंत्र शिकून आले आहे. मोहन, मी मरणार नाही आणि तुलाही मरू देणार नाही.'' ती म्हणाली.

दोघे शांत होती. शांता मोहनच्या केसांवरून हात फिरवत होती. किती प्रेमोत्कट व भावपूर्ण दिसत होती ती दोघे !

''मोहन मी तुला तपासते. तपासू?'' तिने विचारले.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

"तपास. माझं हृदय शाबूत आहे की नाही पाहा. मोहनचं प्रेम खरं आहे की वरवरचं आहे तेही तपास. सारं पाहा." तो म्हणाला.

शांतेने आपले सामान आत आणले. तिने आपली ट्रंक उघडली. त्यातून लांब नळी तिने काढली. मोहनच्या छातीचे ती ठोके मोजू लागली.

"मोहन, खोक बरं जरा." ती म्हणाली. मोहन खोकला. हातात नंतर नाडी घेऊन ती बसली. नाडी पाहून झाली.

"खरंच, पाठीवर वळ बरं. पाठ तपासायची राहिलीच." ती म्हणाली.

मोहन उपडा वळला. पाठ तपासण्यात आली. बोटाने तिने ठोकून पाहिले. नंतर थर्मामीटरने ताप आहे का पाहण्यात आले. तिने मोहनची जीभ पाहिली, डोळे पाहिले.

"जगेल का रोगी?" मोहनने हसून विचारले.

"एवढा मोठा डॉक्टर आता औषध देणार आहे, मग का जगणार नाही रोगी?" शांता म्हणाली.

"तुमची सारी कसरत करून दाखविण्यातच रोग्याचा अर्धा जीव जावयाचा." मोहन म्हणाला.

इतक्यात दारात रामदास येऊन उभा.

"काय शांते, रोगी तपासतेस वाटतं?" तो म्हणाला.

"भाऊ, त्यांना रोगी नाही म्हणावयाचं बरं का. रोगी–रोगी म्हणून तर रोगी व्हायचे. यांना रोग वगैरे काही नाही. जरा नीट वागतील तर सारं छान होईल. वागाल ना हो?" शांतेने विचारले.

"मला अहो अहो म्हणशील तर काय रोग बरा होणार?" त्याने म्हटले.

"मोहन, ती आता तुझी पत्नी होणार आहे. नवऱ्याचा मान अधिक असतो." रामदास म्हणाला.

"चुकून आलं हो तोंडात. अहो, मी मोहनच म्हणेन. माझा मोहन. मोहन, आता नीट वागशील ना? देईन औषध ते घेशील ना?" शांतेने विचारले.

"शांता, एकदा चांगल्या डॉक्टराकडून यांना तपासून घ्यावं असं मला वाटतं." रामदास म्हणाला.

"भाऊ, यांचं लग्न झालं ना म्हणजे बघ कसे एकदम सुधारतील ते. तेच एक यांना औषध." ती म्हणाली.

''ते तुझ्या हाती आहे.'' रामदास म्हणाला.

''रामदास, शांतेनं मजजवळ लग्न लावू नये. पुढचा जन्म असला तर त्या वेळेस आम्ही लावू लग्न. मला माझी भीती वाटते.'' मोहन म्हणाला.

''असल्या क्षुद्र गोष्टीवर तूही विश्वास ठेवतोस? वेडा! अरे, मरण यावयाचं झालं म्हणजे येतं. तू काय करणार त्याला?'' रामदासने सांगितले.

''भाऊ, दयारामाच्या आश्रमात आमचं लग्न लावा. मुकुंदराव लग्न लावतील. आईला व बाबांनाही बोलाव. तू बोलावलंस तर ती येतील. मजवर त्यांचा राग आहे. कधी लावतोस आमचं लग्न? सांग, कोणता दिवस सोयीस्कर?'' तिने विचारले.

''रंगपंचमी दोन दिवसावर आहे त्या दिवशी लावावं लग्न.'' रामदासने सुचविले.

''सुंदर मूहूर्त. रंगपंचमीच्या दिवशी शहाजी व जिजाई यांनी रंग उधळला. पुढं त्यांच्या पोटी प्रतापी शिवछत्रपती आले.'' शांता म्हणाली.

''आणि तुमच्या पोटी?'' रामदासने विचारले.

''माझ्या पोटी प्रतापी क्रांती येईल!'' शांता म्हणाली.

''शांतीच्या पोटी का क्रांती येते?'' रामदासने प्रश्न केला.

''शांतीच्या मार्गानं येणारी क्रांतीच शांती देणारी होईल. शांती म्हणजे निष्क्रियता नव्हे. शांती म्हणजे क्रांती करताना शांतपणे मरणे, अनत्याचारी मार्गानं क्रांती करणे.'' शांता म्हणाली.

''हो, क्रांतीची जननी हो.'' रामदास म्हणाला.

''क्रांतीची जननी होऊ पाहणारीनं संसारात पडू नये. तिनं मुक्त राहावं व इतरांस मुक्त करावे. मोहनच्या मोहात गुरफटलेली शांता क्रांतीची माता कशी होणार? ती मोहनचं दुखलंखुपलं पाहत बसेल. तिकडे कामगारांचा झगडा सुरू होईल व शांता मोहनचा हात हातात घेऊन बसेल. शांती, नको पडू या मोहात.'' मोहन म्हणाला.

''मोहात पडूनही मी मोहापासून दूर राहीन. जगात महान क्रांतिकारक झाले, ते का एकटे होते? सर्वांनी लग्न केली होती. त्यामुळेच ते अधिक खंबीर व गंभीर झाले. लग्नामुळे त्यांचे निश्चय चंचल न राहता अधिकच दृढ झाले. लग्न लागल्यामुळे ज्याला आपण निकामी झालो असं वाटतं, त्याच्या हातून तो एकटा असला तरीही काही झालं नसतं.'' शांता म्हणाली.

''शांते आपण सारीच जाऊ या सोनखेडीला.'' रामदास म्हणाला.

"युनियनचं काम कोण पाहील?" मोहनने विचारले.

"दोन दिवस जाऊन येतो; काम करायला आणखी एक माणूस आणतो असं सांग म्हणजे झालं." रामदास म्हणाला.

"युनियनमध्ये जाऊन मी सांगून येईन." शांता म्हणाली.

शेवटी रामदास, शांता, मोहन सारी सोनखेडीला गेली. मोहन व शांतेचेही आई–बाप आले. शांतेची मैत्रीण गीता आली. मुकुंदराव आले. सोनखेडी व शिवतर येथील बरीच मंडळी आली होती. साधा सुटसुटीत समारंभ. मोहन व शांता सकाळपासून सूत कातीत होती. दोघे व्रतस्थ होती. दोघांचे मौन होते. दोघांनी काही खाल्ले नाही. चरख्याचे संगीत त्यांनी चालविले होते. सायंकाळ झाली. कातलेल्या सुताचे हार तयार झाले. मुकुंदरावांनी विवाहमंत्रांचा मराठी अर्थ सांगितला. नंतर वधूवरांनी परस्परांस सुताचे हार घातले. आई–बापांचे आशीर्वाद त्यांनी घेतले. नंतर मुकुंदराव थोडेसे बोलले. ते म्हणाले, "लग्न हे विघ्न नसून संरक्षण आहे. लग्न म्हणजे आधार आहे. लग्न म्हणजे गलबत वाहून जाऊ नये म्हणून असलेला नांगर. विवाह झाला, गृहस्थाश्रम सुरू झाला. आता लहरीप्रमाणे वागून चालणार नाही. दुसऱ्यांची काळजी आता सुरू होते. मी नीट न वागेन तर तिचं कसं होईल. त्यांचं कसं होईल, हा विचार आता मनात येतो. पती जेवला नाही तर पत्नी जेवणार नाही. पत्नी रुसली असेल तर पती दुःखी होईल एकमकांचे अद्वैत निर्माण होते. प्रत्यक्ष दैनंदिन सेवेनं प्रेम पिकत जातं, गोड होत जातं, वेदातील मंत्र म्हणत, 'वधू म्हणजे पृथ्वी तर वर म्हणजे आकाश.' आकाशात वादळे येतात. परंतु पृथ्वी क्षमाशील असते. आकाशाचे सारे रंगढंग ती शांतपणे सहन करते. तिला माहीत असतं की, या साऱ्या चंचल रंगाच्या पाठीमागे एक अभंग निळा–निळा रंग आहे पृथ्वीही कधी–कधी संतापते. भूकंप होतात. आदळआपट होते. परंतु त्या वेळेस आकाश शांत राहील. पृथ्वी व आकाश म्हटलं तर परस्परांपासून दूर. म्हटलं तर क्षितिजाजवळ सदैव चिकटलेली. त्याप्रमाणे पती जरी दूर काम करीत असला व पत्नी दूर असली तरी त्यांची हृदयं चिकटलेलीच आहेत. आत्मा आत्म्याला मिळालेलाच आहे, मोठं काव्य आहे, हे जीवनाचं काव्य, गृहस्थाश्रम म्हणजे महाकाव्य, गृहस्थाश्रम म्हणजे शाळा. या शाळेत मनुष्य संयम शिकतो. समजा, कोणी आजारी पडलं, त्याची शांतपणे शुश्रूषा करावी लागते. मुलंबाळं झाली, त्यांची काळजी घ्यावी लागते. रात्रंदिवस जागावं लागतं. केवढी सहनशीलता व शांती अंगी हवी.

दिवसभर काम करावं, घरी यावं तो कोणी आजारी असावं, रात्री जागरण व्हावं, तरीही आनंद मानावा, शांती धरावी, हे सोपं नाही. मुलानं चिरचिर केली तर त्याला थोबाडणारे आई-बाप असतात. रात्री मूल जरा रडलं तर कार्ट्याला शिव्या मिळतात. अशानं संसार सुखाचा नाही होणार. संसार म्हणजे कामक्रोधाचे वेग आवरायला शिकणं. हळूहळू शांत होणं. गृहस्थाश्रमात सहकार्य-तडजोड पदोपदी असते. गृहस्थाश्रमात पडलेलेच चांगले कार्यकर्ते होतील. ते उगीच डोक्यात राख नाही घालणार. सार्वजनिक जीवनात संयम, मर्यादा, सहकार्य, तडजोडीची वृत्ती यांची अत्यंत जरूरी असते. 'ऊठ व मार घाव' यानं काम होत नाही. पतीला पत्नीची मर्जी सांभाळावी लागते, पत्नीला पतीची. आपलंच तेवढं खरं असा कोणी हट्ट धरला तरी चालणार नाही. आज माझ्या आवडीची भाजी, उद्या तुझ्या आवडीची. एकमेकांच्या आनंदात आनंद मानायला शिकायचं. याला त्याग लागतो. निरंहकार व्हावं लागतं. मोलाचे सद्‌गुण संसाराच्या शाळेत शिकावे लागतात. शांता व मोहन आपला संसार सुखाचा करोत. तो संसार शेजाऱ्यास सुखावह होवो. आपल्याजवळ असेल ते द्यावं, गोड बोलावं, वेळी कामी यावं. जेथे असाल तेथे चंदनाप्रमाणे झिजा व आसपासचा भाग सुगंधी करा. भांडणतंडण नको. आरडाओरडा नको. पेटीच्या निरनिराळ्या सुरांतून कुशलतेनं संगीत काढता येतं, त्याचप्रमाणे आपल्या निरनिराळ्या वृत्तींतून कमी-अधिक दाबानं सुंदर संगीत निर्माण करा. प्रभू तुम्हाला आनंदात ठेवो, सन्मार्गावर ठेवो, तुमची जीवनं कृतकृत्य करो.''

सर्वांना फुले देण्यात आली व गूळ देण्यात आला. मोहनचा व शांतेचा संसार सुगंधी होईल, मधुर होईल, असे सर्व म्हणाले. शांता व मोहन यांनी भोजन केले. पारणे झाले. रात्री प्रार्थनेनंतर रामदासाने दिलरुबा वाजविला. विवाह म्हणजे दिव्य संगीत, स्वर्गीय एकतानता, दिलाला दिल मिळविणे, असा जणू संदेश त्या संगीतातून मिळत होता.

शांता व मोहन धनगावला आली. पति-पत्नी म्हणून राहू लागली. आंतरिक लग्न कधीच लागले होते. आता बाह्य औपचारिक लग्न लागले. शांतेने मोहनची ती लहानशी खोली सजविली. सारे झाडून स्वच्छ केले. स्त्री म्हणजे स्वच्छता, व्यवस्था. स्त्री म्हणजे सौंदर्य, कुशलता. भांडे पुरुषाने घासले आहे की स्त्रीने हे ताबडतोब समजून येते. अंथरूण पुरुषाने घातले आहे की स्त्रीने हे लगेच कळून येते. स्त्रियांना ती

कामे क्षुद्र नाही वाटत. त्या, त्या लहान कामातही आत्मा ओततात व ते लहानसे कर्म कमळाप्रमाणे फुलवून ठेवतात.

मोहनचे पुष्कळसे काम आता शांता करी. युनियनचे हिशेब ती ठेवी. पत्रव्यवहार करी. वर्तमानपत्रांतील महत्त्वाच्या वार्ता शांता युनियनच्या वार्ताफलकावर लिहून ठेवी. इतक्या सुंदर अक्षराने आजपर्यंत वार्ताफलक कोणीही लिहिला नव्हता. आता त्या वार्ताफलकाकडे पाहावे असे सर्वांस वाटे. दुपारच्या वेळी ती कामगारांच्या चाळीत जाई. त्यांच्या मंडळींत मिसळे. त्यांचा आजार वगैरे विचारी. त्यांना शिकवी, माहिती देई. तिने शिवणकामाचा वर्ग उघडला. युनियनच्या शिलकेतून एक मशीन आणण्यात आले. त्यावर बायका-मुली शिवू लागल्या. फावल्या वेळात आपापले कपडे शिवू लागल्या. शांतेने कामगारांच्या चाळीत चैतन्य नेले. एके दिवशी दुपारी शांता फिनेल घेऊन आली. म्युनिसिपालिटीकडे येथे आणखी एक पिपडे ठेवावे असा युनियनमार्फत अर्ज केला गेला. कामगार कामावरून आले तो त्यांना सर्वत्र प्रसन्न वातावरण दिसले.

कामगार बायका शांतेजवळ आपल्या तक्रारी मोकळेपणाने सांगू लागल्या. इतके दिवस त्या जरा दूर असत. परंतु आपल्या जातीचे माणूस भेटले, त्यांना आनंद झाला. स्त्रियांना कसकसे कारखान्यात त्रास होतात ते शांतेला कळू लागले.

मोहनला भरपूर विश्रांती मिळू लागली. त्याच्या तोंडावर तेज आले. डोळे प्रसन्न दिसू लागले. शिवतरच्या शेतात जसा तो दिसे तसा तो आता पुन्हा दिसू लागला.

"तुमचा लग्नापूर्वीचा फोटो असता व आज घेतला असता तर जमीन-अस्मानाचं अंतर दिसलं असतं." शांता म्हणाली.

"तू मला पुन्हा 'तुम्ही' म्हटलंस." मोहनने म्हटले.

"बाहेर तसं बोलावं लागतं. तुम्ही म्हटलं म्हणून प्रेम का कमी होतं?" शांतेने विचारले.

"लग्न म्हणजे जादू. लग्न करा नि लठ्ठ व्हा असं आता मी सांगत सुटेन." मोहन म्हणाला.

"तो कोण बरं नवीन इसम आला आहे? मी येथे युनियनमध्ये काम करीन, किसानात काम करीन म्हणतो. दिसतो गोड. बोलतो गोड. एक खिन्नता व उदासीनता त्याच्या चर्येत आहे. परंतु आपल्या मधुर हसण्यानं तो ती लपवीत असतो." शांता म्हणाली.

''त्याचं लग्न नसेल झालं. त्याचं लग्न दे लावून कोणाजवळ.'' मोहन म्हणाला.

''त्याला आपल्या कामात गुंतवावं. रात्रीच्या शिक्षणाचे आणखी वर्ग काढायला हवे आहेत. तो चालवील एखादा वर्ग. विचारीन त्याला.'' शांता म्हणाली.

इतक्यात ते नवखे गृहस्थ तेथे आले.

''या बसा.'' शांता म्हणाली.

''तुमच्या या चिमुकल्या खोलीतील अनंत आनंदाचा संसार पाहिला की एक प्रकारचा गोड हेवा वाटतो.'' तो तरुण म्हणाला.

''तुमचं नाव काय?'' मोहनने विचारले.

''माझं नाव? कोणतं सांगू माझं नाव? जेथे जाईन तेथे लोक नाना नावांनी मला हाक मारतात.'' तो हसून म्हणाला.

''तुम्ही नेहमी हिंडत असता वाटतं?'' शांतेने विचारले.

''हो, मला नित्य नवीन आवडतं.'' तो म्हणाला.

''मग येथे काम कसं कराल? आज कराल नि उद्या जाल! झाड जर रोज उपटून दुसरीकडे लावू तर ते वाढणार कसं, दुसऱ्यांना छाया देणार कसं, फुलाफळांनी शोभणार कसं?'' मोहनने विचारले.

''नदी जर एके ठिकाणी थांबली तर तिचं डबकं होईल. नदी खळखळ वाहत राहील, सारखी गतिमान राहील, इथून तिथे, तिथून पलीकडे जात राहील तरच तिचं जीवन स्वच्छ राहील, तिची वाढ होईल, आसपासच्या लोकांच्या ती उपयोगाला येईल व एक दिवस सागराच्या चरणी-पडून कृतार्थ होईल. माझं जीवन वृक्षाप्रमाणे नसून नदीसारखं आहे.'' तो तरुण म्हणाला.

''कोठे राहता तुम्ही?'' शांतेने विचारले.

''एका बाजूला एक घेतली आहे खोली. स्वतंत्र आहे.'' तो म्हणाला.

''तुम्हाला आणखी कोणी नाही? तुम्ही का एकटे आहात?'' शांतेने पुन्हा प्रश्न केला.

''सध्या एकटाच फिरत असतो.'' तो म्हणाला.

''येथे किती दिवस राहाल?'' मोहनने विचारले.

''कदाचित मरेपर्यंत राहीन. येथे जर आनंद मिळाला तर तेथे राहीन. जेथे मला आनंद वाटत नाही ते मी चटकन सोडून जातो. मी आनंदाचा संशोधक आहे, आनंदाचा उपासक आहे.'' तो तरुण गोड हसून म्हणाला.

''येथे तो आनंद मिळेल? शक्यता आहे का?'' शांतेने विचारले.

''आनंदाचा वास येतो आहे, कोठून तरी सुगंध येत आहे असं वाटत आहे. हा भ्रम आहे की सत्यता आहे, मोह आहे की माया आहे, लवकरच कळेल. एवढं बरीक खरं की, या भागात आल्यापासून एक प्रकारची अपार प्रसन्नता मनाला वाटत आहे.'' तो डोळे मिटून म्हणाला.

''डोळे मिटून कोणाला पाहिलेत?'' शांतेने विचारले.

''आनंदाला, शांतीला, समाधानाला, प्रेमाला, त्यागाला, मरणाला सारं एका क्षणात पाहिलं.'' तो गूढ रीतीने म्हणाला.

''तुम्ही कोणतं काम कराल?'' मोहनने विचारले.

''सांगाल ते.'' तो म्हणाला.

''तुम्ही साक्षरतेचे वर्ग घ्याल?'' शांतेने विचारले.

''हो, मोठ्या आनंदानं.'' तो म्हणाला.

''दिवसा गाणी म्हणत खादी खपवा. धनगावामध्ये हिंडावं. जवळच्या खेड्यावर जावं. तुम्हाला सायकलवर बसता येतं का?'' शांतेने विचारले.

''हो. परंतु सायकलपेक्षा घोडा बरा, घोडा वाटेल तेथे जातो. एखादा द्याल लहानसा घोडा मिळवून? त्याच्या पाठीवर गादी घालीन, हातात झेंडा घेईन व गावोगाव जाईन. रात्री येथे वर्ग चालवायला परत येईन. सुंदर काम.'' तो तरुण उत्साहाने म्हणाला.

''परंतु घोड्याला खर्च येईल. त्याला कोठे बांधणार? कोठे ठेवणार? जागा हवी.'' मोहनने विचारले.

''मी राहतो तेथे पुष्कळ जागा आहे; घोडा बांधता येईल. पावसाळ्यात पत्रा लावता येईल.'' तरुण म्हणाला.

''तुमचं जेवणखाण वगैरे? तुम्हाला किती खर्च येईल?'' शांतेने विचारले.

''माझा खर्च मी करीन.'' तो म्हणाला.

''नाही तर आमच्याकडे येत जा जेवायला.'' शांता म्हणाली.

''मी सदैव हिंडणार; कसं जमणार जेवणाचं? एखादे वेळेस येत जाईन. तुमच्या

पवित्र आनंदात वाटेकरी होईन. ठरलं तर मग. आता एक घोडा आणा खरेदी करून.'' तरुणाने सांगितले.

''भाऊला विचारू. भाऊजवळ असेलही घोडा. मुकुंदराव हिंडतात; फिरतात; त्यांनाही विचारू.'' शांता म्हणाली.

तो तरुण गेला. रामदासने खरोखरच एक घोडा पाठवून दिला. तो तरुण आनंदला. त्याचा कार्यक्रम सुरू झाला. दिवसभर तो हिंडे. गावोगाव जाई, खादीची गोड गाणी गाई. लोकांना खादी घ्या म्हणे. त्याच्याभोवती गर्दी जमे. त्याच्याबद्दल लोकांना एक प्रकारचे कुतूहल वाटे. तो पायजमा घाली. अंगात एक जाडसर लांब कोट असे. त्याला गळपट्टीपासून बटणे असत. डोक्याला तो सुंदर रूमाल बांधी व त्याचा झेंडा पाठीवर सोडलेला असे.

''नाही मग कोणीच खादी घेत? फुकट झाली माझी फेरी? नाही कोणी या गावात सत्त्वाचा, त्यागाचा, बंधुप्रेमाचा? सारा गाव का फुकट?'' असे तो कळकळीने, प्रेमाने विचारी.

''नका निराश होऊ. द्या मला दोन वार शर्टापुरती.'' कोणी एकदम पुढे येऊन म्हणे.

''मला द्या एक टोपी.'' एखादा मुलगा पुढे येऊ म्हणे.

''तुम्हाला नाही म्हणणं वाईट वाटतं. द्या मला एक धोतराचं पान.'' एखादा पोक्त शेतकरी येऊन म्हणे.

निराश तरुण हसू लागे. त्याच्या डोळ्यांत एक मंगल प्रेममय तेज फुले.

''आम्हाला गाणी द्या टिपून.'' मुले-मुली पाठीस लागत.

''खादी थोडी घ्या; मग देतो गाणी.'' आमचा हा घोडेस्वार म्हणे.

''पुन्हा याल तेव्हा खादी घेऊ, आज गाणी द्या.'' मुले म्हणत.

''आज गाणी देतो, पुढे खादी देईन. फसवू नका हं. लहान मुलं फसविणार नाहीत.'' तो हसून म्हणे.

''फसवलं तर?'' मुले विचारीत.

''मग मी रडत बसेन.'' तो म्हणे.

''नाही फसवलं तर?'' मुले हसून विचारीत.

''मग नाचत निघून जाईन.'' तोही हसत म्हणे.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

त्याची फेरी फुकट जात नसे. गावोगांव खादी जाई. सुंदर गाणे गाई. लोक त्याची वाट पाहत बसत. आला नाही तो खादीवाला, गोडबोल्या खादीवाला. आला नाही तो खादीवाला. गोडदिश्या खादीवाला. असे पोरे–बाळे म्हणत. लहानथोर म्हणत.

खादीवाला रात्री धनगावला असायचा. कामगारांचा वर्ग घ्यायचा. त्याचा वर्ग भरलेला असे. तो गोड गोष्टी सांगे. दमलेल्या कामगारांना हसवी. एखादी करुण कथा सांगे व त्यांना रडवी. एखादी अन्यायाची कथा सांगे व त्यांना तो पेटवी. हसत–खेळत ज्ञान देई. हसत–खेळत शिकवी.

एखादे वेळेस शांतेकडे तो रात्री जाई. वर्ग संपल्यावर जाई व दारात उभा राहून ''भाकरी देता का ताई?'' म्हणून म्हणे.

''भिकाऱ्याला भाकर बंद.'' शांता म्हणे.

''भिकारी नाही मी. मी भाऊ आहे ताई. भावालाही का भाकरी बंद?'' तो म्हणे.

''भावाला आत येऊ दे. चुलीजवळ बसून खाऊ दे. भाऊ बाहेर नाही उभा राहात.'' शांता म्हणे.

मग तो आत जाई. शांतेकडे उरलेलं असेल ते आनंदानं खाई.

''जेवायला येईन असं आधी का नाही सांगत तुम्ही?'' शांता विचारी.

''असं उरलेलंच मला गोड वाटतं.'' तो म्हणे.

''मुद्दाम नका ठेवू. माझ्यासाठी मुद्दाम कोणी करू नये. सहजपणात मौज आहे. ताई, तुमचा संसार किती सुखाचा, किती प्रेममय, किती सेवामय! मला तुमचा गोड हेवा वाटतो.'' ती म्हणे.

''तुमचं देऊ लग्न लावून?'' शांता विचारी.

''कोण लावणार फकिराशी लग्न? माझं लग्न लागलं आहे ताई.'' तो हसून म्हणे.

''कोणाशी हो लागलं लग्न?'' ती विचारी.

''कोणाशी बरं? खरंच कोणाशी? आठवत नाही मला ताई. सांगत नाही तुम्हाला ताई. एक दिवस सांगेन.'' तो म्हणे.

शांता व मोहन यांच्या संसारात त्या खादीवाल्याने नकळत एक प्रकारची अधिकच गोडी आणली. दोघांना त्याच्याबद्दल आस्था वाटे, प्रेम वाटे, ओढा वाटे.

परंतु आणखी एक वस्तू त्यांच्या संसारात येणार होती. शांता त्या वस्तूला वाढवीत होती. त्या वस्तूला तिने पोटात लपवून ठेवले होते. एक दिवस ती वस्तू जगाला दिसणार होती. शांतेच्या जीवनात ती वस्तू क्रांती करणार होती. शांतेला नवीन अनुभव, नवीन पावन ज्ञान मिळणार होते. शांता माता होणार होती.

+++

माया

माया रामदासची वाट पाहत होती. उन्हाळ्याची सुटी झाली. माया घरी गेली. वसंत ऋतू बहरला होता कोकिळेला कंठ फुटला होता. परंतु माया मुकी होती. ती चरख्यावर कातीत बसे.

''माया, तुला काय होतं?'' आई विचार.

''माया, तू आजारी का आहेस?'' पिता विचारी.

''सारे तुम्हाला माहीत असून का मला विचारता? माझा आनंद महाराष्ट्रात गेला आहे. माझं संगीत तिकडे गलं आहे. तो आनंद मला द्या. ते संगीत मला द्या.'' ती म्हणे.

एके दिवशी अक्षयकुमार मायेकडे आले होते. माया आपल्या खोलीत बसली होती. तिने आपल्या हृदयदेवाचे किती तरी फोटो तेथे मांडले होते. क्षणात तो उचली, क्षणात हा उचली. क्षणात तो हृदयाशी घरी, क्षणात दुसरा पदरात लपवी. त्या फोटोजवळ ती खेळत होती, हसत होती, बोलत होती. परंतु विश्वभारतीत झाडाखाली काढलेले ते पहिले चित्र, त्याची सर कोणाला येणार? कॅमेऱ्याचे फोटो म्हणजे निर्जीव फोटो. शेवटी स्वत:च्या हाताने काढलेले ते चित्र- ते ती हृदयाशी धरी व त्यावर आपले डोके वाकवी.

दारावर कोणीतरी टिचकी मारली. मायेनं नि:शंकपणे दार उघडले. अक्षयकुमार आत आले. मायेने दार लोटून घेतले.

''बसा ना अक्षयबाबू.'' ती म्हणाली.

'तू का हे सारे फोटो काढलेस? चांगले काढलेस की! आणि हे हाताचे आहे चित्र, सुंदर आलं आहे.' ते म्हणाले.

''तुम्हाला या फोटोतील कोणता फोटो आवडतो?'' तिने विचारले.

''हा डोळा मिटलेला. समाधी लागलेला.'' ते म्हणाले.

''मला नाही डोळे मिटलेला आवडत. डोळे काय म्हणून मिटायचे? मला हा हसऱ्या डोळ्यांचा आवडतो. किती गोड आहे नाही?'' तिने विचारले.

''सारे एकाचेच फोटो आहेत हे?'' ते म्हणाले.

''अजून मी दुसरे कोणाचेच काढायला शिकले नाही. सारी हृदयाची कला या एकावरच मी ओतीत आहे.'' माया म्हणाली.

''माये, प्रद्योतवर तुझे खरंच नाही का प्रेम? तो तर तुझा ध्यास घेऊन बसला आहे. काय सांगू त्याला, कसं समजावू तरी? तू का तिकडे लांब महाराष्ट्रात जाणार?'' त्यांनी विचारले.

''प्रेम बरोबर असलं म्हणजे सर्वत्र आनंदच आहे. प्रेमाला जवळ ना लांब.'' ती म्हणाली.

''पतीचं प्रेम कितीही मिळालं तरी माहेरच्या प्रेमाची आठवण झाल्याशिवाय राहात नाही. तू इतकी दूर गेलीस तर माहेरी कधी येणार? महाराष्ट्रात मग रडशील, 'उगीच इतकी लांब आले,' असं वाटेल.'' अक्षयकुमार म्हणाले.

''अक्षयबाबू, सावित्रीनं पती अल्पायुषी आहे हे माहीत असूनही तो वरला. मी केवळ माहेरच्या आशेनं मनातील प्रेम का विसरू? ते का शक्य आहे? आकाशात चंद्र नाही तो इतर ताऱ्यांना अवकाश, पूर्ण चंद्र फुलला की त्याचाच प्रकाश. आपल्या हृदयात लहानमोठ्या प्रेमाचे निष्कलंक तारे अनंत असतात. परंतु पतिप्रेमाच्या पूर्ण चंद्रासमोर सारे मागे पडतात. चंद्राला थोडासा कलंक असला तरी तो चंद्र. तारे कितीही निर्मळ असले तरी तारे ते तारे. ते चंद्राची जागा घेऊ शकत नाहीत. हृदयातील अंधार दूर करू शकत नाहीत. भावा-बहिणीचं प्रेम, आई-बापाचं प्रेम, मित्राचं प्रेम, मायलेकराचं प्रेम, सारी प्रेमंच; परंतु जीवनातील पति-पत्नीलाचं म्हणून जे प्रेम आहे ते अनंत आहे. अपार आहे. हे प्रेम असून इतर मिळतील तर अधिकस्य अधिक फलम्! परंतु हे प्रेम न मिळून इतर मिळत असतील तर त्यात काही राम नाही.'' माया प्रेममीमांसा करीत म्हणाली.

''माया, तुझी निराशा मी करू इच्छित नाही. प्रद्योतवर तुझं प्रेम नसलं तर तो संसारही सुखाचा होणार नाही. उगीच तुला आगीत उडी घे, असं मी कसं सांगू? मला

म्हाताऱ्याला मात्र दु:ख आहे. प्रद्योतची निराशा त्याला जाळील. तो हल्ली खोलीत बसून राहतो, परंतु आपण तरी काय करणार?'' अक्षयबाबू म्हणाले.

''तुम्ही मला आशीर्वाद द्या.'' माया म्हणाली.

''तूही माझ्या मित्राची मुलगी. तुझा संसार सुखाचा होवो. तुझं मी शुभच चिंतीन.'' ते म्हणाले.

अक्षयबाबू निघून गेले. मायेने ते सर्व फोटो, ती चित्रे पुन्हा आवरून ठेवली. इतक्यात तिच्या नावाचे पत्र आले. ते पत्र घेऊन ती धावत आली. आपल्या पलंगावर ते पत्र घेऊन ती बसली. तिला ते पत्र फोडवेना. महाराष्ट्रातील ते पत्र होते. कल्पनेत आनंद होता. पत्रात काय काय असेल याच्या कल्पनेत ती तन्मय झाली. शेवटी तिने हलक्या हाताने ते पत्र फोडले– वाचले.

प्रिय माया,

तू माया नसून महामाया आहेस. तिकडे लांब राहून तेथून माझ्याभोवती जाळं गुंफीत आहेस. हलकेच मला येथून तिकडे ओढीत आहेस. माये, तुझी ओढ मला लागली आहे. तुझ्या बाबांना मला पत्र लिहायला सांग, म्हणजे मी येईन, एरव्ही कसा येऊ?

तुझ्यासाठी एक चिमुकलं घर मी बांधलं आहे. तू ये व सजव. घराभोवती मी फुलझाडं लाविली आहेत. तू आलीस म्हणजे तुझं स्वागत ती करतील. तुला पाणी घालावं लागेल त्यांना. मीही तुला त्यात मदत करीन. दोघांनी मिळून फुलं फुलवू. संसार सुखाचा करू.

शांता विचारते, ''भाऊ, माझी वैनी कधी येणार?'' मी हसतो व सांगतो, ''काही येणार नाही वैनी, तुझा भाऊ आता संन्यासी होणार.'' माया, होऊ का गं संन्यासी? नको, पण उगीच तू रडत बसशील. मला आता लोक काय म्हणतात माहीत आहे का? तुझ्या रामदासाला 'दीनबंधू' हे नाव मिळालं आहे. माया, दीनबंधूची बायको व्हायला तयार आहेस का? मी आता लक्षाधीश नाही. मी गरीब झालो आहे. सारं देऊन टाकलं. बाबांची संपत्ती गरिबांना दिली. माझी संपत्ती तुला दिली. आता माझ्याजवळ काय आहे शिल्लक? म्हटलं तर सारं आहे. म्हटलं तर काही नाही.

माझा दिलरुबा हल्ली नीट वाजत नाही. त्याच्या तारा बांधायला लवकर ये. तू

तेथे काय करतेस, कसा दवडतेस वेळ? माझे फोटो घेऊन ये. मळवीत असशील, अश्रूंनी त्यांची पूजा करीत असशील, होय ना? उद्या मला घेऊन अशी नको हो बसू. मला मोकळं सोड. मुकुंदरावांबरोबर मी सर्वत्र हिंडलो; तुझ्या रामदासाचं केवढं टोलेजंग स्वागत, केवढाल्या मिरवणुका! हे स्वागत कशासाठी? मी गरिबांसाठी मरावं म्हणून. माया, हे जीवन शेवटी जगातील दु:ख दूर करण्यात, जगातील अन्याय दूर करण्यात, कामी आलं पाहिजे. फूल फुलवून देवाच्या चरणी वाहावयाचं. संसारात पवित्र व शांत होत होत शेवटी दरिद्रीनारायणाचे चरणी प्राण अर्पावयाचे.

तू दिलेली शाल प्रवासात मळली होती. काल ती मी धूत होतो. आता स्वच्छ करून तिची घडी घालून ठेवली आहे. तुमच्या गावी येईन तेव्हा ती अंगावर घेईन.

तू फिरावयाला जातेस की नाही? बांबूच्या जंगलात जातेस की नाही? बांबूतील संगीत ऐकून माझा दिलरुबा आठवतो की नाही? सांभाळ हो, बंगालमध्ये सर्प फार. जाशील जंगलात, चावेल साप. जाशील जंगलात व खाईल वाघ. जंगलात एकटं जाऊ नये. बरोबर रामदास असेल तरच मजा.

हल्ली उन्हाळा फारच होतो. परंतु त्यामुळेच पावसाळा लवकर येईल हेही खरं. रखरखीत तापलेली भूमी पावसाची उत्कंठेनं वाट पाहात आहे. आपले कढत सुस्कारे वर पाठवीत आहे. मधून मधून अभ्रं येऊ लागली आहेत. पृथ्वीला आशेचा संदेश देऊन ती पांढरी अभ्रं पुन्हा निघून जातात, दूर दूर निघून जातात.

माया, तुझं घर तुझी वाट पाहात आहे. त्या घरात मी एकटा कसा जाऊ? त्या घरात एकदम तू व मी शिरू. केव्हा येऊ ते कळव. लवकर कळव. सर्वांना सप्रेम प्रणाम.

– तुझा रामदास

मायेने वडिलांजवळ बोलणे काढले. रमेशबाबांच्या मनात तसेच विचार खेळत होते. मायेचे आता लग्न केले पाहिजे हे त्यांनी ओळखले. वेळीच सारे झाले म्हणजे गोड असते. उगीच लांबवण्यात काय अर्थ?

"माया, त्यांना इकडे बोलावण्यापेक्षा आपणच तिकडे जाऊ. प्रद्योतच्या डोळ्यांआड बरं. आपण आधी कोणाला कळवूही नये. एके दिवशी निघावं व जावं. त्यांच्या त्या आश्रमातच तुझा विवाह करू. चालेल का?" रमेशबाबूंनी विचारले.

"बाबा, तुम्ही सांगाल ते योग्यच असेल. कोठे तरी आमचे हात हाती द्या व

आशीर्वाद द्या. आमची गाडी रूळावर सोडा. आमची सहयात्रा सुरू होऊ दे. आता एकट्यानं प्रवास करवत नाही. हातात हात असला म्हणजे धीर येईल. पुढे प्रवास करण्यास हिंमत येईल. एकमेकांना आधार होईल.'' माया म्हणाली.

''तू व मी दोघेच जाऊ. म्हणजे प्रद्योतला शंका येणार नाही. खर्चही फार नको.'' वडील म्हणाले.

माया काही बोलली नाही. रमेशबाबूंनी रामदासला पत्र लिहिले. येत असल्याचे कळविले. नक्की दिवस कळविला. मायेनेही एक पत्र लिहिले.

महामायेच्या महादेवा,

तू तिकडे दीनबंधू झालास, परंतु या सखीला विसरलास असं वाटलं. परंतु ते पत्र आलं. संयमी पत्र. त्यातून तुझे सुस्कारे ऐकू आले. तुझ्या हृदयाची धडधड ऐकू आली. आता मी येत आहे तुला भेटायला, तुला कायमची मिळायला. ही बंगाली मुलगी येत आहे. आपलं घरंदार, माहेर, मायबाप, सखे-सवंगडी सारं सोडून येत आहे. या सखीला सांभाळ. प्रेमाची भुकेली ती येत आहे. तिला भरपूर प्रेम दे. या मुलीला प्रेमसिंधूत बुडव, प्रेमाकाशात उडव. प्रेमाचं संगीत ऐकव व डोलव.

जीवाच्या जीवना, मी तुला गुलाम करणार नाही. तू उंच जावंस याच हेतूनं तुला जरा पकडीन. पतंग आकाशात उंच उडतो. तो दोराल त्याला उंच उडवण्यासाठीच असतो, पतंगाचं ते बंधन आहे का? ते बंधन उंच उड्डाणासाठीच आहे. लहानसा पतंग, परंतु त्या दोऱ्यानं तो उंच जातो, तो दोरा त्याला जरा ओढतो, जरा हिसके देतो. परंतु ते प्रेमाचे हिसके असतात. त्यामुळे दोऱ्याला शोभा. तो बारीकसा दोर. तो दृष्टीला दिसतही नाही. दिसतो तो सुंदर पतंग, आकाशात विहरणारा रंगीत पतंग. परंतु, तो बारीक धागा नसेल, चिवट धागा नसेल तर पतंग तरंगेल का? अनंत आकाशातील निर्मळ हवा खाईल का, मेघांशी कानगोष्टी करील का? घरातील पत्नी. तिचा तो सूक्ष्म प्रेममय धागा, त्याचं जगाला दर्शन नसतं. परंतु, पतीचा पतंग त्यामुळेच नीट उंच जातो, हे खरं नाही का?

हृदयदेवा, भिऊ नको. आसक्तीच्या चिखलात मी तुला डांबणार नाही. संपत्तीची मी भुकेलेली नाही. तुझ्या प्रेमाची भुकेलेली आहे. तू जाशील तेथे मी येईन. तू आगीत उडी टाकलीस तर तेथे मीही उडी घेईन. तू असशील तेथे माझा स्वर्ग, तेथे

माझे परम सुख. आपण आपली जीवनाची फुलं गरिबांच्या सेवेस देऊ. त्यांची सेवा करता यावी म्हणून फुलू किंबहुना त्यांची सेवा करीत राहिल्यानेच फुलू.

माझं चिमुकलं घर मी कधीच रंगवलं आहे. सजवलं आहे. माझ्या या हृदयमंदिरात प्रेममूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा कधीच मी केली आहे. तेथे मी तासन्तास पूजाअर्चा करीत रमते. माझ्या या चिमुकल्या घरात गोड गोड प्रकाश भरला आहे, गोड गोड संगीत भरलेलं आहे. प्रसन्न परिमल दरवळलेला आहे. देवा, या चिमुकल्या घरातील गाभाऱ्यात तुला आणून बसविलं आहे हे तुलाही नाही अद्याप माहीत?

तुमचा दिलरुबा नीट वाजत नाही. कसा वाजणार? तारा फार पिरगळीत असाल, अती घट्ट करीत असाल किंवा ढिल्या सोडत असाल. मी आले म्हणजे देईन व्यवस्थित करून. जीवनातील संगीत एकट्याला नाही हो साधत. उगीच ऐट नको. मी खरं सांगू का? पुरुष म्हणजे नुसत्या तारा. स्त्रिया म्हणजे भोपळे-पोकळ भोपळे. पतीच्या जीवनात स्त्रिया सर्वस्व ओततात. स्वतःला स्वतंत्र व्यक्तित्वच जणू त्या ठेवीत नाहीत. पतीच्या डोळ्यांनी बघतात, पतीच्या जिभेनं खातात, पतीच्या हातानं धर्मकार्य करतात. अशा निरहंकारी, निर्मम झालेल्या स्त्रिया, त्यांच्या जीवनाच्या पोकळ भोपळ्याला जेव्हा पुरुषांच्या तारा पवित्र संयमानं व प्रेमानं बांधल्या जातात, तेव्हा संगीत सुरू होतं. नुसते भोपळे, ते कितीही निरहंकारी असले तरी त्यातून संगीत नाही. नुसत्या तारा, त्याही मुक्या. संगीतांची शक्यता दोहोंत आहे. परंतु एकत्र येतील तरच ते प्रकट होईल व दोघांसही धन्यता वाटेल. मग एकमेकांस दोघे कधी सोडणार नाहीत. एकमेकांचा कधी अपमान करणार नाहीत. दिवसेंदिवस परस्पर प्रेम व आदर वृद्धिंगतच होत जातील. संगीताच्या मधूर बिंदूचा सिंधू होईल व जीवनात रात्रंदिवस तो उचंबळत राहील. अखंड चंद्रदर्शन व अखंड भरती! अखंड तान, अखंड गान!

वेडी माया महाराष्ट्रात येत आहे. बंगालची भक्तिभागीरथी महाराष्ट्रातील चंद्रभागेला मिळण्यासाठी येत आहे. ओथंबलेली भावना संयमी विचाराला मिठी मारण्यासाठी येत आहे. भारतीय भावनेचं भारतीय विचाराशी हे लग्न आहे. विचारांचं भावनेशी लग्न नाही, तोवर क्रांती जन्माला येत नाही. खरं ना? मंगल मंगल लग्न, त्रिवार मंगल लग्न.

दयारामच्या आश्रमात आपण गृहस्थाश्रमाची दीक्षा घेऊ. गृहस्थाश्रम खरा आश्रम करू. पवित्र व प्रेममय करू. सेवामय व आनंदमय करू.

माझ्या हातांवर तुम्ही लिहिलेलं अजून धुतलं गेलं नाही, अजून पुसलं गेलं नाही. शाईनं लिहिलेलं नाहीसं झालं असतं, परंतु हृदयाच्या दौतीतील प्रेमाच्या शाईला भावनेचं बोट बुडवून तुम्ही माझ्या गोऱ्या तांबूस हातावर जे लिहिलंत ते नाही हो कधी पुसलं जाणार. ते जन्मोजन्मी राहील. तुमची पत्रं येवोत वा न येवोत. ते सुंदर गोड पत्र माझ्याजवळ सदैव आहे. ते पत्र मी माझ्या हृदयाशी धरून ठेवते. 'तू माझी, माझी' असं ते पत्र सारखं माझ्या उसळणाऱ्या हृदयाला सांगून शांत करतं. तो हात जणू माझा नाही, तुमचा आहे. असं मला वाटतं. कागदावर ज्याचं पत्र त्याचा तो कागद.

तुमचा फोटो मी कितीदा तरी काढते बॅगेतून. माझ्या पलंगावर मांडून ठेवते. एखादा उचलते पटकन व माझ्या हृदयाशी धरते. दुसरा एखादा उचलून पटकन पदराखाली झाकते. तिसरा माझ्या मांडीवर ठेवून त्याला थोपटते. चौथा एखादा मस्तकावर घेऊन मी नाचते. पाचवा डोळ्यांसमोर धरून त्याला खाऊन टाकू लागते. या लहानशा बॅगेतील फोटो मला कितीसे पुरणार? मी ते सारे त्या बॅगेत ठेवून व मग त्या बॅगेला विचारते, ''बॅगे, ऐट नको मिरवूस. तुझ्यामध्ये हृदयदेवाचे १०-२० च फोटो आहेत; परंतु माझ्या या हृदयाच्या बॅगेत, चैतन्यमय बॅगेत, अनंत रंगांचे, अनंत फोटो आहेत. क्षणाक्षणाला हृदयाचा ठोका पडतो व फोटो निघतो. समजलीस ना? एवढी गर्वानं तू फुगू नकोस. चैतन्यमय हृदयाच्या बॅगेसमोर चामड्याच्या बॅगेनं गर्व करू नये. बाहेरचे फोटो मळतात, फाटतात. परंतु आतील फोटो-ते दिवाणखान्यात, संयमाच्या सुंदर चौकटीत, पावित्र्याची काच बसवून, तुमचे प्रेममय फोटो मी लावून ठेवले आहेत. अभंग-चिर-मंगल फोटो.

मी बाबांबरोबर येत आहे. आईचे अनंत आशीर्वाद; ही संसारयात्रा सुखकर व्हावी म्हणून बरोबर घेतलेली दोरी घेऊन मी येत आहे. प्रद्योतच्या वडिलांचे मंगल आशीर्वाद घेऊन येत आहे. माझ्या मैत्रिणींच्या सदिच्छा घेऊन येत आहे. माझ्या गावातील कळंकीच्या बनातील संगीत, वनदेवतांचे ते आशीर्वाद, ते घेऊन येत आहे.

मला पाहून तुम्ही हसाल, जरा दूर उभं राहून बोलाल. मध्येच खाली, मध्येच वर बघाल. जरा गमतीची त्रेधा उडेल नाही तुमची? संसारातसुद्धा असंच राहिलं पाहिजे. जरा जवळ, जरा दूर, चित्रकार चित्र दोन्ही रीतीने पाहतो. जरा लांब धरून बघतो. कसंही पाहिलं तरी ते गोड दिसलं पाहिजे.

आता तुमच्या शांताबाई मी पाहीन. त्यांचा तर संसार सुरूही झाला. लवकरच

सुरू होणाऱ्या प्रसिद्ध 'मराठी स्त्री-जीवन' पुस्तकाचा मन्वंतर मासिकात आलेला भाग तुम्ही मला दाखविला होतात. त्यातील ओव्या माझ्या आईला, माझ्या मैत्रिणींना किती आवडल्या! त्या ओव्यात एक ओवी आहे :

पाऊस पडतो मृगाआधी रोहिणीचा
पाळणा हालतो भावाआधी बहिणीचा

भावाच्या संसाराआधी बहिणीचा संसार. बहिणीचा संसार नीट मांडून देऊन भाऊ मग स्वतःचा संसार मांडतो. शांताबाईंना ही ओवी म्हणून दाखवीन. माझ्या मराठी उच्चाराला त्या हसतील. गंमत होईल.

किती मी लिहीत बसले ! पुरुषांचं सुटसुटीत पत्र; बायकांचा पसारा. तुम्ही नेहमीच म्हणत होता, 'मायेचा पसारा.' आता आटोपते हो हा मायेचा पसारा व एका वाक्यात साठवते तो सारा. माझे तुम्ही व मी तुमची कोण?-

– वेडी माया

रामदासच्या लग्नाची वार्ता सर्वत्र गेली. सर्वांना आनंद झाला. दयाराम वधू-वरांना स्वतःच्या हातच्या सुताचे कपडे देणार होता. तो जपून सूत कातीत होता, अखंड सूत. न तुटलेल्या सुतांची सणंगे तो विणणार होता. सूत काढायला बसण्यापूर्वी प्रेमळ दयाराम चरख्याला तेल घाली. सारे नीट बघे. पेळू स्वच्छ, अतिस्वच्छ करून घेई. नंतर देवाला स्मरून कातू लागे. एकदाही सुटला नाही धागा. हलक्या परंतु दृढ हाताने, एकाग्रतेने तो कातीत होता. त्याच्या त्या सुताच्या गुंड्यावर दृष्टी ठरत नसे. किती गोड व स्नेहाळ दिसे ते सूत! किती निर्मळ व समान होते ते सूत!

पार्थाने ते विणलेही हळुवार हाताने. शक्य तो धागा तुटू नये, तंतू तुटू नये म्हणून त्यानेही दक्षता बाळगली; अशी ती विवाहमंगले, विवाहकौतुके निर्मिली जात होती. दीनबंधू रामदासाचे लग्न! खेड्यातील स्त्री-पुरुष आनंदले. रामदासाला लग्नभेट देण्यासाठी उत्सुक झाले.

माया निघाली. बरोबर वडील निघाले. 'सांभाळ हो बेटी,' आई अश्रूतून बोलली. बंगाल सोडून निघाली. सस्यश्यामल हरितमनोहर बंगाल, हिमालयावरून येणाऱ्या पवित्र वाऱ्यांनी पुलकित होणारा बंगाल, सागरावरून येणाऱ्या शीतल व आर्द्र वाऱ्यांनी संपन्न होणारा बंगाल, पवित्र नद्यांनी न्हाऊमाखू घातलेला बाळसेदार बंगाल, बांबूच्या

बनातील संगीताने नादमधूर होणारा बंगाल, कमळांचा रमणीय बंगाल, शेकडो प्रकारच्या विहंगांच्या कलरवाने मधूर वाटणारा बंगाल, कलावंतांचा, धीमंतांचा, शास्त्रज्ञांचा बंगाल, हुतात्म्यांचा बंगाल, त्यागमय, धर्ममय, प्रेममय, स्नेहमय, ज्ञानमय, आनंदमय बंगाल! माया सोडून येणार होती असा हा बंगाल. परंतु तिला तो कसा सोडता येईल? तिच्या जीवनातच तो होता. अनंत बंगालला तिने आपल्या लहान जीवनात भक्तीने सामावून घेतले तो बंगाल महाराष्ट्राला भेटवण्यासाठी ती निघाली.

मर्यादित बंगाल संपला व तिने अश्रूपूर्ण प्रणाम केला. डोळे मिटून पुन्हा एकदा ती भूमी तिने पाहिली. डोळे उघडून पुन्हा एकदा दूरवर पाहिली.

माया महाराष्ट्रात आली. बंगाल महाराष्ट्रात आला. चैतन्य नामदेवाला भेटू आले. कृतिदासांचे रामायण श्रीधरांच्या रामविजयाला भेटू आले. बंगालचा कालिदास महाराष्ट्राच्या भवभूतीस भेटू आला. नैय्यायिक गदाधर वैय्याकरण भट्टोजी दीक्षित यांना भेटू आला. विशाल नद्या उंच पर्वताचे पाय धुण्यासाठी आल्या.

माया व रमेशबाबू सोनखेडीच्या सीमेवर आली. तेथे पुष्पहारांनी, लतापल्लवांनी, सुतांच्या हारांनी, राष्ट्रध्वजांनी सजवलेला सुंदर रथ होता. वधूची मिरवणूक निघाली. जणू बंगालच्या बलिदानाची महाराष्ट्र पूजा करीत होता. वाटेत लोकांनी फुले उधळली. सुवासिनींनी ओवाळले. रमेशबाबू मुकुंदरावांबरोबर चालत होते. त्यांचे डोळे प्रेमाने भरून आले. ''राष्ट्रीय ऐक्याचा विजय असो, संपूर्ण स्वातंत्र्याचा विजय असो, क्रांती चिरायू होवो'' अशाच गर्जना याही मिरवणुकीत. नवीन गर्जना नाहीत, नवीन गाणी नाहीत, लग्न करा वा न करा, ध्येय हे ठरलेलेच आहे. त्या ध्येयाचा विसर कधीही नाही पडता कामा. मायेच्या डोळ्यांसमोर विवाहाचे मंगल येत होते की क्रांतीची दंगल येत होती? खरे मंगल क्रांतीतूनच येईल; तेव्हाच सर्वांना मंगल लाभेल, असा अर्थ त्या गर्जनांतून, त्या गानांतून तिला मिळत होता.

सुंदर मंडप घातला होता. खादीची सुंदर तोरणे लावली होती. देशभक्तांचे फोटो होते. हजारो किसान स्त्री-पुरुष जमले होते. मुला-मुलींची गर्दी होती. दयारामने वधू-वरांस नववस्त्रे दिली.

''हा दयाराम हो. चरख्यावर मुळी न तोडता काढलेल्या अखंड सुताची ही वस्त्रं आहेत.'' रामदास म्हणाला.

''अखंड प्रेमबंधन राहील.'' माया म्हणाली.

मुकुंदरावांनी मंत्र म्हणून मराठीत अर्थ सांगितला. नंतर वधू-वरांनी परस्परांस सुताचे हार घातले. टाळ्यांचा गजर झाला. सर्वांनी फुले उधळली. वधू-वर वडील मंडळींच्या पाया पडली. मायेने आपले श्वश्रू-श्वशूर पाहिले. त्यांच्या पायावर तिने डोके ठेवले. त्यांनी तिला जवळ घेऊन आशीर्वाद दिले. रमेशबाबूंनी प्रेमाने थबथबलेला हात उभयतांच्या विनम्र मस्तकांवर ठेवला. वधू-वरांस किती तरी किसानांनी हार घातले, किसान बायांनीही घातले.

रात्री सर्वांना साधे परंतु रुचकर जेवण देण्यात आले. माया व रामदास जवळजवळ जेवावयास बसली होती. भोजने झाली. मंडपात मंडळी बसली. रामदास दिलरुबा वाजवणार होता.

''माये, दे दिलरुबा नीट करून. तुझा कोमल हात लागताच तो नीट होईल. त्याच्यातील विरोध मावळेल.'' रामदास गोड गोड हसला.

मायेने दिलरुबा हातात घेऊन हृदयाशी धरला, हृदयातील अनंत तारांचे संगीत त्या दिलरुब्याला तिने ऐकविले व त्याला ती मनातल्या मनात म्हणाली, ''जा त्यांच्या हातात व हे दिव्य संगीत ऐकव सर्वांना.'' त्या दिलरुब्याचे तिने चुंबन घेतले.

''घ्या हा. आता सुंदर होईल काम, गोड होईल काम.''

''मी वाजवीन, तू काय करशील?'' त्याने विचारले.

''मला एकच गाणं येतं. ते मी म्हणेन, शेवटी म्हणेन...'' ती म्हणाली.

''कोणतं गाणं?'' त्याने विचारले.

''वंदे मातरम्!'' ती म्हणाली.

दोघांनी भारतमातेस हात जोडले.

''माये, तू कोणाची?'' त्याने विचारले.

''तुमची, तुमची!'' ती म्हणाली.

''माये, मी कोणाचा?'' त्याने विचारले.

''माझे, माझे!'' ती म्हणाली.

''आपण दोघे कोणाची?'' तिने विचारले.

''दरिद्रीनारायणाची, भारतमातेची, देवाची.'' ती म्हणाली.

+++

विद्यार्थी-संघ

कामगार संघटना व किसान-संघटना देशात उभ्या राहू लागल्या. आता विद्यार्थी संघटनेची आवश्यकता होती. शहरातील कामगार व खेड्यातील किसान यांना जोडणारा दुवा म्हणजे विद्यार्थी. लाखो विद्यार्थी हिंदुस्थानात शिकत आहेत. कारखाने गावोगाव नाहीत, परंतु शाळा हजारो ठिकाणी आहेत. प्राथमिक शाळा, दुय्यम शाळा, महाविद्यालये, सर्वत्र विद्यार्थ्यांची संघटना व्हावयास हवी. अमुक एक दिवस साजरा करण्याचे ठरले तर लाखो शाळांतील लाखो विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांना स्फुरण चढले पाहिजे. त्यांची प्रचंड मिरवणूक निघाली पाहिजे. जयघोष व गाणी यांचा आवाज आकाशाला जाऊन भिडला पाहिजे. ही सारी लहानमोठी वानरसेना लंकेची होळी करावयास उठली पाहिजे. साम्राज्यवाद व पुंजीवाद यांची सोन्याची लंका किसान कामगाररूपी बिभीषणाच्या हवाली करावयास उठली पाहिजे.

आनंदमूर्तीस आता हे काम सांगावे असे मुकुंदरावांच्या मनात येत होते. आनंदमूर्ती मुकुंदरावांचा शब्द म्हणजे वेदवाक्य मानीत. आजपर्यंत ते खादी खपवीत होते. ऊन असो, पाऊस असो, त्या व्रतात त्यांनी खंड पडू दिला नाही. मुलांमध्ये ते प्रिय झाले होते. त्यांचे गोड बोलणे, गोड हसणे, सुंदर गाणी यांचा सर्वांवर जादूसारखा परिणाम होई. घोड्याजवळ उभे आहेत, सुंदर रुमाल बांधलेला आहे, अशा स्वरूपात त्यांचे किती तरी फोटो लोकांनी घेतले, खादीचे त्यांनी लोकांना वेड लावले; कारण त्यांचे वेड लोकांना लागले होते. कधी खिशात घेऊन जात व खेड्यातील मुलांना वाटीत. कधी हिवतापाच्या गोळ्या बरोबर घेऊन जात. शांतेने काही काही औषधे त्यांना सांगितली होती. ती ते सांगत; लोकांना गुण येई. एखादे दिवशी एखाद्या गावी ते जात तर त्यांच्या पाया पडण्यासाठी बायामाणसे येत.

''माझ्या कशाला पाया पडता?'' ते कावरेबावरे होऊन म्हणत.

''तुमच्या औषधामुळे पोराला गुण आला.'' एखादी माता म्हणे.

''तुमच्या औषधाने बायकोला आता गोड वाटतं.'' दुसरा कोणी म्हणे.

''देवाची कृपा; त्याला आठवा.'' आनंदमूर्ती म्हणत.

''आमचे देव तुम्ही. ते एक दीनबंधू रामदास आहेत. दुसरे तुम्ही आलेले.'' कोणी म्हातारा म्हणे.

''आणि आम्हाला देवकळा देणारे मुकुंदराव, ते देवाचे देव-महादेव आहेत.'' आनंदमूर्ती म्हणत.

''खरं आहे. त्या मुकुंदरावाला सर्वांची काळजी.'' शेतकरी म्हणत.

'आनंदमूर्ती' असे नाव त्या तरुणाला कामगारांनी दिले होते. कामगार त्यांच्याजवळ हौसेने शिकत. सूर्य आला म्हणजे अंधार जावा, दिवा येताच प्रकाश यावा, तसे आनंदमूर्ती दिसले म्हणजे सर्वांस होई. सर्वांच्या डोळ्यांतील चिंता, कपाळावरील, आठ्या, ओठावरील अढी त्यांना पाहताच पळून जात.

आज सोनखेडीच्या आश्रमात मुकुंदरावांनी त्यांना बोलाविले होते. ते वाट पाहत होते. शेवटी ते उठले व मायेच्या घरी गेले. माया फुलझाडांना पाणी घालत होती.

''माया, आनंदमूर्ती नाही ना आले?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''येणार आहेत की काय?'' तिने विचारले.

''हो. परंतु वेळ तर झाली.'' ते म्हणाले.

''घोडा अडला असेल वाटेत.'' ती म्हणाली.

''त्यांचा घोडा कधी अडत नाही, पडत नाही. भगवान कृष्ण गीता सांगत असताना अर्जुनाचे घोडेसुद्धा नाचत, रथाचे अणुपरमाणूही रोमांचित होत. तसे आनंदमूर्तीस बघताच, त्यांचा शब्द ऐकताच, त्यांचा स्पर्श होताच घोडा नाचू लागतो.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''स्वामी रामतीर्थासारखे दिसतात ते. रामतीर्थांच्या मुखावर असंच गोड, अद्वितीय स्मित असे. त्यांच्याशी वादविवाद करण्याच्या हेतूनं लोक जात; परंतु त्यांच्या तोंडावरील हसू पाहून वादविवाद करण्याचं विसरून जात. प्रणाम करून परत येत.'' माया म्हणाली.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

इतक्यात घोडा आला.

"आला घोडेस्वार, आले विश्वासराव." मुकुंदराव म्हणाले.

"तुम्ही का दुसरं नाव ठेवलं? खरेच विश्वासराव आहेत. खुशाल त्यांच्यावर विश्वास टाकावा." प्रेमळपणे माया म्हणाली.

"विश्वासराव असेच सुंदर होते. पानिपतच्या लढाईत ते मरून पडले. त्यांचं पवित्र प्रेत पाहून, ते सुंदर रूप पाहून शत्रूही रडले. विश्वासराव व जानकोजी यांची नावं आठवताच हृदयात शेकडो भावना उसळतात, करुण–वीरभावना." मुकुंदराव जणू गत–इतिहासात जाऊन तन्मयतेने म्हणाले.

"आत बसू या मायेच्या दिवाणखान्यात." आनंदमूर्ती म्हणाले.

"चला." मुकुंदराव म्हणाले.

दोघे आत गेले. तेथे खेड्यातील हातसुताचा सुताडा पसरलेला होता. दोघे बसले. आनंदमूर्ती लगेच चरख्यावर सूत कातू लागले. मुकुंदराव टकळीवर कातू लागले.

"कशाला बोलावलंत मला?" आनंदमूर्तींनी विचारले.

"तुम्हाला विद्यार्थी–संघ सर्वत्र स्थापण्याचं काम सांगणार आहे. मागं तुमच्याजवळ बोललो होता या बाबतीत. तुम्ही केला विचार?"

"हो, केला, काही शाळा–चालकांजवळही बोललो. मुलांजवळही चर्चा केली. मुलं तयार आहेत. परंतु कोणी शंका विचारतात. 'विद्यार्थीदशा संपल्यावर पडावं या भानगडीत', असं म्हणतात. 'विद्यार्थ्यांनी विद्या मिळवावी, राजकारणात पडू नये', असं म्हणतात. संघाचं ध्येय काय विचारतात." आनंदमूर्ती म्हणाले.

"मनुष्याला दोन धर्म असतात; नित्यधर्म व नैमित्तिक धर्म. विद्यार्थ्यांस नित्यधर्म म्हणून राजकारण नाही; परंतु नैमित्तिक राजकारण आहे." मुकुंदराव म्हणाले.

"म्हणजे काय?"

"त्याचा अर्थ असा : स्वातंत्र्यदिन आला तर त्यात सर्व विद्यार्थी सामील होईल. राजबंदीदिन आला, त्यात सामील होतील. किसानांची प्रचंड चळवळ चालली असेल तर सहानुभूती म्हणून एखादे दिवशी संप करतील. कामगारांचा संप चालला असला तर त्याला सहानुभूतीचा ठराव करून पाठवतील. अशी कामं रोज नसतात. हे प्रसंग कधी कधी येतात; त्या दिवशी जो जो माणूस आहे त्याचं काही कर्तव्य असतं.

विद्यार्थीही शेवटी मनुष्य आहे. मोठे प्रसंग येतात, तेव्हा लहानथोर सारे उठतात. पाऊस पडत नसला म्हणजे शंकराला कोंडतात. त्या वेळेस मोठी माणसं हांडे भरून पाणी ओततात. लहान मुलं लोटी भरून ओततील. परंतु 'आम्ही लहान', असं म्हणून मुलं घरी बसतील तर ते आई-बापांस आवडणार नाही. आग लागली असेल तर मुलंही धावतील. रोगाची साथ आली तर तरुण विद्यार्थी स्वयंसेवक होतील. हा माणुसकीचा नैमित्तिक धर्म आहे. उद्या स्वातंत्र्याचा लढा सुरू झाला तर सर्वांनी त्यात पडलं पाहिजे. सत्त्वपरीक्षेत सर्वांनी उभं राहावयाचं. हरिश्चंद्राच्या पाठोपाठ तारामती व दोघांच्या पुढे रोहिदास, श्रियाळाच्या पाठोपाठ चांगुणा व त्या दोघांच्या पुढे उड्या मारणारा चिमणा चिलया. उद्या भारताची सत्त्वपरीक्षा असली तर स्त्रिया, मुलं सर्वांनी उभं राहिलं पाहिजे.''

''विद्यार्थ्यांची विद्यार्थीदशा संपल्यावर एकदम अपरिचित समुद्रात येऊन पडलो असं त्यांस वाटता कामा नये. आजूबाजूस सामाजिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे विचारांच्या ज्या अनंत प्रक्षुब्ध लाटा उसळत असतात, त्यांच्याशी त्यांचा थोडा फार परिचय करून दिला पाहिजे. नाही तर उद्या घाबरायचा. यासाठी जे असे प्रसंग येतात त्या वेळी मिरवणुकीत वगैरे त्याला घेतलं पाहिजे. गाणी-गर्जना त्याच्या कानांवर गेल्या पाहिजेत. त्यांच्या आत्म्याला याप्रमाणे जरा वारा लागतो. आलं ना लक्षात?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''नैमित्तिक राजकारणाची आली कल्पना. आता विद्यार्थी-संघाचा नित्य धर्म कोणता?'' आनंदमूर्तींनी प्रश्न केला.

''शाळेत न मिळणारे शिक्षण ते आपल्या अभ्यासमंडळांतून घेतील. निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतील माहितीची कात्रणे कापून चिकटबुके करतील. ज्ञान कसं मिळवावं ते शिकतील, देशातील विविध क्षेत्रांतील कार्यकर्त्यांच्या फोटोची आल्बम्स तयार करावी. देशातील सुंदर देखावे जमवावेत. सुट्टीच्या दिवशी खेड्यांतून जावं. तेथे खेड्यातील जनतेला समजतील असे संवाद व मेळे करावेत. त्यातून त्या लोकांना नवीन राष्ट्रीय विचार द्यावेत. तेथील लोकांचं जीवन बघावं. त्यांच्या जीवनाशी समरस व्हावं. कधी मोठ्या सुटीत एखाद्या खेड्याचा रस्ता करावा. शहरं व खेडी त्यांच्यामध्ये आज प्रेमाचा संबंध नाही. असा रस्ता म्हणजे सहानुभूतीचा, प्रेमाचा पाटच होईल. कधी निरनिराळ्या विषयांवर वक्ते बोलवून व्याख्यानमाला करवाव्यात. वार्ताफलकावर

वार्ता लिहाव्यात. फी कमी होणं, प्रश्नपत्रिका मातृभाषेतून असणं, मातृभाषेतून सर्व शिक्षण मिळणं, परीक्षांची केंद्रं वाढविणं, औद्योगिक शिक्षणाची मागणी करणं याही गोष्टींवर चळवळ करावी. शाळेचा अभ्यास सांभाळून अशा अनेक गोष्टी करता येतील." मुकुंदराव म्हणाले.

"विद्यार्थी-संघाची प्राणभूत कल्पना काय ?"

"विद्यार्थी तेवढे एक ही भावना जागृत करणं. आज जातीयवाद घुडगूस घालीत आहेत. महान भारताचं हसं होत आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्पृश्यास्पृश्य, हिंदू-मुसलमान असे तुकडे पडले आहेत. हे तुकडे कोणी सांधावयाचे? नवभारत निर्मिणाऱ्या तरुणांनी तरी अखंड भारत डोळ्यांसमोर ठेवावा. या हिंदमातेनं सर्वांना जवळ घेतलं. प्राचीन काळापासून शेकडो जातिजमाती आल्या. या हिंदी महासागरात त्या लाटा मिसळल्या. मुसलमान आमचेच आहेत. आमच्याच या देशातील. लाखो खेड्यांतून ते गुण्यागोविंदानं नांदत आहेत. तेथे आपण का द्वेष फैलावयाचा? आज लहान मुलांची मनं द्वेषानं भरली जात आहेत. सर्व विद्यार्थ्यांनी उठावं, एक गर्जना करावी. या पुढाऱ्यांस सांगावं, 'तुमची भांडणं तुमच्याबरोबर राहोत. आम्ही नवभारताचे भाग्यविधाते नवीन भव्य, दिव्य दृष्टी घेऊन सर्वांना एकत्र नांदण्याचा प्राचीन महान प्रयोग डोळ्यांसमोर ठेवून भारताचं ते देवदत्त ध्येय पूर्ण करणार; त्यासाठी हा भारत जगला आहे. उरला आहे.' सर्व धर्मांचे, सर्व संस्कृतींचे लोक मी कसे सहकार्यानं, प्रेमानं एकत्र नांदवते पाहा; पाहा कसा ऐक्याचा गोफ विणीत आहेत माझी लेकरं; पाहा कसं विविधतेतून संगीत निर्मित आहेत; पाहा शतरंगांचा, शतगंधांचा बगीचा कसा फुलवीत आहेत; पहा शतरंगांचा गालिचा कसा विणीत आहेत,' असं हिंदमाता जगाला सांगेल. जगातील राष्ट्रं या मातेजवळ येऊन धडे शिकतील; पुन्हा भारत जगद्गुरू होईल. '४० - ४० कोटी भिन्न-भिन्न लोक एकत्र नांदवण्याचा महान प्रयोग भारतमाते, कसा गं केलास सांग.' असं भांडून भांडून दमलेली राष्ट्रं येऊन विचारतील. ही माता जगाची अन्नदात्री आहेच. ज्ञानदात्री व प्रेमदात्रीही ती होईल. विद्यार्थ्यांनी हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवावं, ही प्राणभूत कल्पना. निदान माझ्या अंतरंगातील विद्यार्थी-संघाची ही प्राणभूत कल्पना. आनंदमूर्ती, तुम्ही हा संदेश घेऊन जा. माझे विचार तुमच्या ओठांतून अधिक गोड होऊन बाहेर पडतील. तुम्ही माझी वेणू, तुम्ही माझी मुरली. माझ्या जीवनातील

विचार व भावना सर्वत्र पसरविणारे पावन पावन बना. जा. तुमच्या तोंडावरचं गोड हास्य भारतमातेला हसवो; भारताच्या नवीन पिढीस प्रेमधर्म शिकवो; त्यागधर्म, संयमधर्म शिकवो; भारताचा ध्येयधर्म शिकवो–'' मुकुंदराव थांबले.

ऐकता ऐकता आनंदमूर्तींचा बाहेरचा चरखा थांबला. हृदयाचा चरखा सुरू झाला. डोळ्यांतून पाणी गळू लागले. ते डोळे मिटून समोर बसले. जणू काय अंतर्बाह्य पोकळ होऊन मुकुंदरावांचे विचारवारे स्वत:च्या जीवनात भरून घेत होते. त्यांची समाधी लागली होती.

मुकुंदरावांनी समोर पाहिले. तो तो अद्भुत देखावा. जणू हिमालयावरचा शिवशंकरच पाझरत आहे. ती पावन समाधी त्यांना भंगवेना. तेही समरस होऊन शांत बसले. आनंदमूर्तींनी डोळे उघडले. शांत प्रेमाने ते समोर पाहत होते.

''तुमची वेणू बनण्याचं भाग्य माझं आहे का? तुमच्या ओठांतून पवित्र उदात्त विचार गंगेप्रमाणे धो धो करीत येतात. त्या भाग्यवान ओठांशी समरस होण्याचं भाग्य माझ्या दुबळ्या ओठांचं आहे का? तुमच्या ओठांतील विचार माझ्या ओठांतून पडतील का बाहेर?'' आनंदमूर्तींनी विचारले.

''पडतील, अधिकच सुंदर व पवित्र होऊन बाहेर पडतील.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''तुमच्या प्रेमप्रसादानं तसं होवो. माझं जीवन कृतार्थ होवो. तुमचा चरणरज व्हावं हीच माझी कसोटी. तुमचे इच्छित या हातांनी व्हावे, या क्षुद्र जीवनाने व्हावे, हीच माझी रात्रंदिवस उत्कट इच्छा.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''हे दूध घ्या.'' माया म्हणाली.

''गाय देते का दूध?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''दगडाला प्रेम दिलं तर तोही पाझरतो. मग गाय का पाझरणार नाही, पान्हावणार नाही? बंगालमध्ये खेड्यातून म्हशीचं दूध पिणं निषिद्ध मानतात. इकडे तर म्हशीचंच दूध.'' माया म्हणाली.

''गायीचा महिमा तुम्ही शिकवा. क्रांती करा.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''जेथे तेथे तुमची क्रांती'' माया म्हणाली.

''क्रांतीशिवाय त्यांना शांती नाही.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''तुम्ही बरे एक त्यांना फकीर भेटलेत.'' माया म्हणाली.

''फकीर होण्याचं भाग्य लागतं.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''संसारात पडण्याचं भाग्य मिळालं नाही, म्हणून म्हणत असाल असं. संसारात राहून फकीर होण्याचं सर्वांत मोठं भाग्य.'' माया म्हणाली.

''कोठेही असा, 'देव जवळ अंतरी' हा अनुभव येईल.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''स्वर्गात देव आहे तोच नरकातही आहे.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''मला नरक मिळाला तर तेथे नंदनवन करीत म्हणेन, भरपूर सोनखत येथे आहे; फुलवू दे बागा, फुलवू दे मळे. नरकातही देव आहे हे सिद्ध करीन. मांगल्य अनुभवाचं शास्त्र माहीत असलं म्हणजे सर्वत्र मंगलमूर्तीच दिसतील. डांबरातून सुंदर रंग काढतात व गोड साखर काढतात; परंतु माणसातील मांगल्य बाहेर काढण्यास अद्याप लोक शिकत नाहीत. एकमेकांस शिव्याशापच देतील. संतांनी त्याचा शोध लावला होता.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''विश्वभारतीतील व्याख्यानात तर तुम्ही सांगितलं की, महाराष्ट्रीय संत प्रेमालाही मर्यादा घालतील. ते काट्यांना कुरवाळणार नाहीत, ठेचतील.'' माया म्हणाली.

''माये, संतांच्या हातचं ठेचणं ते. तो आईच्या हातचा मार. तुमचं-आमचं ठेचणं निराळं निराळं. शब्द एक पण पाठीमागील हेतूत दोन ध्रुवांचं अंतर. तुकारामांचा आधार देऊन आम्ही ठेचणं उराशी बाळगू. परंतु संतांनी दुनियेवर आधी प्रेम करण्याचा हक्क मिळविला, मग मारण्याचा हक्क मिळविला; परंतु आम्ही मारण्याचा हक्क मिळविण्यासाठीच फक्त धडपडत असतो.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''तुमच्या महाराष्ट्रीय संस्कृतीवरील व्याख्यानातील असा नव्हता सूर.'' माया म्हणाली.

''नसेल कदाचित. मनुष्य नेहमी वाढत असतो. कालच्यापेक्षा आज नवीन दिसते. साप चावला तरी त्याच्या रूपानं देव येऊन चुंबून गेला असं म्हणणं हेच परमोच्च मानवी ध्येय. ते दुबळेपणानं आचरता येत नसलं तरी त्या ध्येयाची टर उडवता कामा नये. त्या ध्येयाला कोटी कोटी प्रणामच केले पाहिजेत.'' असे म्हणून मुकुंदराव उठून गेले. त्यांना का तो वाद असह्य झाला? क्रांतिकारक बंगालमधील माया त्यांना का उडवू पाहत होती?

''जातो मी.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''आज कोणत्या गावी खादीफेरी?'' मायेने विचारले.

''आता विद्यार्थ्यांत फेरी. आता विद्यार्थ्यांचं रान उठवायचं. त्यांच्यात राम ओतायचा. किसान संघटना, कामगार संघटना, विद्यार्थी संघटना. शेवटी तिन्ही एका स्वातंत्र्यसंग्रामात होमावयाच्या. त्या होमातून मंगल क्रांतीचा जन्म व्हायचा.'' असे म्हणून घोड्यावर थाप मारून तो गोड परंतु तेजस्वी घोडेस्वार दौडत वाऱ्याप्रमाणे निघून गेला.

+++

अमर दिवस

किसानांत, कामगारांत, विद्यार्थ्यांत सर्वत्र नवचैतन्य संचारू लागले. नवा राष्ट्रीय धर्म येऊ लागला. खऱ्या स्वातंत्र्याच्या स्वच्छ व स्पष्ट कल्पना येऊ लागल्या. परंतु यामुळे मुकुंदरावांवर अनेकांचा रोष होऊ लागला. जे त्यांना पूर्वी भजत तेच त्यांच्या नावाने जळफळू लागले. मित्र होते तेही शत्रू होऊ लागले. पांढरपेशांची सहानुभूती शेवटी श्रमपेशांकडे जाताना कमी पडते. श्रमजीवी लोक चळवळ करू लागताच यांना हिंसेची स्वप्नं पडू लागतात. परकी सरकारप्रमाणेच हे स्वजनही बोलू लागतात. मुकुंदरावांना वाईट वाटे. परंतु शेवटी स्वत:च्या हृदयास प्रमाण मानून ते काम करीत होते. ''सत्या असत्यासि मन केले ग्वाही.'' हे तुकारामाचे चरण आठवून ते वागत होते.

त्या दिवशी मुकुंदराव धनगावला आपल्या खोलीत होते. एका बाजूला निवांत अशी ती खोली होती. आजूबाजूला घरे नव्हती. त्या खोलीत दोन घोंगड्या होत्या. एक चरखा होता. सूत गुंडाळावयाचा एक फाळका होता. एक बादली होती. पाण्याचा एक माठ होता. एक तांब्या व दोन भांडी होती. काही पुस्तके एका बाजूला नीट ठेवलेली होती. वर्तमानपत्रे होती. खोलीला दोन कपाटे होती. त्यातून काही कपडे होते. काही पुस्तके होती. काही वह्या होत्या. अत्यंत स्वच्छ अशी ती खोली होती. काही नसणे हेच तेथील सौंदर्य होते. स्वच्छ प्रकाश हीच तेथील शोभा.

मुकुंदराव शांतपणे चरख्यावर कातीत होते. मुखाने अभंग गुणगुणत होते.

एक वेळ करी या दु:खावेगळे
दुरिताचे जाळे उगवावे
आठवीन पाय हा माझा नवस

पुरवावी आस पांडुरंगा

हे तुकारामाचे चरण घोळून ते म्हणत होते. ते का जगाला कंटाळले, निराश झाले? या जगात दंभ आहे, त्याचे का त्यांना वाईट वाटत होते?

त्यांच्या खोलीचे दार लोटलेले होते. कोणी टकटक वाजविले. मुकुंदरावांचे लक्ष नव्हते. पुन्हा कोणी टकटक वाजविले.

''उघडा दार, लोटा, कडी नाही.'' मुकुंदरावांनी सांगितले.

दगडूशेट, चंदनमलशेट, त्रिंबकराव वगैरे त्यांच्याकडे आले होते. मुकुंदरावांनी आणखी घोंगडी पसरली. ते सारे बसले.

''काय काम आहे?'' मुकुंदरावांनी नम्रपणे विचारले.

''तुमच्याजवळच काही बोलण्यासाठी म्हणून आलो आहोत. मोकळेपणानं बोलण्याची इच्छा आहे.'' दगडूशेट म्हणाले.

''नि:शंकपणं बोला. मजजवळ आतबाहेर काही नाही.'' मुकुंदरावांनी सांगितले.

''मुकुंदराव, अलीकडे तुमचा जो प्रचार चालू आहे त्याची आम्हाला धास्ती वाटते. शांतीच्या मार्गानं काम करण्याची ही पद्धत नव्हे. शेतकरी अडाणी असतात. ही भूतं उठवाल, परंतु उद्या आवरता येणार नाही. तुम्ही पूर्वी खादी वगैरेवर जोर देत असा, परंतु हल्ली किसान संघटनेकडे तुम्ही वळले आहात सावकारांना शिव्याशाप भाषणांतून देता, सावकारांची शेतंभातं कापली जाऊ लागली. वेळीच सावध व्हा. जपून चला. हिंसेच्या मार्गानं स्वराज्य मिळणार नाही. तुम्ही तर हिंसा पेरीत आहात. द्वेष हेतुपुरस्सर फैलवीत आहात. तुमच्याबद्दल आम्हाला आदर वाटतो; तुम्हाला आम्ही सांगावं असं नाही.'' चंदनमल म्हणाले.

''कामगारांमध्येही तोच प्रचार होत आहे. परवाच मिलमध्ये गडबड होणार होती; परंतु टळली. केव्हा भडका उडेल याचा नेम नाही. शिव्या त्यांच्या लक्षात राहतात. भांडवलवाल्यांना शिव्या दिल्या म्हणजे कामगारांना आनंद होतो. परंतु त्यांच्यामुळे आपणास खायला मिळतं, हे ते विसरतात. उद्या युनियनवाले का बेकारांना काम देणार आहेत? कामगारांजवळून पैसे घेऊन या चळवळ्यांच्या चालतात चैनी. मुकुंदराव, तुम्ही हे भूत येथे आणलंत. तुमच्यामुळे इतर कामगार कार्यकर्ते येऊ लागले. कामगारांनी मनं भडकवू लागले. तुम्ही याला जबाबदार आहात.'' त्रिंबकराव म्हणाले.

''शाळेचे चालकही असंच म्हणत होते. मुलं अविनयी होत आहेत. मास्तरांना कोणी जुमानीत नाही. तुम्ही खुशाल सांगता मुलांना की, संप करा. घरी आई-बाप असतात. कोणी सरकारी नोकरीत असतात. संस्थाचालकांना संस्था चालवावयाच्या असतात. लहान मुलांना का काही पोच असतो? सज्ञान तरी असतात का ती? त्यांना काय, वळवाल तिकडे ती वळतील.'' दगडूशेट म्हणाले.

मुकुंदराव सूत कातीत होते. ऐकून घेत होते. त्यांची बोटे थरथरत होती. ओठ हालत होते, कापत होते. ते आपल्या भावना आवरीत होते. ते सूत त्यांना संयम शिकवीत होते.

''तुम्ही काहीच बोलत नाही. तुमच्याबद्दल आम्हास आदर आहे; परंतु हल्लीचे प्रकार जरा गैरशिस्त वाटतात. तुम्हाला आम्ही आमचं समजत होतो. सत्य, अहिंसा या मार्गाने समजत होतो. तुमचं पाऊल चुकीचं पडावं, तुमच्या तोंडून शिव्या याव्या, हे बरं वाटत नाही. इतर लोकांचं सोडून द्या.'' चंदनमल म्हणाले.

मुकुंदरावांचे कातणे थांबले. ते म्हणाले. ''तुम्हाला माझ्याबद्दल आदर वाटतो याविषयी मी तुमचा ऋणी आहे. तुम्ही मला स्वतःचा मानीत होता हे ऐकून बरं वाटलं. मी आजपर्यंत शिव्या देत नव्हतो. आताच का देऊ लागलो याचं तुम्हाला आश्चर्य वाटतं. परंतु तुम्हीच आपल्या मनात का नाही विचार केला? आजपर्यंत शिव्या न देणारा शिव्या का देऊ लागला? आजपर्यंत शांत राहणारा का अशांत झाला? आजपर्यंत गोड-गोड बोलणारा आज का आग पाखडू लागला? याचा तुम्ही मनात विचार केलात का? अतिवृष्टी झालेली, पिकं बुडालेली, सरकारनं शेतसारा यंदा माफ करावा म्हणून प्रचंड चळवळ झाली. थोडं यश आलं. परंतु सरकारं परकी समजा, तुम्ही आम्ही तर आपल्याच लोकांचे ना? या वर्षी तरी शेतकऱ्यांवर जप्ती वगैरे येऊ नये. त्यांचे लिलाव करू नयेत, त्यांची अब्रू अगदी धुळीत मिळवू नये, असे नको वाटायला? परंतु दरवर्षीपेक्षा यंदा अधिक फिर्यादी, अधिक जप्त्या, यंदा अधिक लिलाव. आयाबहिणी येऊन माझ्याकडे रडतात. गावागावाहून शेकडो शेतकऱ्यांच्या करुण कथा माझ्याकडे लिहून आल्या आहेत. त्यांच्या बायकांचे अपमान झाले आहेत. त्या एका गावी शेतकरी शेतात गेला होता. पत्नी घरी होती. पाळण्यात लहान मूल होतं. ती बायको म्हणाली, 'त्यांना घरी येऊ दे.' सावकाराचा गुमास्ता म्हणाला, 'तू, जा बोलावून आण' ती म्हणाली, 'पाळण्यात मूल आजारी आहे भाऊ.' तर माजोरा

गुमास्ता म्हणतो, 'मरू दे मूल. जा त्याला बोलाव.' ती मूल घेऊन बाहेर पडली. उन्हातून पदराखाली ती कळी घेऊन अनवाणी ती माता निघाली. गुमास्ता घराला कुलूप ठोकून गेला. काय या कथा? या असत्य नाहीत. अशा एक का दोन सांगू? शेतकऱ्यांचं मूल मरू दे आणि तुमची तेवढी जगावी का? सर्वांचीच जगू दे. शेतकरी कोठवर तग धरणार? म्हणे आमची शेतं कापू लागले. मग का घरात उपाशी मरावं त्यानं? कोणाची होती ती शेतं? आज कोणाची झाली? रात्रंदिवस मरतो, काळीची हिरवी करतो, त्याला खायला आहे की नाही पाहता का? या वर्षी तुम्ही खादी वापरणाऱ्या सावकारांनी तरी जप्तीवॉरंट, फिर्यादी, लिलाव नको होते करायला. तुम्ही इतरांना धडा घालून दिला पाहिजे होता. तुम्ही इतर सावकारांना उद्देशून तशी पत्रकं काढली पाहिजे होती. मला आलेत उपदेश करायला! शेतकऱ्यांनी शेतं कापताच तुम्हाला हिंसा दिसू लागली. त्यांची मुलंबाळं उपाशी मरत आहेत, त्यात नाही का हिंसा? तुम्ही विराट हिंसा पेरलीत, तिची ही फळं. शेतकऱ्याला हिंसक नका म्हणू. इतके दिवस तो शांत कसा राहिला. अजूनही पेटून उठत कसा नाही? हे पाहा व त्याला अहिंसेचं प्रशस्तिपत्रक द्या. तुम्ही-आम्ही सर्वांनी शांतीचे धडे त्या किसानाच्या पायाशी बसून घ्यावेत. ढोपर-ढोपर चिखलातून, काट्यातून जातो; थंडीवाऱ्यात, शेतात, खळ्यात राखण करतो, साप म्हणत नाही, विंचू म्हणत नाही; असं करूनही घरी दाणा नाही, घरी वस्त्रं नाही. पोरं आजारी, उपाशी, बायकोच्या अंगावर सोन्याचा मणी नाही. धड वस्त्र नाही. तरी सावकार ओटीवर आला तर त्याला आदरानं घोंगडी पसरतो. अशा शेतकऱ्याचे पाय धरा. त्याच्याजवळ अहिंसा शिका व म्हणा, 'आजपर्यंत राक्षस होतो. हिंसक होतो. रक्त शोषून-शोषून तिळतिळ करून तुम्हाला मारलं. अत:पर नाही करणार हे पाप. क्षमा कर शेतकरी राजा.' शेतकऱ्याच्या क्षमेला काही सीमा आहे की नाही? आज खादी घालून तुम्ही आपली लूट सांभाळू पाहता, खादीचं चिलखत घालून आपली पिळवणूक अमर करू पाहता. परंतु सत्यस्वरूप बाहेर पडेल. खादी म्हणजे गरिबांचं स्मरण. आहे का तुम्हाला ते स्मरण? दिसतं का तुम्हाला त्याचं मरण? महात्माजी एकदा नरकेसरी बॅ. अभ्यंकरांना उद्देशून म्हणाले, 'अभ्यंकर, तुम्हाला अजून पोटभर खायला मिळत आहे. ज्या दिवशी तुम्हाला पोटभर खायला मिळत नाही तरी तुम्ही दरिद्री नारायणाची सेवा करीत आहात असं मला कळेल, त्या दिवशी मी आनंदानं नाचेन.' तुम्ही महात्माजींचे असल्याचा दावा करता, याप्रमाणे आहे का

तयारी? महात्माजी म्हणजे होमकुंड आहे. तेथे होम करावा लागतो. दरिद्री नारायणासाठी बंगल्याचा होम. खादीचं गादीशी पटणार नाही. किसानांची ती कठीण दशा. कामगारांची तीच.''

''हे त्र्यंबकराव कामगारांबद्दल सांगत आहेत त्या कामगारांच्या चाळींतील विहिरीत किती किडे पडले आहेत पाहा म्हणावं जाऊन. सांगितलं, ती विहीर जरा नीट करा. तर उत्तर मिळालं, आम्ही का बांधलेले आहोत? तुम्ही कामगारांस पिळून टाकण्यासाठी बांधलेले आहात वाटतं? त्या दिवशी तो एक कामगार मास्तरांचे पाय चेपीना म्हणून त्याला काढून टाकण्यात आलं. स्त्रियांपासून कोमल सेवा तर नेहमी घेण्यात येते. परवा वीस वर्षं काम करणारा काढून टाकला. कारण तो युनियनचं काम करतो. कोठे जावं त्यानं? तुमच्यापेक्षा परकी सरकार बरं. ते तरी थोडं पेन्शन देईल. काही प्रॉव्हिडंट फंड देईल. परंतु तुम्हा मालकांची जहरी लहर म्हणजेच सारं. लहर आली, काढा कामगार. लहर आली, हाकला कुळाला. ही लहर कोण सांभाळणार तुमची? लाखो लोकांची जीवनं का तुमच्या लहरीवर लोंबकळत ठेवायची? शाळांतून तोच गुलामीचा प्रकार. अमकं केलंस तर नादारी बंद करू; अमुक केलंस तर शाळेतून हाकलू. मुलं म्हणजे का मेंढरं? मुलांना काही मन आहे की नाही? मुलांना म्हणे स्वतःचं कळत नाही. सांगावं तिकडे जातात. तुम्ही सांगता तिकडे का वळत नाहीत? मुलांची मनं निर्मळ असतात. त्यांना अधिक चांगलं दिसलं की एकदम तिकडे जातात. पुष्कळ वेळा मुलंच अज्ञान असतात. वयात आलेले बरबटलेले दगड बनतात. लहान मुलांना देव पटकन मिळतो. सत्याचा सूर्याचा प्रकाश तेथे लवकर पडतो. विद्यार्थ्यांनी राजकारणात पडावं की पडू नये असल्या चर्चा या आपल्या करंट्या देशातच चालू राहतात. गुलाम राष्ट्रातील सर्वांचं काम एक आहे की, गुलामगिरी दूर करण्याला मदत करणं. मित्रांनो, स्वतःचं नाणं निर्मळ करा. हिंसक आपण बडे लोक आहोत. श्रमजीवी जनता अहिंसक आहे. अद्याप राहिली आहे. परंतु त्यांच्या अहिंसेची सीमा गाठू पाहाल तर फसाल. साधा कर्जकायदा लहानसा येणार, त्याला तुमचा विरोध; बारीकसा कूळकायदा येणार, त्याला तुमचा विरोध, कामगारांना साधी माणुसकी द्यायला विरोध; असंच जर चालावयाचं असेल तर सावध राहा. असंतोषाची लाट तुम्हाला गिळंकृत केल्याशिवाय राहणार नाही. महात्माजींसारखा युगपुरुष आज लाट थोपवीत आहे. परंतु त्यांनीही एकदा एका जमीनदाराला सांगितलं, 'तुमचं जगणं-मरणं तुमच्या कृतीवर

अवलंबून आहे.' सर्वोदय व्हावा, सर्वांनी मिळतं घेऊन सुखानं नांदावं, सर्वांनी थोडं-थोडं झिजून प्रचंड इमारत उभारावी असं त्या महापुरुषाला वाटत आहे. किसान कामगार झिजतच आहेत. आता तुम्ही दगड थोडे झिजा, ओले व्हा. तुम्ही काळाचं स्वरूप ओळखून वागणार नसाल तर काळाची कुरोंडी व्हा. महात्माजी म्हणतात, 'तुम्ही पुंजीपती गरिबांचे विश्वस्त बना.' विश्वस्त म्हणजे नागोबा नव्हे. किसान-कामगार मागतील तो आधार त्यांना कुरकुर न करता देणं हा त्याचा अर्थ तुम्ही मला सांगायला आलात; ठीक. संपूर्ण अहिंसा माझ्या जीवनात अनंत जन्मांनी येईल. ती यावी, मला इच्छा आहे. कठोर शब्द माझ्या तोंडातूनजातात. धीरगंभीर शांत पर्वतही कधी-कधी ज्वालामुखी होऊन आग ओकू लागतात, मग आमच्यासारख्यांची कथा काय? किसान-कामगारांची बाजू घेताना माझ्या तोंडून रागानं शब्द गेला तर देव माझ्यावर फार रागवेल असं मला वाटत नाही. तो तसा जाऊ नये म्हणून मी प्रयत्न करीन. दुसरे मी काय सांगू?''

ती मंडळी उठून गेली. मुकुंदरावांनी प्रणाम केला. दार लावून ते पुन्हा आपल्या घोंगडीवर बसले. ते उठले व खिडकीजवळ उभे राहिले. कोणाकडे पाहत होते? त्यांचे डोळे वाहू लागले. त्यांना अश्रूंचा पूर आवरेना. दगडूशेटसारख्यांनी का मला सत्य-अहिंसेचा उपदेश करावा? खोटेनाटे करण्यात रंगलेले हे लोक, यांनी येऊन मला हिंसक ठरवावे? परंतु मला अहंकार कशाला? मी त्यांच्याकडे कशाला बघू? होऊ दे मला निर्मळ, निर्दोष. किती विचार त्यांच्या हृदयात उसळत होते. डोंगरावरून पावसाळ्यात शतप्रवाह वाहात असतात, तसे मुकुंदराव दिसत होते; परंतु शांत झाले. ते पुन्हा चरख्यावर कातीत बसले. किती वेळ बसले त्याचे त्यांना भान नव्हते, सूर्य मावळला. त्याचे लाल रंग पसरले होते. खोलीत एक सौम्य प्रकाश पसरला होता. प्रकाश गेला. आता अंधार येऊ लागला. अंधारात प्रकाश देणारी प्रार्थना मुकुंदराव म्हणू लागले; अभंगात ते तल्लीन झाले.

ऐसे भाग्य कधी लाहता होईन। अवघे देखे जन ब्रह्मरूप।
मग तया सुखा अंत नाही पार। आनंदे सागर हेलावती।।

हे चरण ते म्हणत होते. सर्व चराचरात मांगल्या अनुभवण्याची तळमळ त्या उद्गारात प्रकट होत होती. मुकुंदरावांच्या आवाजातून प्रतीत होत होती.

दार उघडून ते कोण दोन आले आहेत? असे चोरासारखे का उभे आहेत?

असे काय त्यांचे डोळे? हातांत काय आहे त्यांच्या ते? मारेकरी का आहेत? मुकुंदरावांवर मारेकरी? प्रेमावर मारेकरी?

एका अभंगातून मुकुंदराव दुसऱ्या अभंगात गेले. दुसरा गोड चरण आठवला त्यांना!

तुझी करीन भावना । पदोपदी नारायणा ।।
आपण बसू एके ठायी । तुझे पाय माझे डोई ।।

निरनिराळ्या अभंगांतील निरनिराळे चरण! परंतु एका भावनेचे, त्यांच्या आवडीचे; ते म्हणत होते. डोलत होते.

दोघे एकदम पुढे घुसले. त्यांनी मुकुंदरावांना पाडले. एकजण छातीवर बसला. एकाने तोंड धरून ठेवले. मुकुंदरावांनी प्रेमळपणे पाहिले. किती वेळ ते एकमेकांकडे पाहत होते. शेवटी मुकुंदरावांच्या डोळ्यांतील प्रेमशक्तीने छातीवरचा तरुण विरघळला. तोंड धरणाराही विरघळला नि ते दोघे दूर झाले.

''मला मारायचं आहे? त्यानं जगाचं कल्याण होणार असेल तर खुशाल मारा; कचरू नका. माझ्या देहाचं मडकं कृतार्थ होईल.'' मुकुंदराव शांतपणे म्हणाले.

''आम्ही अजून पुरे पशू नाही झालो. काय करावं? अजून आम्ही हिंदूच आहोत.'' एक तरुण म्हणाला.

''म्हणजे काय?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''आम्हाला बिनदिक्कत सुरा भोसकता आला पाहिजे. लाठी मारता आली पाहिजे. एरव्ही हिंदूंची संघटना होणार नाही. मुसलमान शिरजोर झाले. हिंदूही बलवान झाले पाहिजेत.'' दुसरा तरुण म्हणाला.

''परंतु तुम्हाला तर पशू व्हावयाचं आहे. तुम्हाला पशूंची संघटना करावयाची आहे का हिंदूंची? अजून तुम्ही हिंदू आहात. ते हिंदुत्व तुम्हाला विसरावयाचं आहे होय? आपले सद्‌गुण सर्व गमवावयाचे आहेत का?'' मुकुंदरावांनी विचारले.

''मुसलमानांची आम्हाला चीड येते. आमच्या बायका पळवतात, त्यांची अब्रू घेतात.'' एक तरुण म्हणाला.

''पंढरपूरला अनाथ अर्भकालयात जा म्हणजे हिंदूंचाही त्या बाबतीत पराक्रम दिसेल. मित्रांनो, एखादी सारी जातच का वाईट असते? वाईट लोकांना वाईट म्हणा. सर्वांना वाईट नका म्हणू. मुसलमानातही भले लोक आहेत. त्यांना माणुसकी आहे.

महायुद्धात पकडलेले शत्रूचे लोक जास्तीत जास्त कोणी चांगले वागवले असतील तर ते तुर्कस्थानने, असा युरोपने शेरा दिला. खेड्यापाड्यांतून किती प्रेमळ संबंध आहेत. मुसलमान माय-बहिणी जात्यावर गंगा-यमुनांची गाणी म्हणतात. मक्कामदीनाची नाही. काही बेकार गुंड व नोकऱ्यांसाठी हपापलेले भांडणं उत्पन्न करतात. हिंदू-मुसलमानांचीच भांडणं आहेत असं नाही; ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांचीही आहेत. सारी नोकऱ्यांसाठी. गुलामगिरीमुळे दुसरे पुरुषार्थ बंद. एकदा स्वराज्य आलं म्हणजे अनंत कार्यक्षेत्रं मोकळी होतील. भांडणं आपोआप बंद होतील. त्या स्वराज्यावर दृष्टी खिळवू या. अर्जुन म्हणाला, 'पक्ष्याची मान व बाणाचं टोक, याशिवाय दुसरं मला काही दिसत नाही.' तसं आपलं झालं पाहिजे. आपल्या सर्व चळवळींचा रोख परकीय सत्ता आधी नष्ट करण्याकडे पाहिजे. हिंदू-मुसलमानांत पोटभर भांडावयाचं असलं तरीही ते स्वातंत्र्य आज नाही. तुम्हाला थोडं भांडू देण्यात येतं व शेवटी साम्राज्यशाहीचं लष्कर दोघांना मारण्यासाठी येतं. भांडण्यासाठी का होईना आधी स्वतंत्र होऊ या. भांडणं मिटतील. आज अंधारात भांडत आहोत. स्वातंत्र्याचा दीप आला म्हणजे आनंद येईल आणि गड्यांनो, धार्मिक पायावर संघटना नाही होत. हिंदू व मुसलमान जमीनदार एक होतात. हिंदू व मुसलमान खोत एक होतात. ज्याचा समान अर्थ-धर्म ते शेवटी एक होतात. चीन व जपानचा धर्म एक; परंतु आर्थिक धर्म एक नाही. म्हणून चाललं आहे हत्याकांड, गरिबांची बाजू घ्या; मग ते गरीब कोणीही असोत. भगवद्गीतेने स्वजन व परजन असा भेद नाही सांगितला. तिने सुजन व दुर्जन असा भेद सांगितला, सारे सुजन एक होऊ या; मग त्यांत हिंदूही येतील, मुसलमानही येतील, दीनबंधू ॲण्ड्र्यूजही येतील. अशी शास्त्रपूत दृष्टी घ्या. भारतमातेचा मोठेपणा ओळखा. परकी सत्ता आपणात भेद पाडते. आपणही जर तसेच करू तर आपणही स्वदेशास परके झाल्यासारखे झालो. हिंदुस्थानातील कांही अराष्ट्रीय मुसलमान पुढाऱ्यांस इजिप्त, पॅलेस्टाईन वगैरे देशांतील पुढारी हसतात. हिंदुस्थानातील मुसलमानही पुढारी झाले आहेत. साम्यवादी मुसलमान काळ्या पाण्यावर पाठविले जात आहेत. अहरार पक्ष केवळ राष्ट्रीय आहे. सरहद्द प्रांतात राष्ट्रीयता उसळत आहे. मागील सत्याग्रहात एका सरहद्द प्रांतातून पंचवीस हजारांवर सत्याग्रही तुरुंगात गेले. आपल्याकडे झाला नाही इतका त्यांच्यावर अत्याचार झाला. त्यांच्यातही ठिणगी पडली आहे. मुसलमान आता येथले झाले. आपण शेकडो वर्षं भांडून प्रेमळ संबंध निर्माण करीत होतो.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा

भारताचे महान ध्येय गाठू पाहात होतो; परंतू दूरची परसत्ता आली. पुन्हा ध्येय दूर गेलं; ते ध्येय गाठण्यासाठी फिरून उभं राहू या. सारे मुसलमान वाईट असतील तर आपणच वाईट आहोत हा त्याचा अर्थ. आपणातूनच ते पुष्कळसे त्या धर्मात गेले. कोकणात गोडबोले, तांबे आडनावे आहेत; त्यांच्या इतिहासातील मांगल्य घेऊन पुढे जाऊ या. हैदरअली हिंदूंचा दसरा साजरा करी. गायकवाड मुसलमानांचे डोले बसवीत. असा हा महाभारतीय प्रयोग आहे. हिंदूंच्या देवांना टिपूचे नवस व मुसलमानी संतांना हिंदूंचे नवस, असा हा प्रयोग आहे. तो पूर्वजांचा प्रयोग श्रद्धेनं पुढे नेऊ या. काही मुसलमान वाईट म्हणून का आपण वाईट व्हायचं? दुसरा मुलगा अभ्यास करीत नसला तर बाप का स्वत:च्या मुलाला म्हणतो की, तूही करू नको; दुसरा वाईट असेल तर तू चांगला राहा. तूही वाईट झालास तर दोन वाईट होतील. तो पशू व तूही पशू. पशुपती कोणी व्हावयाचं; पशुत्वातून मनुष्यत्वाकडे जावयाचं. तुम्ही तर पुन्हा पशुत्व करू पाहता. नका, असं करू नका. मी काय सांगू? मी क्षुद्र आहे. या लहानशा हृदयाची होळी होते रे गड्यांनो.''

मुकुंदराव थांबले. त्यांच्याने बोलवेना. ''आम्हाला असं कोणी सांगत नाही. वर्तमानपत्रातील मुसलमानांच्या अत्याचारांची कात्रणं तेवढी आमच्या बौद्धिक वर्गात वाचण्यात येतात.'' एकजण म्हणाला.

''तुम्ही असं आंधळे होऊ नका. बुद्धीचा डोळा बंद करू नका. माझी बुद्धी सूर्याप्रमाणे स्वच्छ व निर्मळ राहो, ही तर आपली प्रार्थना. हा तर पवित्र गायत्री मंत्र. बुद्धीच मारली तर वेदधर्म कोठे राहिला? वेदधर्म म्हणजे विचारधर्म. व्यापक विचारांवर उभारलेला धर्मविचार सारखा वाढत आहे. माझा धर्मही नवीन विचार घेऊन वाढेल. मोठे व्हा. जगातील जास्तीत जास्त प्रगत असा विचार हृदयाशी बाळगा.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''हैदराबाद सत्याग्रह का अन्याय्य होता?'' दुसऱ्याने विचारले.

''अरे, आधी कमी गुंतागुंतीच्या संस्थानात प्रयोग करू या. ज्या संस्थानातून आधीच शेकडो सत्याग्रहींनी प्रचार केलेला आहे, जी संस्थाने छोटी एकजिनसी आहेत, जेथे एक भाषा आहे, तेथे चळवळ करू या. त्या चळवळीचा परिणाम दुसऱ्या बड्या संस्थानांवर होतो.''

''केसातील जटा मोडायच्या असल्या तर थोडे-थोडे केस हातात घेऊन खालून हळूहळू फणी मारीत बायका जातात. एकदम वर फणी घालीत नाहीत. तेलगू, तमिळ,

कन्नड, उर्दू या पाच भाषांचा आतापर्यंत प्रचार नाही. खेड्यापाड्यास स्पर्श नाही. म्हणून महात्माजी म्हणाले, 'विधायक काम करा, खादी घ्या व खेड्यातून हिंडा. स्वच्छता निर्मा, साक्षरता करा.' अशानं जनतेशी संबंध येतो, त्यातून विचारप्रसार होतो. चैतन्य येऊ लागतं. तुम्हाला हैदराबाद सत्याग्रह पाहिजे होता, परंतु कोल्हापूर सत्याग्रह सुरू झाला तर तुमच्या निषेधाच्या तारा की, छत्रपतींच्या राज्यात सत्याग्रह नाही होता कामा. याचा अर्थ काय? तुम्ही केवळ अन्यायाच्या विरुद्ध नाही. आम्ही अन्याय कोणीही करो, तो दूर करू इच्छितो. महात्माजींनी म्हणे राजकोटला प्राण-पणाला लावले! अरे, त्या महापुरुषाला का आसक्ती आहे? त्यांचं आतडं नाही रे कोठे अडकले? आंध्र प्रांतात दौऱ्यावर असताना एका चित्रकारानं त्यांना त्यांची स्वहस्ते काढलेली तसबीर दिली. महात्माजी म्हणाले, 'ही कोठे लावू! माझ्या देहाची खोळही मला आता जड होऊ लागली आहे. ही तसबीर कोठे बाळगू?' तुकाराम महाराज म्हणाले होते :

उद्योगाची धांव बैसली आसनी
पडले नारायणी मोटळे हे ।।

त्याप्रमाणे आता हा देह हरिचरणी पडो, दरिद्री नारायणाची सेवा करताना पडो, असं ज्याला वाटतं, त्याला आसक्ती? अरे, ज्यानं हिंदुस्थानची मान वर केली, हिंदुस्थानात माणसं राहतात असं जगाला कळविलं, लाखो बेकारांना काम दिलं, शिक्षणाची नवी दिशा दाखविली, राष्ट्रीय भाषेला चालना दिली, हरिजनांना जवळ घेतलं, स्त्रियांचा आत्मा जागा केला, खेड्यापाड्यांत चैतन्य ओतलं, अरे, त्याचं केवढे उपकार! आपल्या कातड्याचे जोडे त्यांच्या पायी लेववू तरी ते ऋण फिटेल का? पूज्य विभूतींच्या पूजा न केल्यानं आपलं श्रेय दुरावतं. गड्यांनो, मोठ्या मनाचे बना, क्षुद्रता जाळा. प्रांतीय भेद गाडा. भारतात कोठेही पुढारीपणा असो, ते आपलंच आहे; सारा भारतवर्ष माझा. किती मी सांगू?''

मुकुंदराव पुन्हा शांत राहिले. पुन्हा त्यांना उमाळा आला व म्हणाले, ''भाषेचीही आमची भांडणं. हिंदी संस्कृतप्रचुर हवी की उर्दूबहुल हवी? अरे, समोरच्या लोकांना समजेल अशी हवी. सरहद्द प्रांतात गेले तर उर्दू शब्द अधिक वापरा; गंगातटाकी कमी वापरा.''

''बहुजन समाजाला उर्दूप्रचुर व संस्कृतप्रचुर दोन्ही समजणार नाहीत. देवानं हास्याची व अश्रूंची विश्वव्यापक भाषा निर्माण केली. अश्रू उर्दू नाहीत, संस्कृत नाहीत.

हास्य लॅटिन नाही, ग्रीक नाही. आपला देश मोठा चाळीस कोटींचा, दोन-चार भाषा शिका. निरनिराळ्या भाषांतील शब्द शिका. दोन लिप्या असतात की नाही? असू देत. मोठा संसार आहे आपला. अहंकारानं मोठं कुटुंब चालत नाही. आपला एकत्र कुटुंब पद्धतीचा प्रयोग आहे. सारे प्रांत म्हणजे भाऊ, सारे एकत्र राहू. भावाभावांत मिळते घेईल तो मोठा, त्यात कमीपणा आहे. त्याची लाज वाटली पाहिजे. माझ्या देशात राहिले त्यांच्याशी पुन: पुन्हा बोलणं-चालणं करणं, यात कसला कमीपणा?''

ते दोघे तरुण ऐकत होते. ढेकळाप्रमाणे ते विरघळले. मुकुंदराव पुन्हा म्हणाले, ''तुम्ही कवाईत करा. सरळ उभे राहा. शिस्तीचे महत्त्व पटवा. शरीर बळकट करा. परंतु बुद्धीला एखाद्या सबंध जातीच्या द्वेषाचं खाद्य देऊ नका. तुमच्यातील काही 'तू माणूस आहेस की मुसलमान आहेस?'' असा शब्दप्रयोग करू लागले आहेत. 'माणूस आहेस की जनावर आहेस?' असं म्हणण्याऐवजी हा प्रयोग! अरे, सारे मुसलमान का जनावरे? केवढा द्वेष! केवढा अध:पात! तुम्ही तरुण निर्मळ मनाचे, निर्मळ दिलाचे. हे सारं बरबट फेकून नवभारताचं उज्ज्वल भविष्य डोळ्यांसमोर ठेवून उभे राहा.''

ते तरुण प्रणाम करून उठले. मुकुंदरावांनी त्यांच्या पाठीवरून हात फिरवला.

जाताना कोणी बोललं नाही. त्यांनी मुकुंदरावाकडे पाहिले. मुकुंदरावांनी त्यांच्याकडे पाहिलं. विचारानं मस्तक विनम्र करून जीवनानं भरलेल्या मेघाप्रमाणे ओथंबून ते गेले. मुकुंदराव बाहेर येऊन अनंत आकाशाखाली उच्च विचार व उदात्त भावनांनी सद्‌गदित होऊन उभे राहिले होते. आजचा अमर दिवस असे त्यांना वाटले.

+++

रामदासला अटक

माया व रामदास यांचा सुखाचा नवसंचार सुरू झाला होता. रामपूर येथील स्वत:च्या वाड्याचा रामदासने सार्वजनिक दवाखाना केला. ती एक सुंदर संस्था झाली. संस्थेसाठी त्याने एक कायम निधी करून दिला. संस्थेमार्फत एक फिरता डॉक्टर ठेवण्यात आला होता. त्याला रविवारची सुट्टी. उरलेले सहा दिवस त्याने खेड्यांवरून हिंडावे, मोफत औषधे द्यावीत. शेतकऱ्यांस मोठाच आधार झाला. दीनबंधू रामदासला दुवा मिळू लागला. रामदास स्वत: खेड्यापाड्यांतून हिंडे. शेतकऱ्यांची सुख-दु:खे पाही. त्यांच्यात तो संघटना करीत होता. गावोगावची अस्पृश्यता दूर करीत होता. गावातील पक्षोपक्ष नाहीसे करीत होता. तो एखाद्या गावी जाई. प्रमुख मंडळींना एकत्र जमवी. त्यांच्यातील कुरबुरी ऐकून घेई. त्यांच्याजवळ मोकळेपणाने बोले, चर्चा करी. सूत कातायला सांगे. घरोघरी जाऊन आया-बहिणींशी बोले. शाळेत जाऊन मुलांना एखादी गोष्ट सांगे. कोठे विहीर दुरुस्त करायला लावी व त्यांच्याबरोबर स्वत: श्रमे, खपे. कधी-कधी त्याच्याबरोबर मायाही येत असे. मायेच्या भोवती मुली जमत. ती त्यांना एखादे चित्र पटकन काढून देई. एखादे गमतीचे चित्र काढून हसवी. एकदा एके ठिकाणी म्हातारी जात्यावर दळीत होती. रामदास चावडीवर पुढाऱ्यांशी बोलत होता. माया गावात हिंडत होती. त्या म्हातारीला तिने दळताना पाहिले. एकटी दळीत होती. जाते जड येत होते. तेथे माया गेली. ''मी लावते तुम्हाला हात. तुम्ही ओव्या म्हणा.'' असे म्हणून खरोखरच दळू लागली. ''नको आई, तू कशाला?'' म्हातारी म्हणाली. ''माझी आई तू; माझी आई लांब आहे हजार मैलांवर. येथील आई तुम्हीच. आईला मदत करू दे.'' माया म्हणाली. म्हातारी ओव्या म्हणू लागली. राम-

सीतेच्या ओव्या. मायेला आनंद होत होता. आसपासच्या बायका पाहायला आल्या. इतक्यात रामदास तेथे आला.

"तुला किती शोधायचं? म्हटलं बंगालमध्ये पळालीस की काय?" रामदास हसून म्हणाला.

"चल बरं रस्ता खणायला!" त्याने सांगितले.

"चला, दाखवते खणून." असे म्हणून माया उठली. म्हातारीही उठली. मायेच्या कपाळावर घाम आला होता. म्हातारीनं तो आपल्या पदराने पुसला.

"देवमाणसं आहात तुम्ही." ती म्हणाली.

"खरी देवमाणसं तुम्ही. तुमची पूजा करून, सेवा करून, आम्हाला थोडं पवित्र होऊ दे." माया म्हणाली.

रामदास व माया निघाली. मायेच्या हातून गावचा रस्ता दुरुस्त करण्याचा समारंभ व्हावयाचा होता. गावातील तरुण तेथे जमले होते.

"ही घे कुदळ व मार चार घाव." रामदास म्हणाला.

मायेने पदर बांधला, ओचा खोचला, कुदळ घेऊन ती खणू लागली. कठीण होता रस्ता. तो का खणला जातो?

"पुरे आता. आम्ही करतो काम. टिकमनं खणलं पाहिजे." एक तरुण म्हणाला.

"हे काही स्वयंपाकघर नाही; पळीच्या दांड्यानं सारवण्याआधी खरपुड्या काढतेस तसं नाही येथे, चल आता." रामदास म्हणाला.

अशा सुंदर रीतीने दोघांचा वेळ जात होता.

कधी माया चित्र काढीत बसे. सुंदर चित्रे बंगाली मासिकाकडे पाठवित असे. मराठीतील 'कला' या मासिकातही तिची दोन चित्रे प्रसिद्ध झाली. ग्रामीण जीवनावर ती काही चित्रे तयार करणार होती. रामदास कधी–कधी आश्रमात सायंप्रार्थनेनंतर दिलरुबा वाजवी. स्त्री–पुरुष ऐकायला येत. त्यांना आनंद होई, दु:खाचा थोडा विसर पडे.

पावसाळा सुरू झाला होता. बंगालमध्ये तर अलोट पाऊस. इकडे पाऊस कमी. तरीही चिखल फार होई. चिखलातून जाताना एखादे वेळेस पायात काटा मोडे. तो काढताही येत नसे. इतका चिखल पायावर असे. माया चिखलाला कंटाळे. परंतु शेतकरी व त्यांच्या बायका त्यातून काम करीत आहेत हे पाहून मायेला लाज वाटे.

पावसाळ्यात फार हिंडता–फिरता येत नसे. माया सूत कातीत बसे. रामदास हळूच येऊन डोळे झाकी.

''डोळे मिटूनसुद्धा मी सूत कातते. मला सवय आहे. शांतेचे डोळे मोहन फार धरतो. तुम्ही मोहनपाशी शिकलात वाटतं हे?'' माया म्हणे.

''शिकायला कशाला हवं? एवढी साधीही गोष्ट मला करता येत नाही वाटतं?'' रामदास म्हणे.

एके दिवशी रामदास पावसातून आला. पागोळ्याचे पाणी त्यानै हातात आणून ते मायेवर उडवले. माया रागावली. ''हे काय काहीतरीच? वेड तर नाही ना लागलं?'' ती म्हणाली. ''तू रागावलीस म्हणजे बरं वाटतं. परंतु फार नको हो रागावू. नाहीतर स्वयंपाक मला करायला लागायचा.'' तो म्हणाला. माया एकदम गंभीर झाली. तिचे लक्ष कोठेतरी दूर गेले, रामदास तिच्या चेहऱ्यावरील फरक पाहत होता.

''काय झालं माये?'' त्याने विचारले.

''मला प्रद्योतची आठवण झाली. एके दिवशी त्यानं असंच माझ्या अंगावर पाणी उडवलं होतं. मी त्याला कमळाच्या देठानं मारलं. वेडा आहे प्रद्योत. तो वेडा झाला असेल का? जगात एकाचं सुख ते दुसऱ्याचं दुःखं असं का बरं असावं? एकुलता एक मुलगा दुःखी व निराश पाहून अक्षयकुमारांची काय स्थिती होत असेल? ते प्रेमळ पितृ–हृदय, त्याची कशी कालवाकालव होत असेल? एखादे वेळेस ते सारं मनात येऊन मला दुःख होतं. मी जन्मले नसते तर बरं असं वाटतं.'' माया म्हणाली.

''माया, तू महाराष्ट्रात आलीस म्हणून तुला वाईट वाटलं का?'' रामदासने प्रश्न केला.

''काय हे विचारता? तुम्ही पुरुष की नाही निष्ठूरच. प्रद्योतची आठवण होणं हे का पाप आहे? मी माणूस नाही? भावाची आठवण नसती का मला आली? घराच्या ओसरीत, पडवीत सारी नाही का येऊन बसत? दिवाणखाण्यातही नाही का येऊन बसत? घरातील कांही भाग मात्र असा असतो की, जेथे दुसरा येत नाही, तेथे आलेला आपण सहन करणार नाही. तेथे फक्त तुम्ही व मी, मी व तुम्ही. तेथे आपले अद्वैत.'' माया म्हणाली.

रामदास जरा खिन्न व गंभीर होऊन निघून गेला. मायाही अश्रूसिंचन करीत बसली. रामदासाने हळू येऊंन तिचे डोळे पुसले. ''कशाला पुसता डोळे? आधी

रडवायचं व मग डोळे पुसायचे? मायेचं कोणी नाही, कोणी नाही.'' असे म्हणून तिला अधिकच हुंदका आला. तिने आपली मान रामदासाच्या खांद्यावर ठेवली. त्याने तिला शांत केले.

पावसाने शेती पिकते. मधून-मधून अशा सरी येतात व जीवनाला माधुरी येते. एक प्रकारचा सात्त्विक रंग चढतो.

माया मराठीचा अधिक अभ्यास करू लागली. रामदास तिच्याबरोबर वाची. त्यानेही मायेबरोबर बंगालीचा अधिक परिचय करून घेणे सुरू केले. असा हा सहकार चालला होता. जीवनाची आंबराई मोहरत होती, बहरत होती. संस्कृतमध्ये आम्रवृक्षाला नावच सहकार आहे! किती गोड नाव! सहकाराशिवाय शीतल छाया नाही, सुंदर मोहर नाही. रसाळ फळे नाहीत; म्हणून तर या सहकारवृक्षाचे पल्लव सर्व धर्मकर्मांत पवित्र म्हणून आणले जातात. संसारात सहकार शिका, असे जणू आमच्या संस्कृतिसंवर्धकास शिकवावयाचे होते.

त्या दिवशी रामदास बराच दूर जाऊन हिंडून आला होता. जेवून तो पडला. परंतु त्याच्या पायांची मनस्वी आग होत होती. माया सर्व आटोपून आली तो रामदासाचे डोळे उघडेच.

''नेहमीप्रमाणे अंगावर शाल घालायला आले होते. आज झोप नाही वाटतं येत?'' तिने विचारले.

''झोपेतच अंगावर शाल घालावी व जागेपणी घालू नये असा बंगाली कायदा आहे वाटतं?'' त्याने विचारले.

''बंगाली कायदा महाराष्ट्रात कोण चालू देणार?'' ती म्हणाली.

''माया, पायांना थोडं दूध चोळतेस का? सारखी आग होत आहे.'' तो म्हणाला.

''चोळते हो.'' असे म्हणत माया गेली. ती दूध घेऊन आली. रामदासाचा पाय मांडीवर घेऊन ती दूध चोळू लागली.

''किती पटापट जिरतं आहे दूध! पायांत नव्हतं वाटतं घातलंत? पायांत घातल्याशिवाय जात जाऊ नका म्हणून कितीदा सांगितलं. हट्टी आहात तुम्ही.'' ती म्हणाली.

''मग मार मला.'' तो म्हणाला.

''लहान असतात तर मारलं असतं.'' ती म्हणाली.

''होणार आहे लवकरच लहान–आणखी चार–पाच महिन्यांनी. मग तुझ्या पायांवर लोळेन. हातांत खेळेन. या मोठ्या रामदासावर रागावलेली असलीस म्हणजे त्या छोट्या रामदासाच्या गालांवर चापट्या बसून ते लाल होतील..'' रामदास म्हणाला.

''काही तरी बोलता.'' ती म्हणाली.

''काही तरी नाही. अगदी खरं आहे. पती पत्नीवर रागावलेला असला तर तो लहान मुलाला देतो तडाखे. पत्नी पतीवर रागावलेली असली तर तीही त्याला मारते. लहान बाळ आई–बापांचा राग शांत करण्यासाठी स्वतःचं बलिदान करीत असतं.'' रामदास म्हणाला.

''माझ्या बाळाला कधीसुद्धा बोट लावणार नाही.'' माया म्हणाली.

''म्हणजे नेहमी मला घ्यायला लावणार वाटतं?'' तो म्हणाला.

''मी मारणार नाही, तुम्हालाही मारू देणार नाही.'' ती म्हणाली.

''माझा हक्क का हिरावून घेतेस? मुलावर रागवायचं नाही म्हणजे तुझ्यावरही रागवायचा हक्क गेला की काय?'' त्याने विचारले.

''आपण कधीही एकमेकांवर रागवायचं नाही. आज सकाळी दूध न पिता रागावूनच गेलात व भटकून आलात. निघालात तेव्हा पाय पकडून ठेवायला हवे होते.'' ती म्हणाली.

''रागवायचं नाही म्हणतेस, आणि आता तूच रागावली आहेस.'' तो म्हणाला.

''रागावलेली असते तर असं दूध चोळीत बसले असते का? मांडीवर पाय घेऊन बसले असते का? दूध चोळणं रागावलेल्या माणसाच्या हातचं आहे की प्रेमळ मायेच्या माणसाच्या हातचं वाटतं आहे? खरंच सांगा हं.'' ती म्हणाली.

''इकडे ये म्हणजे सांगतो.'' तो म्हणाला.

''दूध चोळायचं आहे अजून.'' ती म्हणाली.

''पाहा बोलावतो तर येत नाही. रागातच आहेस तू अजून.'' तो म्हणाला.

''तेथूनच सांगा ना.'' ती म्हणाली.

''कानात सांगेन.'' तो म्हणाला.

''त्या दिवशीसारखं लहान मुलाप्रमाणे मोठ्याने कुर्र करणार असाल. दडा बसायचा.'' ती हसून म्हणाली.

''कुर्र नाही करणार.'' तो म्हणाला.

आपला कान त्याच्या तोंडाजवळ नेऊन माया म्हणाली, ''सांगा काय सांगायचं आहे ते.'' रामदासाने ते तोंड पटकन आपल्या तोंडावर ठेवले.

''काय सांगितलं?'' त्याने विचारले.

''तुम्ही कारस्थानी महाराष्ट्रीय लोक धूर्त न् लबाड. सर्व मुत्सद्देगिरी.'' ती म्हणाली.

''मुत्सद्देगिरीशिवाय पाहिजे असतं ते मिळत नाही. कारस्थान करून तुला मारलं-बिरलं तर नाही ना!'' त्याने हसून विचारले.

''मारलंत नाही तर कायच. चांगलं गुदमरवलंत. आणखी मारायचं ते काय राहिलं?'' ती म्हणाली.

''परंतु हे गुदमरणं, हे मारणं का जगणं! सांग. हे गुदमरणं म्हणजे अमृत पिणं, जीवनात प्रेम अमर करणं. तुला नाही ही गंमत आवडत?'' त्याने विचारले.

''आणखी चोळू का दूध?'' तिने विचारले.

''नको तुझे हात दुखायला लागतील व मग ते मला चोळायला लागतील.'' तो म्हणाला.

''तुमचे चोळणं म्हणजे कुस्करणं. लावू का आणखी? नीट सांगा.'' तिने पुन्हा विचारले.

''हात थकले नसतील तर लाव थोडं.'' तो म्हणाला.

''तुमच्या पायांची सेवा करून हात उलट बळकट होतील. हाताचा थकवा जाईल. गरिबांसाठी वणवण करणारे हे पाय, गरिबांची सुख-दुःखं जाणून घेण्यासाठी हिंडणारे हे पाय. या पांयाची सेवा करून हात का थकतील? जन्मोजन्मी हे पाय मी चुरीत बसेन, त्यांना तेल-दूध लावीत बसेन.'' असे म्हणून मायेने आपल्या मांडीवरील पायावर आपले मस्तकी ठेवले.

''माया, पुरे. कोणी तरी हाक मारतं आहे, जा. दार उघड.. जा.'' तो म्हणाला.

माया बाहेर आली. तिने दार उघडले. तो तेथे काही पोलीस व स्वतः फौजदार उभे. माया चकित झाली.

''कोण पाहिजे?'' तिने विचारले.

''दीनबंधू रामदास.'' फौजदार म्हणाले.

"काही काम आहे का? बरं नाही वाटत म्हणून पडले आहेत." ती म्हणाली.

"त्यांच्यावर वॉरंट आहे. त्यांना अटक करण्याचं कटू कर्तव्य मला करावयाचं आहे. दुर्दैवी माझे हात." तो म्हणाला.

पोलीस व फौजदार आलेली वार्ता गावात तत्काळ गेली, गावातील स्त्री-पुरुष, मुले सर्वांची तेथे गर्दी झाली. आश्रमातून दयाराम, पार्थ, चुडामण तेथे आले. रामदासही उठून बाहेर आला. फौजदार, पोलीस आत येऊन बसले. रामदासने वॉरंट पाहिले. राजद्रोह, खून करणे वगैरे कलमांखाली अटक होती.

"ही काय भानगड?" रामदासने विचारले.

"आम्हाला तरी काय माहीत!" फौजदार म्हणाला.

"शेतकऱ्यांचे रस्ते करणारा, त्यांच्या विहिरी बांधून देणारा, त्यांच्या जमिनी परत देणारा, त्यांच्यासाठी दवाखाने घालणारा, त्याला का अटक? तो अपराधी?" गावातील म्हातारे चिमाआप्पा म्हणाला.

"सरकारला जमीनदार आवडतात, जमिनी देणारे आवडत नाहीत." दयाराम म्हणाला.

"बरं चला. निघा." फौजदार म्हणाले.

"खरंच का नेणार यांना?" माया रडत म्हणाली.

"आम्ही हुकमाचे बंदे." फौजदार म्हणाले.

"ही बंगाली बाधा आहे. बंगाली मुलीमुळे सरकारला संशय आला. ब्रिटिश सरकार आम्हाला सुखाचं लग्नही नाही का करू देणार? बंगालच्या पाठीमागं नेहमीच का हात धुऊन लागणार? माझा दुर्दैवी बंगाल." ती दुःखाने म्हणाली.

"भाग्यवान बंगाल." दयाराम म्हणाला.

"माया, रडू नको. वंगकन्येला रडणं शोभत नाही. स्वातंत्र्यप्रिय महाराष्ट्रालाही ते शोभत नाही. साऱ्या देशालाच ग्रहण लागलेलं आहे. जोपर्यंत पारतंत्र्य आहे तोपर्यंत कोठले सुखाचे संसार? तोपर्यंत सुखाचे संसार करू बघणं, सुखाच्या संसाराची इच्छा करणं म्हणजेही पाप, आपणाला हे शिकविण्यासाठी हे संकट आलं आहे. सेवा करताना सत्त्वपरीक्षा होत असते. तीत उत्तीर्ण झालं पाहिजे. माया, धीराने राहा. शांत राहा. चरखा आहेच, तुला धीर द्यायला. चरखा म्हणजे महात्माजी, चरखा म्हणजे पूज्य विनोबाजी, चरखा म्हणजे वृद्ध प्रफुल्लचंद्र रॉय. हे सारं तुझ्याजवळ त्या चरख्याच्या

श्री. छ. प्र
गपसिंह महाराज (थोरले)
वाचनालय, सातारा

रूपानं आधार देण्यास आहेत. दयाराम, तू आहेसच. मुकुंदराव, मोहन यांना कळेलच. शिवंतरला जाऊन बाबांना व आईला तू धीर दे. माया, तू घरी सविस्तर पत्रं लिही. चिमाआप्पा वगैरे आहेतच तेथे. या माय-बहिणी आहेत. उगी; रडू नको. चला फौजदारसाहेब.'' रामदास शांतपणे म्हणाला.

दयारामने येरवडाचक्र व सुंदर पेळू आणून दिले. मायेने घरातून कपडे आणून दिले. घोंगडी वगैरे सारे दिले.

''ही अंगावर असू दे हं.'' ती स्फुंदत म्हणाली.

''हो. ते संरक्षण आहे. ते सर्वस्व आहे.'' रामदास म्हणाला.

फौजदार, पोलीस रामदासला घेऊन गेले. दयाराम थोड्या वेळाने आश्रमात गेला. माया शून्य दृष्टीने पाहत खिडकीशी उभी होती.

+++

अमर रात्र

त्या दिवशी मुकुंदराव मंगरूळ गावी होते. एका गरीब शेतकऱ्याच्या घरावर जप्ती येणार होती. तो सावकार अति निष्ठूर होता. त्याला न्यायनीती माहीत नव्हती. मुकुंदराव त्याला भेटले होते. शेतकऱ्याची सर्व स्थिती त्यांनी त्याला सांगितली होती. परंतु सावकार नुसता हसला, मेलो तरी चालेल. पण ही जप्ती होऊ द्यायची नाही असे मुकुंदरावांनी मनात ठरविले होते.

त्या शेतकऱ्याच्या दारात ते रामनाम जपत बसले. जप्तीवाले आले. मुकुंदराव त्यांना आत जाऊ देईनात. ते तेथे उभे राहिले.

''अहो, हा कायदा आहे. कायदा आहे तोपर्यंत असंच चालणार. तुम्ही करा क्रांती, बदला कायदे. व्हा दूर. समजूतदार लोक तुम्ही. लोकांचे पुढारी ना व्हायचं आहे तुम्हाला? मग असं करून कसं चालेल?'' कारकून म्हणाला.

मुकुंदराव स्तब्ध होते. पाटील वगैरे त्यांना ओढू लागले. मुकुंदराव प्रतिकार करू लागले.

''अहो, पोरासारखं काय चालवले आहे तुम्ही? ही एक जप्ती नाही झाली म्हणून देशातील लाखो जप्त्या का थांबणार आहेत?'' सावकारांचा गुमास्ता म्हणाला.

''आधी बीज एकले.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''तुम्ही निघा येथून सारे. चोर. खबरदार मुकुंदरावांच्या अंगाला हात लावला तर.'' एक तेजस्वी तरुण पुढे येऊन म्हणाला.

''तुरुंगात जायचं आहे वाटतं?'' पाटलाने विचारले.

''फाशी जायचं आहे.'' तो म्हणाला.

दुसरेही शेतकरी आले. तेथे गर्दी होऊ लागली.

''तुम्ही सारे शांत राहा.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''त्यांना शांत राहायला सांगता, आणि तुम्ही येथे आडमुठेपणा करता.'' गुमास्ता म्हणाला.

''कोणाला रे खाटका आडमुठा म्हणतोस?'' धावत येऊन एका तरुणाने विचारले.

''माझ्यावर तुमचं प्रेम असेल तर तुम्ही सर्व दूर राहा. शांतपणे जे काही होईल ते पाहा. आपणाला शिव्या देण्याची जरूरी नाही. मला ओढीत फरफटत नेऊ दे. ते मला पाहिजे आहे.'' मुकुंदराव म्हणाले.

गुमास्ता जरा गोंधळला. परिस्थिती कदाचित अधिकच बिकट होईल हे त्याने हेरले. त्याने बरोबरच्या सरकारी लोकांस दूर बोलावून काही खलबत केले. ती सारी मंडळी निघून गेली, हसत, हसत निघून गेली.

परंतु मुकुंदराव का त्या गावी नेहमी राहणार होते? त्यांना सतरा ठिकाणी कामे, सर्वत्र त्यांचे हिंडणे-फिरणे. सर्वत्र प्रचार. एक वेळचे मरण जरा दूर गेले. मरण टळणार होते थोडेच? मुकुंदरावांना अटक होण्याचाही संभव होता.

शेतकरी त्यांच्याभोवती उभे होते. तरुण उभे होते. मुकुंदराव म्हणाले, ''तुम्ही जप्ती बघता कशी? शांतपणे प्रतिकार करायला उभं राहावं. आम्हाला मारा व मग आमच्या गावातील शेतकऱ्यांची अब्रू न्या, असं निर्भयपणं सांगावं. शिक्षा झाली तर भोगावी. आपण निःसत्त्व व भितुरडे झालो आहोत. कायदा म्हटलं की आपण घाबरतो. माणुसकीचा कायदा हा सर्वश्रेष्ठ कायदा, तो कायदा आपण पाळू या व त्या कायद्याचा भंग करणाऱ्याच्या विरुद्ध शांतपणे परंतु अचल निश्चयाने उभे राहू या.''

थोडा वेळ थांबून ते पुढे म्हणाले, ''गावोगाव तरुण मंडळं स्थापा. किसान स्वयंसेवक दलं स्थापा. गावात अशी जप्ती आली, लिलाव करायला आले का, शिंग फुंकावे, सर्वांना सावध करावे. पूर्वी पेंढार दिसले की गावात नगारा वाजवीत. त्याप्रमाणे हे इंग्रजी राज्यातील कायदेशीर पेंढार लुटायला आले तर त्याला शांतपणे प्रतिकार करावा. आपण हात उचलू नये, शिवी देऊ नये; परंतु पोलादी भिंत उभी करावी. आमच्या प्रेतांवरून शेतकऱ्यांच्या अब्रूकडे तुम्हाला जावं लागेल असं त्यांना निश्चयी स्वरात सांगावे म्हणजे झाले.''

"तुम्ही जाल देवा व ते राक्षस पुन्हा येतील." शेतकऱ्याची बायको येऊन म्हणाली.

"हे तरुण मरायला उभे राहतील." मुकुंदरावांनी आश्वासन दिले.

दुपारीं मुकुंदराव गावातच होते. तो काही तरुणांनी रामदासला पकडून नेल्याची वार्ता आणली.

"कोणी सांगितलं?" त्यांनी विचारले.

"ती सरकारी माणसंच बोलत होती. 'त्या रामदासाला पकडलं. आता यांनाही सरकार पकडील. फार चावटपणा चालवला आहे यांनी', असं चावडीवर बोलत होते." एक तरुण म्हणाला.

"धरपकडीला तयार राहा. मरणाला तयार राहा. भारतीय तरुणांची लवकरच सत्त्वपरीक्षा होईल. तुम्ही कमी ठरू नका. धनगावला कामगारांत असंतोष धुमसत आहे. कदाचित संप होईल. खेड्यापाड्यांत कोणीही बेकार तेथे संप फोडायला जाणार नाही, अशी गावोगांव तुम्ही तरुणांनी व्यवस्था केली पाहिजे. किसान-कामगार एक. किसानांच्या जमिनी गेल्या व ते मजूर झाले. कामगारांची चळवळ फार पेटली तर इकडून किसानांनीही करबंदीची पेटवावी. सरकारनं कामगारांचा प्रश्न समाधानकारक सोडवावा, नाही तर आम्ही तहशील भरणार नाही, असं निर्धारानं कळवावं. असा रंगत गेला पाहिजे लढा. त्यात तुम्ही सारे पडा. भाग्यावर चढा. किसान होऊ दे बडा." मुकुंदराव भरभर बोलू लागले.

"करू जिवाचा धडा, फोडू साम्राज्यशाहीचा घडा."

"त्याला गेला आहे तडा, आधीच कोणी मारला आहे खडा."

"सारा किसान राहील खडा, घेईल स्वातंत्र्याच्या गडा."

ते तरुण काव्य करू लागले. स्वातंत्र्याचे संगीत त्यांच्या रोमारोमांतून नाचू लागले.

"मी जातो. पुन्हा कधी भेटेन देव जाणे." मुकुंदराव त्या तरुणांना म्हणाले.

"तुम्हाला भेटायला तुरुंगात येऊ. वर स्वर्गात येऊ." ते म्हणाले.

मुकुंदराव निघाले. बैलांना फार टोचतात म्हणून ते बैलगाडीत बसत नसत. "तुम्ही बैलांना फार टोचता, फार मारता. बैलांना जोपर्यंत तुम्ही टोचता तोपर्यंत साम्राज्य सरकार तुम्हाला टोचील." असे ते म्हणत. ते नेहमी पायी जायचे. परंतु

आज बराच पल्ला गाठावयाचा होता. ते झपझप जात होते. क्रांतीची गाणी गात जात होते. त्या गाण्यांच्या पंखांनी जणू ते उडत जात होते. ते चालत आहेत का उडत जात आहेत! मुकुंदरावांचा आत्मा धुळीतून चालण्यासाठी जणू नव्हता. तो चिदंबरात उडण्यासाठी होता. त्यांच्या जीवनात ओढाताण होती. आत्म्याची उसळी वर होती. परंतु ही देहाची खोळ खाली ओढी. आत्मा उंच उडू बघे. परंतु देहाचे वजन खाली खेची. जीवनातील ती ओढाताण, ती धडपड. त्यांच्या त्या चालण्यात दिसत होती.

त्यांनी प्रथम रामपूरचा रस्ता घेतला. परंतु काही मैल चालून गेल्यावर त्यांचा बेत बदलला. रामपूरपेक्षा धनगावलाच जावे, त्यांच्या मनात आले. रामदासला पकडून धनगावला नेले असण्याचा अधिक संभव होता. रामपूर का धनगाव? देहपूर सुटले नाही, तोवर कुठले रामपूर?

त्यांनी पावले वळविली. धनगावकडे ते निघाले. दहा कोस जावयाचे होते. तिसरा प्रहर होत आला होता. ते खूप वेगाने जात होते. एकदम गार वारा सुटला. पावसाची चिन्हे दिसू लागली. त्यांनी वर आकाशात पाहिले तो ढग गोळा होऊ लागले. जणू कोणी मोठा मेंढपाळ हजारो मेंढ्या, बकऱ्या, कोकरे घेऊन चालला होता. का आकाशात मोठी सर्कस उतरली होती? किती प्रकारची ही जनावरे? सिंह आहेत, वाघ आहेत, हत्ती आहेत, ससे आहेत, कुत्रे आहेत. रानटी व माणसाळलेली दोन्ही प्रकारची जनावरे तेथे होती आणि ते पहा भुजंग. शेकडो फणांचे भुजंग. मध्येच त्यांच्या फणांचे मणी जणू चमकत व डोळे दिपत. सर्कशीत सापाचेही खेळ आहेत वाटते. कोणी गारुडीही सर्कशीत आहे वाटते. सापांना अंगावर खेळवणारा कोणी अमेरिकन थोरो त्या वरच्या सर्कशीत होता का?

वरचे देखावे पाहून मुकुंदरावांच्या मनात असे नाना विचार, अशा नाना कल्पना येत होत्या. पावसाने गाठू नये म्हणून ते अधिकच वेगाने जाऊ लागले. दुरून पाऊस पडल्याचा वास येऊ लागला. गंधवती पृथ्वीचा सुगंध वाऱ्यावर येऊ लागला. आकाश आपल्या धारांच्या बोटांनी पृथ्वीराणीला गुदगुल्या करू लागताच तिच्या रोमारोमातून जणू सुगंध बाहेर पडतो. येणार, पाऊस येणार व मला गाठणार असे मुकुंदरावांना नक्की वाटलं, तरी ते धावपळ करीतच होते. बाहेर अंधार पडू लागला. मेघांचा अंधार व रात्रीचा अंधार. दोघांचे मीलन होऊन अधिकच गंभीर अंधकार पसरणार होता.

मुकुंदरावांच्या छातीत एकाएकी कळ आली. बरेच दिवसांनी ती कळ आली. ते एकदम बाजूला मटकन् बसले. भूमातेच्या मांडीवर लोळले. छाती घट्ट धरून ते पडून राहिले. पाऊस जोराने येणार होता. चिंता करून काय होणार? मुकुंदराव मुकाट्याने डोळे मिटून पडून राहिले.

दुरून घोड्याच्या टापांचा टापटाप आवाज ऐकू आला. आनंदमूर्ती येत आहेत की काय? त्यांनाही रामदासाच्या अटकेची वार्ता कळली असेल व भरधाव येत असतील. दुसऱ्या कोणाचा असणार घोडा अशा वादळात? मुकुंदराव बसते राहिले व आवाज ऐकू लागले. आवाज जवळजवळ येत होता. होय, आनंदमूर्तीच होते ते. तो पाहा त्यांचा मंदील पाठीवर उडत आहे. जणू पहिले बाजीराव. जणू विश्वासराव.

पाण्याचे टपटप शिंतोडे येऊ लागले. आकाशातील सर्कस जोरात सुरू झाली. रानटी जनावरे खवळली बहुधा. मॅनेजरचा चाबूक कडाड कडाड वाजत होता. आकाशाच्या तंबूतील दिवे तर दिसतच नव्हते. सर्कस का अंधारात होती? का तंबूचे कापड फार जाड असल्यामुळे आतील दिवे दिसत नव्हते?

घोडेस्वार एकदम थबकला. तो खाली उतरला. मुकुंदरावांना बघून आनंदला, चकित झाला.

''तुम्ही येथे कसे?'' आनंदमूर्तींनी विचारले.

''धनगावला जात आहे. रामदासला अटक झाल्याचं कळलं. गेलंच पाहिजे. पाऊस येईल या भीतीनं वेगाने जात होतो. त्यामुळे छातीत कळ आली. अलीकडे बरेच वर्षांत अशी कळ आली नव्हती. पडून राहिलो तो घोड्यांचा टापांचा आवाज ऐकला. वाटलं की तुम्हीच असावेत. अंधारात प्रकाश आला, आधार आला, संकटात सहाय्य आलं. मी प्रथम रामपूरचा रस्ता घेतला होता. तिकडे गेलो असतो तर एकटाच वादळात सापडलो असतो. देवानंच हात धरून या रस्त्याला लावलं.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''आता कशी आहे कळ? छाती चेपू का हलक्या हातानं? का ज़रा पडता? आनंदमूर्तींनी विचारले.

''आता बरं वाटतं.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''घोड्यावर बसता का? तुम्ही बसून जा. मी पायी येईन.''

''मला बसता येत नाही.''

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले) नगर वाचनालय, सातारा.

''तुम्ही बसा, मी तुम्हाला धरून पायी चालेन.''

''मला धरून घोड्यावरूनच नाही का तुम्हाला जाता येणार? लवकर जाऊ.''

''परंतु छातीत कळ पुन्हा आली तर?''

''आता येणार नाही असं वाटतं.''

''बसा तर मग घोड्यावर. मी दौडवीत नेतो.''

आनंदमूर्तींनी मुकुंदरावांना घोड्यावर बसावयास मदत केली. मुकुंदराव दोन्ही हातांनी घोड्यावर धरून बसले. पाठीमागे आनंदमूर्ती बसले. त्यांनी एका हांतानं लगाम धरला, एका हातानं मुकुंदरावांस धरून ठेवलं. पुढे दोन्ही हातांनी लगाम धरून ते हात मुकुंदरावांच्या वक्षःस्थळावर ठेवले.

''घाबरू नका. मी नीट धरून ठेवलं आहे; पडू देणार नाही.'' ते म्हणाले.

घोडा भरधाव जात होता. वरून जलधारा भरधाव येऊ लागल्या. दोघं भिजून ओलेचिंब झाले.

''रामदासला अटक झाली म्हणून आकाश रडत आहे बहुधा. माया घरी रडत असेल. शांता रडत असेल. रामदासचे आई-बाप रडत असतील.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''रडत नाहीत. देशासाठी पकडला गेला म्हणून साखर वाटतील.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''सोमदत्त असाच वादळात सापडला होता.''

''परंतु तो बिचारा एकटा होता.''

''चारुदत्त व वसंतसेना अशीच पावसात सापडली होती. परंतु त्यांना त्यामुळे आनंदच उलट वाटला. जणू हृदयातले प्रेम मेघ व मोकळे होण्यासाठी उडून गेले व त्यांनी त्यांच्यावर भरपूर अभिषेक केला. दोघांना एकत्र प्रेमस्नान घातलं.''

''बोलू नका. घोडा दौडवा.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''कळ कदाचित येईल म्हणून भीती वाटते?'' ते म्हणाले.

''आता कळ गेली; आता बळ आलं. पायीसुद्धा मी आता पळत जाईन.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''पाऊस थांबत नाही. जोराने येत आहे.''

''पावसाची जरूरच होती. धरणीमाय वाट बघतच होती. आता पिकं मस्त येतील.''

''परंतु पीक हाती पडेल तेव्हा खरं. मेहनत, मशागत करावी. तपश्चर्या करावी. परंतु अतिवृष्टीनं जातं, अवर्षणानं जळतं. यातून वाचलं तर दुसरे लुटारू लुटून नेतात.'' आनंदमूर्ती म्हणाले.

''गारठा नाही ना वाटत तुम्हाला?''

''छे! मला आत खूप ऊब आहे. मी नेहमी भरपूर कपडे घालतो. जाड जाड ऊबदार कपडे. थंडी असो वा नसो. अंगात ते कपडे पाहिजेत. तुम्हाला हुडहुडी भरली असेल?'' आनंदमूर्तींनी विचारले.

'तुमचे हात माझ्या छातीशी आहेत. त्यामुळे तेथे ऊब आहे. हृदयाला जपलं म्हणजे झालं.'

''हो, हृदय हवं आधी. हृदय असेल तर सारं आहे.''

''माझं हृदय जणू तुम्ही आपल्या हातात घेतलं आहे.''

''तुम्ही आपलं हृदय सर्वांना देता. सर्व कृतीत ओतता. तुम्ही उदरांचे राणे आहात.''

''दौडवा ना घोडा. धनगाव अद्याप दूर आहे.''

''धन दूरच असतं. जवळ असलं तरी दूर वाटतं.''

''केव्हा चोर येईल, केव्हा मरण येईल असं धनवंताला वाटतं.''

''आता पिटाळतो घोडा; सावध राहा.'' असे म्हणून आनंदमूर्तींनी घोड्याला दौडविले. वाऱ्यासारखा तो वारू निघाला. जणू पाण्याचा लोंढाच जोराने चालला होता. जणू बिजली होती.

''पडेन, पडेन मी. घट्ट धरा.'' मुकुंदराव घाबरून म्हणाले.

''पडलो तर एकदम पडू. परंतु मी पडू देणार नाही. त्या चढणीवर आता चढू.'' आनंदमूर्ती धीर देत म्हणाले.

दुरून धनगावचे दिवे दिसू लागले.

''ते पाहा धनगाव. दिसला प्रकाश.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''तुम्ही आता कोठे जाणार रात्री?''

''आपण मोहनच्या खोलीकडे आधी जाऊ. त्याला सारी हकीगत विचारू.'' मुकुंदराव म्हणाले.

''माझ्या खोलीत येता? कोरडे धोतर नेसा, कोरडा शर्ट घाला.''

“तुम्ही तर पायजमा घालता. तुमच्याजवळ आहे का धोतर?”

“हो.”

“आहे का माझ्या अंगचा सदरा?”

“जुना आहे. होईल बघा.”

“चला मग आधी तुमच्या खोलीत.”

आनंदमूर्तींनी घोडा पुन्हा दौडविला. बरीच रात्र झाली होती. त्यांच्या खोलीकडच्या रस्त्यावर कोणी चिटपाखरूही नव्हते. पावसातून कोण बाहेर पडणार? कोणाला आहे मुसळधार पावसाचे वेडे प्रेम?

खोली उघडण्यात आली. मेणबत्ती लावण्यात आली.

“तुम्ही मेणबत्ती वापरता वाटतं?”

“हो; मेणबत्ती माझं ध्येय. मेणबत्ती लहान असली तरी स्वत: जळून वितळून जगाला थोडा का होईना प्रकाश देते. हे घ्या धोतर.”

“आणि सदरा?”

“तो बराच जुना आहे. पुष्कळ वर्षांपूर्वीचा. पाहा झाला तर; हा घ्या.” मुकुंदराव धोतर नेसले. त्यांनी तो सदरा हातात घेतला.

“याचा रंग गेला वाटतं?”

“हो. एके काळी मी संन्याशासारखी भगवी वस्त्रं वापरीत असें. परंतु पुढे सोडली. संन्याशाच्या वृत्तीचं स्मरण राहावं म्हणून ती आठवण मी ठेवली आहे.” आनंदमूर्ती म्हणाले.

“सदरा ठीक झाला.”

“जरा घट्ट होतो, नाही?”

“असू दे. रात्रभर तर घालायचा.”

“तुम्ही नेसा ना कोरडं काही.”

“तुम्ही जरा बाहेर छत्री घेऊन घोड्याजवळ उभे राहा. मी तोवर घालतो कपडे.”

“तुमचे पायजमे बियजमे. लाज वाटत असेल!”

मुकुंदराव बाहेर छत्री घेऊन उभे राहिले. आनंदमूर्तींनी दार लावून घेतले. ट्रंकेतून सुंदर कपडे काढून परिधान केले.

"झाले, या आत." आनंदमूर्ती हळूच म्हणाले.

मुकुंदराव आत आले तो तिथे कोणी दिसेना. तेथे दाराआड कोणी तरी लपले होते. कोण होते ते? मुकुंदराव तटस्थ झाले. ध्यानस्थ झाले. अनिमिष नेत्रांनी ते बघू लागले. शेवटी त्यांनी डोळे मिटले. मान खाली घातली. कोण होते तेथे? एक दिव्य देवता उभी होती. तलम खादीचे हिरव्या रंगाचे पातळ नेसून ती तेथे उभी होती. केस पाठीवर मोकळे सोडलेले होते. तोंडावर अपार प्रसन्नता होती व प्रेमाची कोवळीक होती.

"आनंदमूर्ती, मी जातो. तू पुन्हा पहिली आनंदमूर्तीच हो. तरच मला आनंद मिळेल."

असे म्हणून मुकुंदराव घरातून–त्या खोलीतून–बाहेर पडले व पळतच निघाले. ते मोहनकडे आले. तो तेथे कुलूप ! कोठे गेला मोहन? मायेचं समाधान करायला गेला का?

मुकुंदराव पुन्हा निघाले; तो तिकडून मोहन येत होता.

"काय रे मोहन, कोठे गेला होतास?"

"शांता प्रसूत झाली. पोट दुखू लागलं म्हणून तिला दवाखान्यात नेलं. तेथेच आहे. मुलगी झाली."

"क्रांती जन्माला आली. आजची केवढी काळरात्र ! अशा काळरात्रीच क्रांती जन्मते. काळीकुट्ट रात्र. जणू कधी न संपणारी अमर रात्र." मुकुंदराव म्हणाले.

+++

तू माझा भाऊ हो

मायेला काय करावे समजेना. घरी वडिलांना तार करावी असे तिच्या मनात आले. परंतु उगीच घाबरतील असे पुन्हा मनात येऊन तिने तार केली नाही. सर्व हकीगतीचे पत्र तिने लिहिले. येथे धीर देण्यास मुकुंदराव, मोहन, दयाराम, आनंदमूर्ती किती तरी माणसे आहेत, घाबरू नका; परंतु तिकडे काही चौकशी करा. धागादोरा काही सापडतो का पाहा, वगैरे तिने लिहिले होते.

रामदासचा भयंकर अपराध म्हणून त्याला जामिनावर सोडण्यास सरकार तयार होईना. धनगावच्या लॉकअपमध्ये रामदास होता. माया आता धनगावला राहावयास आली. मुकुंदरावांच्या खोलीशेजारीच तिने दोन खोल्या घेतल्या होत्या. ती रोज पतीला जेवण घेऊन जाई. तिला वाईट वाटे. पती तिला धीर देई. आनंदमूर्तीही मायेची करमणूक करीत तिला हसवीत.

घरी पत्र मिळाल्यावर रमेशबाबू सचिंत झाले. बंगालमध्ये असताना रामदास क्रांतिकारकांत सामील झाला होता की काय?

परंतु दहशतवादी क्रांतिकारक आता उरले नव्हते. पूर्वीचे दहशतवादी आता साम्यवादी होऊन किसान कामगारांत कामे करीत होते. परंतु असतील कोणी अद्याप त्या विचाराचे. कोणास ठाऊक. मायेची माता तर रडू लागली.

''कोठली पोरीला दुर्बुद्धी सुचली महाराष्ट्रीय तरुणाशी लग्न करायची; चांगला प्रद्योत होता; गावातील होता; दिवसातून चारदा माहेरी येती-जाती. परंतु दैवी नाही.'' वगैरे विलाप ती करू लागली.

मायेचा विवाह झाल्याचे कळले. त्या दिवसापासून प्रद्योत घरातून निघून गेला. त्याचा पत्ता नव्हता. वृद्ध पित्याने किती तरी शोध केला. परंतु मागमूस कळेना. धागादोरा

सापडेना. शेवटी ईश्वरी इच्छा म्हणून ते शांत राहिले. त्यांच्या खोलीत प्रद्योतचा मोठा फोटो होता. त्या फोटोवरच त्यांचे समाधान. शरीर म्हणजे तरी काय? मातीचा बोलका फोटो. शरीराचा हा फोटो धुळीत जातो व शेवटी कागदी फोटोच आपल्याजवळ उरतो.

रमेशबाबू अक्षयकुमारांकडे आले. अक्षयकुमार चैतन्यचरित्रामृत वाचीत होते. त्यांनी मित्राचे स्वागत केले. परंतु मित्राचा आज हसरा चेहरा नव्हता. रमेशबाबू म्हणजे जरा रंगेल माणूस. तोंडात सदा पान असायचे. आनंदी दिसायचे. एखादे गाणे गुणगुणत यावयाचे. परंतु आज तोंडात तांबूल नव्हता, ओठावर गाणे नव्हते. चेहऱ्यावर आनंदाची सहज छटा नव्हती.

"आज असे का बरं दिसता? आणि आता अवेळी का बरं आलात? मायेकडे खुशाल आहे ना? प्रद्योतचा पत्ता नाही. तुमची माया तरी सुखी असू दे." अक्षयबाबू म्हणाले.

रमेशबाबूंनी मायेचे पत्र मित्राच्या हाती दिले. मित्राने वाचले. दोघे स्तब्ध व सचिंत बसले.

"काय आता उपाय? मी जाऊ का मायेकडे? तिला धीर दिला पाहिजे. परप्रान्तात एकटी रडत असेल बिचारी." रमेशबाबू जवळजवळ रडतच बोलले.

"तुम्ही इतक्यात नका जाऊ. तेथे तिला धीर देणारी माणसे आहेत. ते मुकुंदराव आहेत आणि माया धीराची मुलगी आहे. रडकी असती तर इतकी लांब जातीच ना." अक्षयबाबूंनी सांगितले.

"मग का स्वस्थ राहावयाचं? जे जे होईल ते ते नशिबावर सोपवून बसायचं? तुम्हीच काय ते सांगा. तुम्हीही दुःखी व मीही दुःखी." रमेशबाबू म्हणाले.

"माझ्या मनात एक विचार आला आहे. कलकत्त्यास गुप्त पोलिस खात्यात एक बडा अधिकारी आहे. तो आमच्या शाळेत लहानपणी होता. मी बराच पुढे, तो मागे. तरीही आम्ही एकमेकांस ओळखीत असू. त्याला जाऊन भेटावं. बघावं काय होतं ते." अक्षयबाबू म्हणाले.

"काही हरकत नाही आजच निघू या." रमेशबाबू म्हणाले.

दोघे मित्र कलकत्त्यास आले. त्या बड्या अधिकाऱ्याच्या घरचा पत्ता मिळवून सायंकाळी ते त्या घरी गेले. त्यांनी घंटा वाजवली. एक नोकर बाहेर आला.

''काय पाहिजे?'' त्याने विचारले.

''आनंदमोहनबाबू घरी आहेत का?''

''नाही. ते नऊनंतर येतील. काही निरोप आहे का?''

''ते येईपर्यंत आम्ही येथेच थांबतो. मी त्यांचा जुना स्नेही आहे.'' अक्षयकुमारांनी सांगितले.

''मी आत विचारून येतो.'' असे म्हणून नोकर गेला व पुन्हा परत आला. ''बाईसाहेबांनी दिवाणखान्यात बसायला सांगितलं आहे.'' तो म्हणाला. दोघे मित्र आत येऊन बसले. तेथे मोठे टेबल होते. त्यावर कागदच कागद होते. वर्तमानपत्रे होती. रमेशबाबूंनी एक उचलले. रामदासच्या अटकेची त्यात हकीगत होती. तांबड्या पेन्सिलीच्या खुणा होत्या. इतक्यात बाईसाहेब बाहेर आल्या. आनंदमोहनांनी लग्न बरेच उशिरा केले होते. ''घरी यायला उशीर होईल. मुलं जेवत आहेत. जेवण व्हायचं असलं तर चला.'' त्यांनी सांगितले. अक्षयबाबूंनी जेवण वगैरे नको म्हणून सांगितले. ''तुम्ही यांचे जुने मित्र, कदाचित बरोबर जेवाल.'' असे जरा हसून त्या म्हणाल्या. परंतु हसण्याची त्यांना सवय नव्हती किंवा त्यांचे हसणे मारले गेले असावे.

इतक्यात मुलांचे भांडण आत सुरू झाले व माता ते सोडविण्यासाठी निघून गेली. मुले जेवून बाहेर आली. पाहुण्यांकडे निरखून पाहू लागली. नरेंद्र जरा धीट होता. तो रमेशबाबूंजवळ गेला.

''काय वाचता तुम्ही?'' त्याने विचारले.

''धरपकड वाचतो आहे.'' रमेशबाबू म्हणाले.

''महाराष्ट्रातील कोणी पकडला गेला आहे व त्यांचं लग्न बंगाली मुलीजवळ लागलं होतं. का हो, बंगाली मुलगी तिकडे कशी गेली? ती का कट करायला गेली?'' त्याने विचारले.

''तिचे त्याच्यावर प्रेम असेल.'' महेश म्हणाला.

''इतक्या लांब प्रेम?'' त्याने शंका विचारली.

''चंद्र किती लांब असतो, तरी समुद्र उचंबळतो.'' रमेश म्हणाले.

''सूर्य किती दूर असतो, तरी पृथ्वीवरची फुलं फुलतात.'' अक्षयकुमार म्हणाले.

''आई किती दूर असते, तरी शाळेत आठवण येऊन महेश रडतो.'' नरेंद्र म्हणाला.

"आता नाही काही रडत. लहानपणी रडत असे," रमेश ऐटीत म्हणाला.

"आता अगदी मिशा आलेला झालास वाटतं?" नरेंद्र हसून म्हणाला.

"बाबाच म्हणतात की तू आता मोठा झालास; असा हट्ट नाही चालणार." महेश म्हणाला.

"तडाखे मिळतील नाही तर." नरेन्द्र म्हणाला.

"मोठे झाल्यावरही तडाखे, लहानपणीही तडाखे." महेश म्हणाला.

"नरेन्द्र, महेश, जा आपल्या खोलीत; नाही तर छडी आणीन, निघा." आई बाहेर येऊन म्हणाली.

"पाहुणे आले तरीसुद्धा छडी. पाहुण्यांच्या समोरसुद्धा आई आपली मारकुटी." महेश म्हणाला.

"काय म्हटलंस ऐकलं मी. आल्यावर सांगते हो. चुरूचुरू बोलायला अलीकडे शिकली आहे. मार पाहिजे आहे चांगला याद राहीलसा." आई मोठ्याने म्हणाली.

ती कोकरे कोंडवाड्यात गेली. आपण तुरुंगात तर नाही ना, असे आलेल्या मित्रांस वाटू लागले. जुनी ओळख पटते की नाही, नीट बोलतात की नाही, असा संशय मनात आला. शेवटी एकदाचे देवदर्शन झाले. आनंदमोहन आले. पत्नी बाहेर आली. तिने हातातील हॅट घेऊन ठेवली. त्यांनी कोट काढून दिला, तो ठेवला. ते आत गेले. साहेबी पोशाख सर्व काढून बंगाली पोशाखात बाहेर आले. पुढे निऱ्या सोडलेले धोतर, अंगात एक सदरा व शाल असे बाहेर आले.

"येतो, बसा हं. हातपाय धुऊन येतो." असे सांगून ते गेले. साहेबी पोशाख जाऊन बंगालजी पोशाख आला म्हणून मित्रांना आशा वाटू लागली. घरात शिस्तीचे साम्राज्य अधिक असेल एवढेच आता त्यांना वाटले. आनंदमोहन बाहेर आले. आरामखुर्चीत असले. विजेचा पंखा सुरू झाला.

"आपण कोठले? त्यांनी प्रश्न केला.

"पुष्कळ वर्षांनी मी आपणास भेटत आहे. आपण एका शाळेत होतो. वादविवादोत्तेजक सभेत मी बोलत असे. माझं नाव अक्षयकुमार. शाळेत ते एक विक्षिप्त व्यायामशिक्षक होते. आठवतं का?" अक्षयकुमारांनी विचारले.

"आठवलं, सारे आठवलं. त्या व्यायामशिक्षकांस आपण रस्त्यात नमस्कार करीत नसू म्हणून ते एके दिवशी रागावले; तर सर्व मुलांनी रस्त्यात, या गल्लीतून, त्या

गल्लीतून पुढे येऊन, 'मास्तर नमस्कार, मास्तर नमस्कार' असं सारखं करून त्यांना कसं भंडावलं? मजा!! आणि ते बोर्डिंग! मुलांना तेथे चण्याच्या डाळीचंच रोज वरण मिळायचे. म्हणून ती एक दिवस व्यवस्थापक येताच घोड्यासारखी खिंकाळू कशी लागली व काय प्रकार आहे म्हणून त्यानं विचारताच हरभरे खाऊन घोडे झालो असं उत्तर दिलं गेलं. गंमतच गंमत. अक्षयबाबू, किती दिवसांनी आपण भेटत आहोत! त्या लहानपणच्या जगात जात आहोत! नाही तर हे रोजचं माझं जिणं, यमदूताचं जिणं." ते म्हणाले.

"आनंदमोहन, हे माझे मित्र रमेशबाबू. आम्ही एकाच गावी राहतो. यांना एकच मुलगी व मला एकच मुलगा." ते म्हणाले.

"मग दोघांचं लग्न लावलंत की काय?" ते हसून म्हणाले.

"आमची तशी होती इच्छा" रमेशबाबूंनी सांगितले.

"परंतु मुलांनी ऐकलं नाही, होय ना? अलीकडची मुलं फारच व्रात्य. मी माझ्या मुलांना कडक शिस्तीत ठेवलं आहे. हूं की चूं करणार नाहीत. लहानपणापासून जरब असली म्हणजे सारं नीट सुरळीत चालतं." आनंदमोहन म्हणाले.

"एकुलती एक मुलगी. लाड पुरवीत होतो. शांतीनिकेतनात ठेवली शिकायला." रमेशबाबू सांगू लागले.

"झालं मग. शांतिनिकेतनात पूर्ण स्वातंत्र्य. म्हणे सृष्टीच्या पवित्र सान्निध्यात मुले शिकतात. काही तरी मोठ्या लोकांची खुळं. पूर्वी का कोणी शिकले नाहीत? नवीन खूळ काढायचं व त्याला अगडबंब 'क्रांती' नाव द्यावयाचं," आनंदमोहनांचे व्याख्यान सुरू झाले.

"तेथे एक महाराष्ट्रीय तरुण होता. त्याच्यावर तिचं प्रेम बसलं. शेवटी निरूपाय म्हणून त्याच्याशी दिलं लग्न लावून." रमेशबाबू दु:खाने म्हणाले.

"तोच हा तरुण की काय? रामदास का त्याचं नाव?" साहेबांनी विचारले.

"हो. त्यांना पकडण्यात आलं आहे. म्हणून तुमच्याकडे आलो आहे. काही करा, परंतु मुलीचं सौभाग्य वाचवा. म्हातारपणी नाही नाही ते नको पाहायला." रमेशबाबू हात जोडून म्हणाले.

आनंदमोहन गंभीर झाले. ते स्तब्ध बसले.

''आरोप तरी काय आहे त्याच्यावर?'' अक्षयबाबूंनी प्रश्न केला.

''भयंकर आरोप आहे. ब्रिटिश राज्य उलथून टाकण्याचा कट; बॉंब, पिस्तूलं जमविण्याचा कट. मी तरी काय करू? एखाद्या मुलीचं सौभाग्य वाचवण्याचं पुण्य लाभत असेल तर ते का मी गमावीन?'' साहेब म्हणाले.

''परंतु तो तरुण तसा नव्हता,'' रमेशबाबू म्हणाले.

''काय नेम सांगावा?'' साहेब उत्तरले.

''तो खादीचा भक्त आहे. चरख्यावर सूत काततो. त्याच्या घराशेजारीच सुंदर आश्रम आहे. त्या आश्रमाला त्याचीच मदत असते. असा तरुण हिंसेकडे कसा वळेल?'' रमेशबाबूंनी विचारले.

''अहो, शंका येऊ नये म्हणून हे खादीचं सारं सोंग करावयाचं. हे पाहा, भरपूर पुरावा आहे माझ्याजवळ. बंगालमधील दहशतवाद्यांकडून त्यांना गेलेली पत्रं माझ्याजवळ आहेत. तुम्हाला दाखविली तर तुम्हीसुदधा नि:शंक व्हाल,'' अधिकारी म्हणाले.

''परंतु त्याचे उत्तर इकडे कोणाला आलेलं आहे का? पत्रं इंग्रजीत आहेत की बंगालीत?'' अक्षयबाबूंनी शंका काढली.

''अक्षयबाबू, तुम्ही माझे लहानपणीच मित्र. सारं तुमच्यासमोर मांडतो,'' असे म्हणून आनंदमोहनांनी पुराव्याची ती पत्रे त्यांच्यासमोर ठेवली.

''माझ्याकडेच आहे हे काम. मलाच सर्व पुरावा पुरवायचा आहे. अद्याप पूर्ण तपास झाला नाही,'' ते म्हणाले.

दोघे मित्र ती पत्रं पाहू लागले. बंगालमधून गेलेली, बंगालकडे आलेली पत्रं त्यांनी सूक्ष्म रीतीनं पाहिली. त्यांतील हस्ताक्षर वगैरे पाहिलं. अक्षयकुमार एकदम उठून बाहेर गेले.

''आहेत ना पत्रं!'' आनंदमोहनांनी विचारले.

''परंतु येणाऱ्या व जाणाऱ्या पत्रांतील हस्ताक्षर एक दिसतं. तुम्ही नीट पाहा. काही तरी गोंधळ आहे,'' रमेशबाबू म्हणाले.

''अक्षयकुमार, कोठे आहात? अक्षयबाबू!'' त्यांनी हाक मारली. अक्षयबाबू आत आले. त्यांचा चेहरा गंभीर होता.

''तुम्हाला काय वाटतं?'' रमेशबाबूंनी विचारले.

''सांगा, मत सांगायला काय झालं? मला मदत होईल,'' साहेब म्हणाले.

''आनंदमोहन, ही सर्व पत्रं माझ्या मुलाची आहेत. प्रद्योतचं हे हस्ताक्षर. बिलकुल शंका नाही. प्रद्योतचं मायेवर प्रेम होतं. त्याचा हा सूड आहे. सारा उलगडा झाला. रामदास निर्दोष आहे. अपराधी माझा मुलगा आहे.'' अक्षयकुमार अतिदुःखाने बोलले.

''बरं. आधी जेवू चला पोटभर. रिकाम्या पोटी बुद्धी नीट चालणार नाही. चला, उठा,'' ते म्हणाले.

तिघे मित्र जेवायला बसले. प्रद्योत मायेचे लग्न झाल्यापासून कसा बेपत्ता झाला आहे, 'तुला मी मरेपर्यंत त्रास देईन,' वगैरे मायेला कसे म्हणे– साऱ्या गोष्टी जेवताना दोघा मित्रांनी आनंदमोहनास सांगितल्या.

''वाचवावं पोरीच्या नवऱ्याला वाचवता आल तर,'' पत्नी म्हणाली.

''तू नको सांगायला. तुझी बुद्धी चुलीजवळ ठेव. बाहेरून आलो तर हॅट ठेवावी, हातातील काठी ठेवून द्यावी, ही कामं तू आपली करीत जा. पुरुषांना अक्कल शिकवू नये विचारल्याशिवाय,'' साहेब रागाने बोलले.

तिघे मित्र बाहेर आले. साहेब धूर सोडीत बसले. मित्रद्वयाने पान घेतले.

''हे पाहा, मी त्या धनगावला जातो. तुम्हाला मी तार करीन. नाही तर पत्र लिहीन. मी बोलावलं म्हणजे तुम्ही यायचं. घाबरू नका. मजेदार दिसते केस.'' आनंदमोहन म्हणाले.

''माझा जावईही वाचवा व यांचा प्रद्योतही वाचवा,'' रमेशबाबू म्हणाले.

''बरं, बरं. बघतो मी सारं. तुम्ही येथेच झोपता का?'' त्यांनी विचारले.

''आम्ही आता जातो. आम्हाला गाडी आहे. घरीही काळजीत आहेत सारी,'' रमेशबाबू म्हणाले.

''तेही खरंच. मग तुमची निघण्याची वेळ झाली. चिंता नका करू, तुमच्या प्रद्योतला माझी बहीण देऊन टाकू. ती आज येथे नाही. या मित्राची मुलगी नाही तर या मित्राची बहीण. माझी सर्वांत धाकटी बहीण मोठी सुरेख आहे. बरं, ते पुढे पाहू.''

दोघे मित्र गेले. साहेब थोडे पोचवायला जाऊन परत आले. बराच वेळ ते तो पत्रव्यवहार न्याहाळीत होते. शेवटी ते उठले. ''मला आताच्या आता जायचं आहे, समजलीस का? माझी तयारी करून दे. ऐकलंस का गं? निजली की काय? हिला

सतरांदा बजावलं आहे की, मी निजल्याशिवाय निजत जाऊ नको म्हणून,'' असे ते रागाने मोठ्याने बोलू लागले. पत्नी डोळे चोळीत जरा घाबरत बाहेर आली.

''निजली होतीस ना? तडाखे हवेत तुला त्या दिवसासारखे? तयारी कर माझी. मोठी गमतीची केस आहे. मी आताच निघतो. बघतेस काय अशी? छडी हवी आहे वाटतं? जांभया देत आहे; आळशी कुठली,'' ते बडबडत होते.

पत्नीने सारी तयारी करून दिली. आनंदमोहन निघाले.

''परत कधी येणार?'' तिने भीत भीत विचारले.

''आमचा नेम नसतो कशाचा म्हणून शंभरदा सांगितलं आहे. अगदी मठ्ठ आहेस. नुसती लठ्ठ. फटके हवेत.'' ते म्हणाले.

बिचारी पत्नी, ती काही बोलली नाही. होता होईतो ती कधी विचारीत नसे. उणाअधिक शब्द बोलत नसे. परंतु एखादे वेळेस चुकून तोंड उघडले जाई व शिव्या खाव्या लागत.

आनंदमोहन निघून गेले.

धनगावच्या त्या टेकडीवर एक तरुण सायंकाळ संपून रात्र येऊ लागली तरी बसला होता. एकदम बंगाली गाणे तो गाऊ लागला. ''येतो, तुला मी भेटायला येतो. कोण तुला माझ्या जवळून हिरावून नेईल बघतो.'' अशा अर्थाचे ते गाणे होते. गाण्याच्या भरात आपल्याजवळ कोणी दुसरे येऊन उभे आहे याचे त्याला भानच नव्हते. गाणे संपल्यावर त्याने जवळ कोणी आहे असे पाहिले.

''घाबरू नका; मी बंगालमधलाच आहे. किती तरी दिवसांनी बंगाली गाणं ऐकायला मिळालं. इकडे कोठे आलात तुम्ही?'' त्या गृहस्थाने त्या तरुणास विचारले.

''मी एक स्वैरसंचार करणारा मुसाफिर आहे. माझ्या एका मित्राला येथे अटक झाली आहे. तो मित्र महाराष्ट्रीय आहे. त्याची पत्नी बंगालमधील आहे. तिला धीर देण्यासाठी मी आलो आहे.'' तो तरुण म्हणाला.

''चांगलं केलंत.''

''मी आता जातो. ती एकटी खोलीत रडत बसली असेल.'' असे म्हणून तो तरुण उठला व टेकडीवरून पळतच खाली उतरला.

माया खोलीत एकटी होती. आनंदमूर्ती नुकतेच येऊन गेले होते. मुकुंदराव कामगारांच्या सभेला गेले होते. शांतेची मुलगी क्रांती जरा आजारी होती. नाही तर ती

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

आली असती. आरामखुर्चीत माया डोळे मिटून पडली होती. कोणी तरी हळूच दार उघडून आत आले. ती व्यक्ती मायेच्या आरामखुर्चीच्या पाठीमागे उभी राहिली. माया निजली आहे की काय हे त्याने वाकून पाहिले. त्याचा कढत श्वासोच्छ्वास मायेला लागून ती एकदम दचकून डोळे उघडून पाहू लागली. तो कोण तेथे उभा?

"प्रद्योत, चोरासारखा येऊन काय करणार होतास?"

"मी चोर नाही. चोर हा महाराष्ट्रीय भामटा. माझं चोरलेलं रत्न मी पुन्हा पकडणार होतो. माये, तू माझी आहेस. हे तुझे ओठ माझे आहेत. हा माझा अमृताचा पेला त्यानं पळविला." प्रद्योत पुढे सरकणार होता.

"खबरदार जवळ येशील तर ! प्रद्योत, लाज नाही वाटत परांगनेला स्पर्श करायला?" ती क्रोधाने थरथरत म्हणाली.

"तू परांगना नाहीस. तू माझी आहेस. लहानपणापासून मी माझा शिक्का तुझ्यावर मारला आहे. तू रागानं पाहिलंस म्हणून मी जळणार नाही. पाषाणी, माझ्या सर्व आशांचं भस्म करावयास तुला काही वाटलं नाही? आणखी रागानं पाहा. प्रद्योत भाजला जाणार नाही. पाहा, या प्रद्योतकडे नीट पाहा. या प्रद्योतच्या जीवनाचं कसं मातेरं केलंस ते पाहा. माझे डोळे खोल गेले. माझे गाल बसले. मी भुतासारखा झालो. चांडाळणी, तुझं हे काम. तू माझं जीवन आज निस्सार केलं आहेस. प्रद्योत एक वेळ फेक बाजूला. दुसरे तरुण का बंगालमध्ये नव्हते? बंगाल का सारा ओस? बंगाल का निर्वीर्य झाला आहे? दगडधोंड्यांच्या देशातील एका महाराष्ट्रीय माकडाला माळ घातलीस. लाज नाही वाटत तुला? वंगभूमीचा तू अपमान केला आहेस. वंगीय तरुण–तरुणींचाही तू अपमान केला आहेस. एक बंगालकन्या महाराष्ट्रीय माकडाला मिठ्या मारीत आहे हे आम्हाला बघवत नाही. प्राणांवर उदार होणारे बंगाली तरुण–त्या तरुणांतील मी एक आहे. तुला महाराष्ट्रीय भुताशी विलासचेष्टा मी करू देणार नाही.. तू पाप केलंस–स्वजनद्रोहाचं पाप केलंस. तुझ्या हातून हे पाप पुढं होऊ नये म्हणून मी डाव रचला. त्याला अडकवलं. आता ते माकड पडेल बंदिशाळेत. माया, परत बंगालमध्ये चल; तू माझी हो. सुंदर–सुंदर बंगाल, पावन पुण्यमय पराक्रमी बंगाल! रामकृष्ण–विवेकानंदांचा बंगाल; बंकीम व रवींद्र यांचा बंगाल; चल त्या विश्वभूषण वंगभूमीकडे परत चल. या प्रद्योतला शांत कर. मला मातृभूमीची सेवा करायला शिकव. या महाराष्ट्रात काय आहे? माती नि दगड. ना काव्य ना शास्त्र; ना कला ना

सौंदर्य; ना पराक्रम ना त्याग; ना स्वाभिमान ना ज्ञान. वंगभूमीतील माणिकमोती सोडून मातीला मानलेस. वेडी, चल, हे पाप पुरे. हा प्रद्योत तुला अत:पर हे पाप करू देणार नाही-'' प्रद्योत थांबला.

मायेच्या दृष्टीतून अंगार वर्षत होता. सती पार्वतीसारखी जणू कोपायमान झाली होती. तिच्याही भावना भडकल्या. तिचाही ज्वालामुखी जागृत झाला व गर्जू लागला-

''माकड, माकड कोणाला रे म्हणतोस माकड? ते का माकड आहेत? त्यांचा आत्मा महान आहे. सारा भारतवर्ष त्यांना आपला वाटतो, सर्व प्रांतांतील गुण घ्यावेत असं त्यांना वाटतं. ते तुमच्या वंगभूमीत, तुमच्या संस्थांतून राहिले. तुमच्या गुणांचे कौतुक करते झाले. महापूर आला तर स्वयंसेवक झाले. पूजादिवसांत वंगीय स्वयंसेवकसंघ घरी गेले, पण हे काम करीत राहिले. अरे, ही दगडधोंड्याची भूमी म्हणून हिणवू नकोस. दगडांतून देवमूर्ती निघतात. अरे, तेथील मजुरांनी अंगातील कपडे महापुराच्या वेळेला बंगालमध्ये पाठवले. त्या मजुरांच्या पायांची धूळ लाव. पवित्र हो. महाराष्ट्र ही त्यागभूमी आहे, पवित्र भूमी आहे. तेथील अणुरेणू मला पवित्र वाटतो. रामरायाचे पाय या भूमीला लागले. महाराष्ट्रात का महान विभूती झाल्या नाहीत? ते शांतीचे व ज्ञानाचे सिंह न्यायमूर्ती रानडे, ते स्वाभिमानाची ज्योत पेटवणारे विष्णुशास्त्री, ते सरकारशी व दुष्ट रूढींशी झगडणारे धैर्यमूर्ती आगरकर, स्वराज्याचा मंत्र देणारे भारतभूषण अमर लोकमान्य, महात्माजींचे राजकीय गुरू थोर गोपाळ कृष्ण गोखले ! किती थोर विभूती सांगू? इकडे हुतात्मे झाले नाहीत? फाशी कोणी गेले नाहीत? हातात गीता घेऊन फाशी जाणारे चाफेकर का इकडे थोडे झाले ! मोटारखाली चिरडून घेणारे बाबू गेनू नाही का झाले? इकडे काय नाही? केवढाल्या शिक्षण संस्था, इतर संस्था ! स्त्री-शिक्षणाला वाहून घेणारे, तीन मुली घेऊन १९०० मध्ये एका झोपडीत आश्रम काढणारे व आज हिंदुस्थानात अद्वितीय असे महिला विद्यापीठ स्थापणारे ते ऋषितुल्य महर्षी अण्णासाहेब कर्वे-आणि ते सूर्यासारखे तेजस्वी इतिहासाचार्य राजवाडे, एक ओळही इंग्रजी लिहिणार नाही अशी त्यांची प्रतिज्ञा, ज्योतिषशास्त्राचा हजार पानांचा इतिहास लिहिणारे शंकर बाळकृष्ण दीक्षित; त्यांना न्यायमूर्ती रानडे सांगत होते, 'इंग्रजीत लिहा हा इतिहास. विश्वविख्यात व्हाल' परंतु ते म्हणाले, 'जगाला ज्ञान हवं असेल तर माझी भाषा जग शिकेल.' केवढा स्वभाषेचा

अभिमान! स्वभाषेचा स्वाभिमान असूनही महाराष्ट्रीय बंधूंनी इतर भाषांकडे तुच्छतेनं न पाहता आदरानं सारं घेतलं. त्यांनी तुमचे ग्रंथकार मराठीत आणले; तुम्ही काय करीत आहात? मराठीतील ज्ञानकोशाचे ते प्रस्तावनाखंड; ते शब्दकोश, चरित्रकोश, व्यायामकोश. मराठीतील त्या 'उष:काल', 'मी', 'पण लक्षात कोण घेतो?' 'रागिणी', 'अजिंक्यतारा', 'विंध्याचल', 'दौलत', 'दोन ध्रुव' या सुंदर कादंबऱ्या! आणलं आहे त्यातील काही बंगालीत? मराठीतले खाडिलकर, कोल्हटकर, केळकर, गडकरी, अत्रे हे महान नाटककार, त्यांची चव दिलीत का बंगालला? तुम्ही आपल्या अहंकारात राहा. महाराष्ट्र निरहंकार आहे. तो स्वत:ची दवंडी पिटीत नाही व दुसऱ्याचं गुणग्राहकतेनं घेतो. महाराष्ट्रात ध्येयनिष्ठा आहे. अपार त्याग आहे. कोणाची मदत नाही, पै-पैसा मिळत नाही, तरीही ध्येयाला मिठी मारून ठायी-ठायी कामं करीत राहणारे शेकडो महाराष्ट्रीय तरुण आहेत. स्वाभिमान सोडते तर त्यांना पैसे मिळते. परंतु आत्मा न विकता उपाशी, तापाशी व अनवाणी हे हिंडतात, फिरतात, कामं करतात. प्रद्योत, कोणाला कसला अभिमान नको. परमेश्वर सर्वत्र आपले तेज ठेवीत असतो. वंगभूमीही मोठी, महाराष्ट्रही मोठा, गुजरातही थोर, मद्रासही पूज्य. महाराष्ट्रीय हृदय मी बंगालला देईन; महाराष्ट्रीय आत्म्याची ओळख करून देईन. मराठीतील सुंदर स्त्रीगीतं, ओव्या, कहाण्या बंगालीत उतरीन, ही का वंगभूमीची सेवा नव्हे? ही व्यापक सेवा आहे. मातांची माता जी भारतमाता, तिची ही सेवा आहे. भारतमातेच्या सर्व लेकरांची परस्परांत, ओळख करून देणं ही खरी मातृसेवा. हिंदमातेचा माझ्या शिरावर वरदहस्त आहे. तिचा या मुलीला मंगल आशीर्वाद आहे. प्रद्योत, अहंकार सोड, भ्रम सोड. पवित्र हो. वंगभूमीची खरी सेवा करायची असेल तर निर्मळ व निर्मम हो. तोच खरा मातृभक्त की जो इतर मातांचीही पूजा करतो. वंगमातेचा खरा उपासक महाराष्ट्रमातेचाही पूजक होईल. प्रद्योत, मी वंगभूमीची सेवा करीत आहे. तू मात्र तिला कलंक लावीत आहेस. एका भगिनीची विटंबना मांडून तू का मातृसेवा करीत आहेस?''

''एका भगिनीची अब्रू तू धुळीत मिळवू पाहात आहेस, हा मात्र वंगीय तरुण-तरुणींचा अपमान आहे, परस्त्रीला वाटेल ते बोलणं हा खरा त्यांचा अपमान आहे. त्यांना हे कळलं तर तुझे तुकडे करतील. बंगाली तरुणी तुला फाडून खातील. प्रद्योत, किती अमंगळ बोललास! आणि माझ्या सौभाग्यावर घाला घालून काय मिळविलंस?

माझ्या डोळ्यांतून अखंड अश्रुधारा चालाव्यात यातच का तुझा आनंद? कशाला श्रीरामकृष्ण, अरविंद, विवेकानंद, रवींद्र यांची पवित्र नावं उच्चारतोस?''

''प्रद्योत, प्रद्योत, तुझे शब्द मी सहन केले. कारण लहानपणापासून मी तुला भाऊ मानला आहे. तुला माहीत नाही, परंतु मला तुझी आठवण येऊन नेहमी रडू येत असतं. मला तुझ्यावर फार रागावता येत नाही. तू माझा भाऊ का नाही होत? मला भाऊ नाही, प्रद्योत, मला भाऊ नाही. हो, माझा भाऊ हो; माझी इच्छा पूर्ण कर. महाराष्ट्रात भाऊबीजेचा केवढा सोहळा असतो म्हणतात. तू माझा भाऊ होऊन येत जा.''

''तू त्यांना तुरुंगात घातलं आहेस. तू माझा भाऊ हो. मी ते सारं विसरेन. भ्रातृप्रेमात सारं पाप धुऊन निघेल. त्यांच्या दवाखान्यात मी सेविका होईन व ते सुटून येईपर्यंत त्यांचं स्मरण करीत अब्रूनं राहीन. माझ्या पोटात बाळ वाढत आहे. त्याच्याकडे बघून दिवस काढीन. एक दिवस ते येतील. कदाचित लवकरच येतील. प्रद्योत, नाही तुला दया येत? नाही तुला बहिणीची करुणा येत? तुला बहीण नाही, मला भाऊ नाही. आपण बहीण–भाऊ होऊ. ये प्रद्योत, ये माझ्याजवळ व मला 'ताई' म्हणून हाक मार. 'माझी बहीण माया' असं म्हण.' ते पाहा, ते पाहा तुझे डोळे निराश झाले. तमोगुण जाऊन तो सत्त्वगुण तेथे झळकू लागला. ते पाहा ओले झाले तुझे डोळे. नको पुसू. गळू देत धारा, विकारांची घाण धुऊन निघेल. दृष्टी पवित्र बंधुप्रेमानं भरून येईल. प्रद्योत, या आरामखर्चीत पड व भरपूर रड. प्रद्योतचा पुनर्जन्म होईल. जीवनात क्रांती होईल. भर्ता होऊ पाहणारा भ्राता होईल. पहिला प्रद्योत मरो, नवीन जन्माला येवो.''

मायेने प्रद्योतच्या पाठीवर हात ठेवला. तो जणू अगतिक होऊन गेला होता. तिच्या खांद्यावर मान ठेवून तो रडू लागला. तिने त्याला आरामखुर्चीत बसविले. थोड्या वेळाने भावना शांत झाल्या. प्रद्योत उठला व निघाला.

''कोठे जातोस भाऊ?'' मायेने विचारले.

''माया, तुझ्या पाया पडू दे. मला क्षमा कर. मी जातो व हे जीवन गंगेला अर्पण करतो.'' तो म्हणाला.

''प्रद्योत, भाऊ झालास तो का मरण्यासाठी? भावाचा आनंद मला दे. पश्चात्ताप झाला की पुनर्जन्मच तो. हे शरीर फेकण्याची काही जरूर नाही. मन निराळं झालं की सारं निराळं. अक्षयबाबूंना आधार दे, आनंद दे. त्यांना किती दुःख होतं! त्यांचं तुझ्यावर

किती प्रेम! खरं ना? तुझा पत्ता नाही म्हणून ते रडत बसतात. जा त्यांन शांतव. घरी जा. भाऊबीजेला बहिणीकडे येत जा. वेडे-वेडे मनात नको आणू." माया त्याला प्रेमाने म्हणाली.

"मी हे तोंड बाबांना कसं दाखवू?" तो म्हणाला.

"मी तुझ्याबरोबर आले असते. परंतु येथे हे खटल्याचं काम आहे. कसं करू?" ती म्हणाली.

"माया, तुझ्या पतीला सोडवीन तेव्हाच आता घरी जाईन. हीच माझी प्रतिज्ञा. तुझे अश्रू थांबवीन तेव्हाच माझ्या पित्याचे अश्रू मी पुसू शकेन. ताई, जातो मी." तो म्हणाला.

"कोठे जातोस? येथेच राहा. जेव, ताईच्या हातचं जेव." माया म्हणाली.

"मला माझ्या खोलीत गेलं पाहिजे. ताई तुझा पती तुला आणून देईन, मग तुझ्या हातचं जेवेन. जाऊ दे मला."

प्रद्योत निघाला. पुन्हा त्याचे डोळे भरून आले. तो बाहेर पडला. तो तेथे कोण ते काळे लोक? पोलीस उभे होते. शिट्टी झाली. माया एकदम बाहेर आली.

"तुम्हाला अटक आहे." अधिकारी म्हणाला.

"ठीक" प्रद्योत म्हणाला.

"त्यांना अटक, आता माझ्या प्रद्योत भाईलाही अटक?" माया म्हणाली.

"ताई, सारं मंगल होईल. आता धीर. धर." तो म्हणाला.

+++

कामगारांचा संप

शेवटी धनगावला पगारवाढीचा लढा सुरू होणार असे दिसू लागले. मालकांना भरपूर फायदा होत होता. तरीही पूर्वी एकदा मंदीच्या काळात जी पगारकाट झाली ती कायमची मानगुटीस बसली होती. कामगार कार्यकर्त्यांनी आकडे देऊन सिद्ध केले. परंतु मालक अडेलतट्टू. ते काही विचार करावयास तयार नव्हते. कामगारांचा संप टिकणार नाही अशी त्यांना खात्री होती. मालकाचे हस्तक खेड्यापाड्यांतून नवीन मंजूर मिळावेत म्हणून हिंडू फिरू लागले होते. त्यांचीही लढा देण्याची तयारी होती. एकमेकांना आपापली शक्ती अजमावण्याची इच्छा होती. कामगारांच्या सभा, मिरवणुका चालू होत्या. 'पगारवाढ ताबडतोब' हा शब्द सर्वत्र दुमदुमून राहिला होता. शाळेत जाणारी लहान मुले वाटेल जाताना 'पगारवाढ ताबडतोब' असे म्हणत जात. झोपेतसुद्धा मुले ती वाक्ये उच्चारीत. वातारण गरम झालेले होते.

नवरात्राचा त्या दिवशी आरंभ होता. वास्तविक किसान-कामगार चळवळीत धार्मिक रूढींना महत्त्व नाही. कामगार हिंदूही आहेत; मुसलमानही आहेत. सर्व धर्मांचे आहेत. त्यांच्या लढ्याचा नवरात्राशी काय संबंध? नवरात्राचा संबंधच आणावयाचा असला तर एका साम्राज्यसत्तविरुद्ध जनतेची शक्ती त्या दिवशी- प्राचीन काळी उठली होती. महिषासुराला दूर करावयास दरिद्री जनता उठली होती. महिषासुर म्हणजे कोण? महिष म्हणजे रेडा. तो फार श्रम करीत नाही. फुकट खातो व माजतो. गरिबांच्या श्रमावर पुष्ट होऊन गरिबांना धुळीत ठेवणाऱ्या साऱ्या संस्था म्हणजे महिषासुराचे अवतार.

धनगावचे कामगार तेथील महिषासुराला मऊ करण्यासाठी, त्याला वेसण घालण्यासाठी, त्याला शरण आणण्यासाठी, नवरात्राच्या दिवशी उभे राहिले. तेथील

कामगार–चळवळीतील तो नवदिवस होता, ती नवरात्र होती. आदल्या दिवशी आठ हजार कामगारांच्या घरची हजारो मंडळी त्यात सामील झाली. धनगावचे शेकडो विद्यार्थी त्यात येऊन मिळाले. आसपासच्या दशक्रोशीतील हजारो किसान ती पेटती व पेटविणारी मिरवणूक पाहायला आले. 'इन्किलाबची' गगनभरी गर्जना होती. 'भविष्य राज्य तुम्हाला मानो' हे चरण म्हणताना कामगार उंच होत होता. जणू भविष्यातील राज्य वर्तमानात आणण्यासाठी उंच होत होता. त्या पेटत्या मशाली, त्या ज्वाला म्हणजे कामगारांचे धडपडणारे आत्मे होते. आम्हाला शांत करा. नाही तर त्रिभुवन भस्म करू, असे जणू त्या जळजळीतपणे सांगत होत्या. केसान व कामगार यांच्या पोटात आग भडकली आहे. ती आग आता बाहेर पडणार, सावधान! सावधान! असे जणू ती मशालींची मिरवणूक जगजाहीर करीत होती. अग्नीला आधी आहुती द्यावी असे भारतीय संस्कृती सांगते. अग्निहोत्र पाळायला सांगते. हे कोठे आहे अग्निहोत्र? हा कोठे आहे पवित्र अग्नी? प्रामाणिक श्रम करून ज्याच्या पोटात आग भडकली आहे, ती आग शांत करणे म्हणजे अग्निहोत्र पाळणे, म्हणजेच अग्नीला आहुती आधी त्यांचा हक्क. आधी त्यांची झीज भरून काढा. हा यज्ञ केल्यावर, ही आहुती दिल्यावर, जे यज्ञशिष्ट उरेल तो खा; म्हणजे ब्रह्मप्राप्ती होईल. परंतु किसान–कामगारांची तृप्ती करण्याच्या आधी जे स्वत:चीच सदैव चैन बघतात, त्यांना श्रीकृष्णाची गीता 'पापात्मा' म्हणते.

या पापात्म्यांना सावध करण्यासाठी ती मिरवणूक होती. सारे शहर त्या मिरवणुकीने हादरले, जागृत झाले. सर्वांची सहानुभूती त्या उपाशी कामगारांकडे वळली. दुसऱ्या दिवसापासून संप सुरू झाला. अत्यंत व्यवस्थित संप. उजाडले नाही तोच हजारो कामगार मैदानावर जमत. तेथून लाल व तिरंगी झेंडे घेऊन गावात मिरवणूक काढीत व आपापल्या मिलला गराडा देऊन बसत. आपल्या स्वार्थाला जरा मर्यादा घाला असे जणू ते सांगत. नवीन कामगार कोठूनही आत जाणार नाही अशी दक्षता बाळगीत, मिलच्या दरवाजातून शूर कामगार भगिनी बसत. १९१७ मध्ये रशियात मास्को येथे स्त्री कामगारांनी क्रांतीचे निशाण रोवले. भारतीय भगिनीही आज उभ्या राहिलेल्या होत्या.

एके दिवशी जरा गडबड होणार होती. एका मिलच्या मॅनेजरची मोटार येत होती. कामगार ती दरवाजातून आत जाऊ देत ना. ''आमच्या अंगावरून न्या मोटार, भीता का? आमच्या रक्तावर तर कारखाने चालले आहेत. आणखी थोडे सांडायला

का भीता? चिरडा आम्हाला. येऊ द्या मोटार पो पो करीत.'' कामगार म्हणून लागले. मोटार गेली. कामगारांनी जयघोष केला. मॅनेजर पायी मिलमध्ये जाण्यासाठी आला. त्याला शांतपणे कामगार बंधू-भगिनींनी जाऊ दिले. परंतु ती एक कामगार नागिणीप्रमाणे चवताळून आली. ती पाहा विकट हसत आली. पानपट्टी मुद्दाम खाऊन आली. एकदम मॅनेजरजवळ गेली व ''थू थू'' करून त्याच्या अंगावर तिने लाल थुंकी उडविली. ''लाल झेंडे की जय.'' तिने गर्जना केली. ''अब्रू घेतोस नाही आमची? थांब आणखी थुंकते.'' असे त्याचा हात धरून त्याला हलवीत ती म्हणाली. काही कामगार धावत आले. त्यांनी त्या बाईला दूर नेले. ''मला नका ओढू. त्या मांगाला ओढा, थुंका त्याच्या तोंडावर सारे!'' ती गर्जत होती. इतक्यात पोलीस आले. कामगार-पुढारीही धावत आले. शांत झाले सारे. लाठीमार टळला.

साऱ्या गावची आर्थिक रचना ढासळली. काही बोलपटगृहे बंद पडली. कोण जाणार तेथे? कामगारच थोडी करमणूक व्हावी म्हणून तेथे जातो. विडी-पानपट्टीची दुकाने बंद झाली. धान्याचे व किराणाचे व्यापारी थंडावले. आठवड्याच्या बाजाराच्या दिवशी शेकडो पोती धान्य खपायचे ते खपेनासे झाले. हॉटेले ओस पडली. सर्वत्र प्रेतकळा आल्यासारखे झाले. आठ हजार कामगारांच्या पगाराचा पैसा बाजारात दर महिना खेळत होता. तो खेळेनासा झाला. दोन-तीन लाख रुपयांचे बाजारात नेहमी येणारे भांडवल बंद झाले.

कामगार जगणार कसे? त्यांना उपवास पडू लागले. धान्य वाटले जात होते. ज्यांना अत्यंत जरूर त्यांना आधी दिले जाई. स्वयंसेवक दूध नेऊन वाटीत. ज्यांची लहान मुले त्यांना दूध पुरविण्यात येईल. कामगार पुरुष एक वेळेला जेवू लागले. एक वेळ रात्री कामगार मैदानावर डाळचुरमुरे खात व क्रांतीची गाणी गात. काही व्यापाऱ्यांनी युनियनला पतीवर उधार धान्य देण्याचे कबूल केले. युनियन पोती आणी व धान्य वाटी. ज्याच्या-त्याच्या नावावर ते लिहिले जाई.

तडजोडीचे पुन्हा एकदा प्रयत्न करावे असे काहींच्या मनात आले. युनियनचा चिटणीस मोहन होता. तो आजारी होता. तरी सारखे काम करीत होता. त्या दिवशी तो मालकांच्या कचेरीत जात होता. त्याने वर चिठ्ठी पाठवली होती. परंतु उत्तर नाही. तेव्हा तो जिना चढून वर जाऊ लागला. मालक, त्यांचे मॅनेजर, काही डायरेक्टर तेथे जमलेले होते. मोहन एकदम जाऊन उभा राहिला.

''साला बदमाश! येथे कसा आला? हाकला याला.'' एक मॅनेजर म्हणाला.

''मी तुम्हाला काही विचारायला आलो आहे.'' मोहन शांतपणे म्हणाला.

''भुके मरता; आता विचारायला येता. निघा येथून. वेळ नाही आम्हाला. कोण आहे रे? याला हाकला. हा कुत्ता वर कशाला येऊ दिला? न्या त्याला ओढीत तिकडे.'' तो मॅनेजर ओरडला.

नोकरांनी मोहनला ओढले व जिन्याजवळ नेले.

''वर कशाला गेलास? आम्हाला शिव्या मिळतात ना.'' असे म्हणून त्यांनी त्याला ढकलले. मोहन जिन्यावरून पडला की त्याला घेरी आली? का भावनांमुळे तो बेहोष झाला होता? तो खाली पडला खरा. ते नोकर जरा घाबरले. त्यांनी जाऊन सांगितले, ''तो जिन्यावरून खाली पडला.''

''मरू दे. येथे वेळ नाही.'' कोणी बोलले.

मोहन तेथेच पडलेला होता. मुकुंदराव, श्यामराव व अहमद मोहन अजून का येत नाही म्हणून पाहावयास आले. तो तेथे मोहन पडलेला. येथे कसा मोहन पडला? मुकुंदराव वर गेले.

''युनियनचा चिटणीस येथे पडला आहे तरी तुम्ही येथे बसलेले?'' ते शांतपणे म्हणाले.

''आम्हाला काय करावयाचं आहे? पडला असेल. आम्हाला काय माहीत? युनियन करील व्यवस्था !'' डायरेक्टर म्हणाले.

मुकंदराव शांतपणे परत फिरले. तो एक लहान मुलगा तेथे आला व म्हणाला, ''या नोकरांनी ढकललं यांना. ते कचेरीतील कोणी म्हणाले, 'द्या कुत्र्याला ढकलून.' त्यांनी ओढीत आणून ढकललं.''

अहमद गेला व गाडी घेऊन आला. मोहनला दवाखान्यात नेण्यात आले. त्याला एका खाटेवर ठेवण्यात आले. त्याची शुश्रूषा सुरू झाली. मोहनला ढकलून दिल्याची वार्ता विजेप्रमाणे पसरली. त्याला 'कुत्रा' म्हटल्याने हजारो कामगारांना चीड आली. वातावरण गंभीर झाले. परंतु कामगारांचा राग गिरण्यांवर होऊ नये म्हणून एकदम 'कामगार मैदानावर सभा, कामगार मैदानावर सभा' अशी कर्ण्यांतून दवंडी सर्वत्र देण्यात आली. सारे कामगार जमले. मुकुंदरावांनीं सर्वांना शांत करणारे भाषण केले. ते म्हणाले, ''आपण चिडून जाता कामा नये. चिडलो तर सारं बिघडेल.

मोहनला त्यांनी ढकललं. त्यांनी मोहनला नाही ढकललं तर स्वत:च्या भांडवलशाहीला ढकललं आहे. कामगाराला ढकलाल तर कशावर जगाल? शूर कामगारांना सर्व देशात अशा प्रसंगांतून जावं लागलं. आपणांतील अनेकांना मरावे लागेल. क्रांती आपल्या बलिदानातून येईल. मोहनच्या अपमानाचा बदला घेणं म्हणजे मिलवर दगड फेकणं नव्हे. एक दिवस सत्ता आपल्या हाती घेऊन तेव्हाच खरा बदला घेतला असं ठरेल. आपला व्यक्तीशी झगडा नाही. एका जुलमी अन्याय्य समाजरचनेशी झगडा आहे. जोपर्यंत आपण शांत आहोत तोपर्यंत आपला जय आहे. सरकारची लाठी व बंदूक वाट पाहात आहे. वाट पाहतच बसू दे. आपण लाठीला व बंदुकीला भितो असा याचा अर्थ नव्हे. शांतपणे प्रतिकार करीत असता खुशाल लाठ्या येवोत. गोळ्या येवोत. शूराप्रमाणे ते घाव छातीवर झेलू. कामगारांचा प्रत्येक घाव हा भांडवलशाहीचा घाव आहे. भांडवलशाहीचेच त्यानं तुकडे-तुकडे होतील. मोहन मरणशय्येवरून तुम्हाला शांत राहा असं सांगत आहे. मोहनच्या आत्म्याला क्लेश होतील असं काही करू नका. भांडवलशाहीनं मोहनचा देह लाथाडला. परंतु तुम्ही जर अत्याचार कराल तर मोहनचा आत्मा लाथाडलात असं होईल. भांडवलशाहीनं मोहनच्या शरीराचा बळी घेतलात असं होईल. परंतु तुम्ही जर अत्याचार कराल तर मोहनच्या आत्म्याचा बळी घेललात असं होईल. परवा ती भगिनी मॅनेजरवर थुंकली. मी तिची मन:प्रवृत्ती समजू शकतो. परंतु अशानं लाल झेंडा एका थोर ध्येयासाठी उभा आहे. मालकशाहीचे अन्याय पाहिले म्हणजे तुम्ही कितीही अत्याचार केलेत तरी ते एका दृष्टीनं क्षम्य असे म्हणता येईल. परंतु आपल्याला निराळ्या तऱ्हेनं लढावयाचं आहे. आपला झेंडा अधिकच उज्ज्वल करावयाचा आहे. मालकांचा अत्यचारी झेंडा; आपलाही का त्याच दर्जाचा करावयाचा? आपला झेंडा आपण आपल्या रक्तानं रंगवू, दुसऱ्याच्या नाही. ही खरी क्रांती होईल, ही टिकेल.''

कामगारांच्या भावना जरा शांत झाल्या. काही दंगाधोपा झाला नाही. असे दिवस चालले. कामगारांना मदतीची फार जरूरी होती. हिंदुस्थानातील ठिकठिकाणच्या कामगार-संघटनांकडून सहानुभूतीचे संदेश व थोडीफार मदत आली; परंतु ती कितीशी पुरणार? उपाशीपोटी दसऱ्यासारखा सण गेला. कोजागिरी गेली. कामगार प्रक्षुब्ध होऊ लागले. पानिपताच्या लढाईच्या वेळेस मदत आली; परंतु ती कितीशी पुरणार? ''आम्हाला उपाशी का मारता? उपाशी मारण्याऐवजी शत्रूवर हल्ला करून काय तो

सोक्षमोक्ष लावून द्या.'' कामगार अशीच भाषा बोलू लागले. सरकार व मालक शांत होते. बोलणे–चालणे सारे बदं. दिवाळी जवळ येत होती. कामगारांच्या घरी शिमगा होता. तेथे बोंबाबोंब होती. होळी पेटली होती. मुकुंदरावांना चिंता वाटू लागली. पोराबाळांची उपासमार किती दिवस पाहणार?

''तुम्ही आज फार गंभीर दिसत आहात?'' आनंदमूर्तींनी विचारले.

''मग का हसू, खेळू? कामगारांच्या सहनशीलतेचा शेवटचा तंतू तुटण्याची वेळ येत आहे. काय करावं? दिवाळी जवळ येत आहे. पोरंबाळं उपाशी!'' मुकुंदराव म्हणाले.

''मी मदत आणू का कोठून?'' त्यांनी विचारले.

''कोठून जाणणार तुम्ही?''

''आणीन कोठून तरी. येऊ जाऊन?''

''लवकर या. परिस्थिती बिकट होत चालली आहे. रामदासही तुरुंगात. मोहन मरणशय्येवर. शांतेची मुलगीही आजारी आहे. लोकांना शांत राखलं पाहिजे. तुमची प्रसन्न व प्रेमळ मुद्रा पाहून लोक शांत राहतात. मदत घेऊन, ओलावा घेऊन लवकर या.'' मुकुंदराव म्हणाले.

चार दिवशी दिवाळी होती. परंतु गावात कोणाला काही सुचत नव्हते. सारे हवालदिल होते. आठ हजार कामगार व त्यांच्या घरची मंडळी – वीस हजार माणसे शहरात उपाशी असणे हा सर्वांना धोका होता. केव्हा लूट होईल, केव्हा भुकेचा वणवा भडकेल, नेम नव्हता. सर्वांनी प्राण जणू मुठीत ठेवले होते. त्या दिवशी प्रचंड सभा भरली. उत्साह कायम ठेवण्यासाठी सभा–मिरवणुका सुरू असत. सभेत गाणी म्हटली गेली. कासिमने

कहाँ छुपा है श्रीभगवान
हम भुके है हैराण ।। कहाँ. ।।
मंदिरमे से नहिं कोई आया
मस्जिदमें से नहि कोई आया
लाल झंडेसे आधार पाया
वही झंडा है हमारा प्राण ।। कहाँ. ।।

हे स्वत: केलेले गाणे म्हटले. हजारो मजूर मरत होते. परंतु त्यांची बाजू घेऊन उठणे धर्म आहे असे न हिंदूमहानसभेला वाटले, न मुस्लिम लीगला वाटले, न

धर्ममार्तंडाला वाटले, न धर्मभास्करांना वाटले, न वाद्ये थांबविणारांना वाटले, न वाद्ये वाजविणारांना वाटले. तृषिताला पाणी देणे व भुकेल्यांना अन्न देणे हा पहिला धर्म आहे. त्यातल्या त्यात पुन्हा श्रम करणाऱ्याला अन्न पोटभर देणे हा तर अधिकच पवित्र व श्रेष्ठ धर्म; परंतु त्याच्याच तर सर्वांना विसर पडला आहे. धर्माच्या नावाने ओरडणारे त्या कामगारांना शिव्या देत होते व मालकांना आशीर्वाद देत होते.

हजारो कामगार व अवलंबून असणारी मंडळी मरणाच्या दारी होती. परंतु त्या प्रसंगाने कवींच्या प्रतिभेला पाझर फुटले नाहीत. त्यांच्या वाग्वल्लरीला पल्लव फुटले नाहीत. सारे सुशिक्षित पांढरपेशे कवीश्वर व वागीश्वर मेलेल्याप्रमाणे थंडगार राहिले. सारे साहित्यसम्राट–त्यांच्या लेखणीला याविषयी काही लिहावे असे वाटले नाही. मोठमोठी दैनिके व साप्ताहिके, भविष्ये रकाने भरून देत होती. परंतु येणारे भविष्य येथे जळजळीत उभे होते. त्याची त्यांना पर्वा नव्हती. बोलपटांची वर्णने व फोटो देणारी पत्रे या बाबतीत मूग गिळून बसली होती.

श्रमजीवी कामगारा, तुझा तूच कवी हो व क्रांतीची गाणी गा. भूक–भूक आरोळी मारून निजलेल्यांना जागे कर. कासिम, गा 'कहा छुपा श्री, भगवान्' तुझे गीत गा. छंद:शास्त्रवेत्ते येतील व तुझ्या हृदयगीताची चिरफाड करून बघतील. परंतु त्यांना त्या गीतातील अमर, अभंग आत्मा दिसणार नाही. कोणी मुस्लिम लीगवाले म्हणतील, येथे श्रीभगवान् शब्द का घातला, कोणी हिंदूमहासभेवाले येऊन म्हणतील, आमच्या श्रीभगवंताला मुसलमानाने बाटवले. कासिम, तू फिकीर नको करू. हा शब्द कोणाचा याचा क्षुद्र विचार तू नको करू. विचार गरिबांच्या मरणाविषयी बेफिकीर असणाऱ्यांना करू दे. तू क्षुद्र धर्माच्या वर जाऊन मानवाचा ऋषी व प्रेषित होऊन उदार भावनांनी, उदात्त विचारांनी भरलेले अकृत्रिम गान कामगारांना देत आहेस. नव भविष्याच्या उद्गात्या! तुला माझे शतशः प्रणाम! तुझ्या पवित्र प्रतिमेचा अल्पशा स्पर्श जर माझ्या वाणीला होईल तर मी स्वत:ला कृतार्थ मानीन.

भुकेलेले हजारो जीवन, कासीमच्या गाण्याने मंत्रमुग्ध होऊन बसले. त्यांच्या तोंडावर तेज फुलले. भुकेलेली तोंडे तेजाळली. निस्तेज व खोल गेलेले डोळे चमकले. स्वत:चा वागीश्वर त्यांना मिळाला. स्वत:च्या भावना बोलून दाखविणारा निर्मळ व जिवंत शाहीर त्यांना भेटला. त्यांचा तो आनंद होता. पार्थिव आनंद नव्हता. तो अपौरुषेय आनंद होता. चिदानंद होता.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

निरनिराळी भाषणे झाली. परंतु ती एक कामगार भगिनी म्हणाली,

''आमची हाडं घाला म्हणावं आता गिरणीत. स्वस्त मिळतील. पोरं-बाळं मरत आहेत. मजूर मरत आहेत. गिरणीला होईल म्हणावं जळण. कामगारांच्या प्राणांचे कोळसे घाल तुझ्या भट्टीत व निघू दे काळाकुट्ट धूर; हजारो संसारांच्या राखरांगोळीचा धूर. आमच्या प्राणांचं घाल पेट्रोल व चालव तुझी मोटार व करू दे तिला पों पों. आमच्या प्राणांचे दगड पायामध्ये बसव व बांध तुझा बंगला-भूतबंगला व चालू दे तुझं गाणं, चालू दे नाचरंग. दिवाळी येत आहे. घे आमच्या प्राणांचं उरलंसुरलं तेल व पेटव तुझे दिवे - कर तुझी दिवाळी, कर तुझं लक्ष्मीपूजन! आमचं मरणं ते यांचं जगणं, भयाण राक्षसांचं जगणं. आग लागो त्या जिण्याला.''

अशी भाषणे होऊ लागली. भावना भडकू लागली. शेवटी शांत करणारी मुकुंद-वेणू सुरू झाली. इतक्यात आनंदमूर्ती आले. मदत घेऊन आले. 'आनंदमूर्ती की जय, इन्किलाब झिंदाबाद' गर्जना झाली. मुकुंदरावांनी त्यांना बोलण्याची विनंती केली. आनंदमूर्तींची गोड मूर्ती उभी राहिली. सर्वांना आनंद झाला. सौंदर्य क्षणभर भुकेची विस्मृती पाडते. आनंदमूर्ती म्हणाले, ''संप शेवटपर्यंत शांतपणे चालू दे. आपण मरू पण हार जाणार नाही. आपल्या मरणातून उद्याच्या कामगारांना सुखाचे स्वाभिमानी जीवन मिळेल. दिवाळी येत आहे. दिवाळीच्या दिवशी प्रत्येक कामगाराला एकेक रुपया देण्यात येईल. माझ्या मित्रानं दहा हजार रुपये मदत तुम्हाला दिली आहे. दिवाळी गोड होऊ दे.'' ते शब्द ऐकताच टाळ्यांचा कडकडाट झाला. उत्साह संचारला. त्या उत्साहातच सभा संपली.

असा हा ऐतिहासिक संप चालला होता. परंतु किती दिवस चालणार? त्याला काही सीमा होती की नाही?

+++

सुटका

रामदासकडे मायेकडून जेवण जात असे. प्रथम ती स्वत: नेऊन देत असे. रामदासजवळ कुशलवार्ता बोलू शकत असे. परंतु पुढे ते बदलले. माया रामदासच्या दृष्टीस पडू शकत नसे. शिपाई पुढे येई व डबा घेऊन देई. माया बाहेर बसे. प्रद्योतसंबंधीची वार्ता रामदासला कळजी नाही. 'वकील वगैरे काही नको; पुढे पाहू' रामदास म्हणे.

आनंदमोहन अलीकडे धनगावलाच होते. त्यांनी रमेशबाबू व अक्षयकुमार यांना निघून येण्याविषयी लिहिले. त्यांचे मायेला 'येत आहोत', असे पत्र आले. दयाराम सोनखेडीहून आला होता. रमेशबाबूंशी त्याचा परिचय होता. मायेच्या विवाहाच्या वेळचा परिचय. दयाराम स्टेशनवर गेला. त्याने दोघांना मायेच्या खोलीत आणले. मायेला रडू आले. रमेशबाबूंनी तिला शांत केले. मायेने प्रद्योतची सर्व हकीगत घरी कळविलीच होती. आनंदमोहन यांनी प्रद्योत व माया यांची बोलणी, प्रद्योतचं परिवर्तन सर्व काही बाहेरून पाहिले होते. त्यांनीही साद्यंत वृत्त अक्षयबाबूंस लिहिले होते. शेवटी सारे चांगले होईल असे भविष्य कळविले होते.

"माया, प्रद्योतला शेवटी तू मुक्त केलंस. वेडेपणातून मुक्त केलंस. आमचे उपाय हरले होते. परंतु तुझी पुण्याई उपयोगी पडली." अक्षयबाबू म्हणाले.

"माझी पुण्याई नाही अक्षयकाका. ही तुमची पुण्याई. स्वत:च्या मुलाची निराशा दिसत असूनही तुम्ही मला आग्रह केला नाही. माझ्या लग्नाला आशीर्वाद दिलात. 'तुझा संसार सुखाचा होवो' असं मोठ्या मनानं म्हटलंत. त्या आशीर्वादाच्या बळावर हे सारं होत आहे. त्या आशीर्वादानं ही संकटं आम्ही तरून जाऊ." माया म्हणाली.

इतक्यात आनंदमोहन तेथे आले. मित्रांनी त्यांचे स्वागत केले.

"माया, हे आनंदमोहन, माझे जुने मित्र. यांच्यामुळे हे सारं शेवटी गोड होणार आहे. यांची मदत" अक्षयकुमार म्हणाले.

"माया, माझ्या बहिणीशी शेवटी प्रद्योतचं लग्न लावून दे बरं का, तू नाही केलंस तर नाही. परंतु दुसरी बायको त्याला देशील की नाही? मृणालिनी चांगली आहे, तुला आवडेल." आनंदमोहन म्हणाले.

"कोण मृणालिनी? ती महापुराच्या वेळेला स्वयंसेविका झाली होती का?" मायेने विचारले.

"हो, झाली होती. तिच्या मामाबरोबर ती गेली होती. तिचे मामा महापूर सहायक समितीत होते."

"मृणालिनी आहे माझ्या ओळखीची. प्रथम तिचं व माझं भांडण होई. ती बंगालची अभिमानी! महाराष्ट्रीय लोकांना नावं ठेवी. परंतु पुढे मत पालटलं. ती व मी मैत्रिणी झालो. तिच्या मनात एका महाराष्ट्रीय मजुराच्या आलेल्या शर्टानं क्रांती केली. मृणालिनी सुंदर आहे. बाबा, तुमच्या मायेपेक्षा ती किती तरी सुंदर आहे. प्रद्योतला बंगालचा अभिमान, मृणालिनीलाही तसाच अभिमान. दोघांची जणू पत्रिका जुळली. परंतु प्रद्योतचं लग्न मृणालिनीशी होण्यापूर्वी मी तुम्हाला अट घालीन. ती पार पाडली पाहिजे." माया म्हणाली.

"नोकरी सोडण्याशिवाय इतर कोणतीही अट घाल." आनंदमोहन म्हणाले.

"बरं, पुढे पाहू." माया हसून आत गेली.

आनंदमोहनांनी विचारविनिमय केला. अक्षयकुमार व रमेशबाबू यांच्या जबान्या होणार होत्या. त्या कशा द्यावयाच्या ते ठरले. मायेचीही जबानी होणार होती. प्रद्योत स्वतःची जबानी देणार होता. रामदासलाही आनंदमोहन भेटून आले होते.

खटल्याची सुनावणीची तारीख आली. आज हजारो किसान व कामगार कोर्टाभोवती जमले होते. दीनबंधू रामदासला किती तरी दिवसांत त्यांनी पाहिले नव्हते. माया, अक्षयकुमार, रमेशबाबू कोर्टात येऊन बसली. आनंदमोहन आले. पोलिसांच्या पहाऱ्यात पाहा तो रामदास आला. 'दीनबंधू रामदास की जय, दीनबंधू निर्दोष आहे. दीनबंधूची सुटका करा.' अशा आरोळ्या हजारो कृतज्ञ कंठांतून एकदम बाहेर पडल्या. प्रद्योतही पाठीमागे पहाऱ्यात येत होता. रामदासबद्दलचे जनतेचे हे प्रेम पाहून त्याला

काय बरे वाटले? रामदास माकड नसून महान आत्मा आहे असे त्याचे हृदय त्याच्याजवळ आत म्हणाले असेल.

कोर्ट भरून गेले होते. रामदासाने त्या बंगाली तरुणाला पाहिले. हाच का तो प्रद्योत? त्याला माहीत नव्हते. त्याने प्रद्योतला कधी पाहिले नव्हते. प्रद्योतने मात्र रामदासाचे फोटो, रामदासाची मायेने काढलेली चित्रे पाहिली होती. न्यायाधीश आले. सर्वत्र सामसूम झाले. सरकारतर्फे रामदासावरचे आरोप मांडण्यात आले. ती सर्व पत्रे पुढे मांडण्यात आली. त्यानंतर रामदासने आपले म्हणणे मांडले तो म्हणाला, "मला वकील वगैरे देण्याची जरूरी नाही. हे जे कारस्थान करण्यात आलं आहे त्याची मला माहीती नाही. ही पत्रं माझी नाहीत. असली पत्रं मी कधी कोणाला लिहिली नाहीत; मला कधी कोणाची आली नाहीत. माझ्या हस्ताक्षराचा नमुना या माझ्या वह्यांतून मिळेल. ज्या बंगाली तरुणांना मी पत्रं पाठविली असं सांगण्यात येत आहे, ते बंगाली तरुण कोठे आहेत? ते सापडले का कोठे? ते सत्यसृष्टीत आहेत की कल्पनासृष्टीतील? ते तरुण येथे आणलेले दिसत नाहीत. एक तरुण मला दिसतो आहे. त्याला का मी पत्रं लिहिली? आणि म्हणून त्यालाही अटक?"

"मी अहिंसा व सत्य मानतो. खादी माझ्या प्राण. त्याचबरोबर किसान-कामगारांची संघटना व्हावी असंही मला वाटतं. परंतु हे प्रश्न अनत्याचारानं सुटावेत असं माझं मत आहे. खेड्यापाड्यांतून मी जे सांगतो, ते सरकारला माहीत आहे."

"कोणताही गुन्हा मी केलेला नाही. वंगकन्येशी लग्न लावणं हा जर गुन्हा असले तर तो मी केला आहे. बंगालमध्ये शिकायला जाणं हा गुन्हा असेल तर तो मी केला आहे. बंगालमध्ये क्रांतिकारक फार झाले; त्या बंगालमधील मुलीशी जर मी लग्न लावलं तर महाराष्ट्रातही इकडे तसे क्रांतिकारक होतील अशी का सरकारला भीती वाटते? म्हणून का मला काळ्या पाण्यावर पाठविणार, फासावर चढवणार? सरकारनं लक्षात घ्यावं की, क्रांतिकारक जन्मतात ते सरकारच्या जुलमातून जन्मतात. पिळल्या जाणाऱ्या जनतेच्या अश्रूंतून, त्यांच्या सांडल्या जाणाऱ्या रक्तातून जन्मतात, क्रांतिकारक नको असतील तर साम्राज्यवाद सोडा, सर्वांना विकास होऊ दे. मी जास्त वेळ घेत नाही. ही पत्रं वगैरे सारं काल्पनिक आहे. केवळ असत्यावर उभारलेलं एक कारस्थान आहे. इतके दिवस मला का डांबून ठेवण्यात आलं, जामिनावरही का

सोडलं नाही, याचं मला आश्चर्य वाटतं.'' नंतर मायेची अत्यंत महत्त्वाची जबानी झाली. ती म्हणाली, ''समोर उभा असलेला बंगाली तरुण प्रद्योत माझ्याच गावचा. माझे वडील व त्याचे वडील परम मित्र. मी प्रद्योतच्या घरी पुष्कळदा जायची. प्रद्योत खोड्या करी व मला भंडावी. लहानपणी आम्ही लुटूपुटूचे खेळ खेळत असू. त्यात प्रद्योत होत असे नवरा व मी होत असे त्याची छोटी नवरी. परंतु ती गंमत असे. प्रद्योत मला फुलं आणून देई, जमती आणून देई. मला भाऊ नाही, प्रद्योत भाऊ असं मला वाटे. परंतु प्रद्योतच्या मनात निराळे विचार खेळत होते. मी त्याची पत्नी व्हावं असं त्याला वाटू लागलं. त्याची ही इच्छा मला दिसू लागली. मी प्रथम म्हणत असे की, 'मला लग्न करावयाचं नाही.' माझा खरोखरच तसा विचार होता. परंतु शांतिनिकेतनात हे रामदास आले. त्यांना मी पाहिलं व मला ते निराळे वाटू लागले. एकदम जीवनात नवीन, मंगल, मधुर, गंभीर असं सुंदर दालन उघडलं. माझ्या हृदयाचे ते सम्राट झाले. मी सुटीत घरी गेले की प्रद्योत माझ्याकडे यायचा. मी माझ्या हृदयदेवाची चित्रं दाखवली. प्रद्योत ती फाडण्यासाठी धावे. मी त्याला 'जा, नको सतावू', असं म्हटलं तर तो म्हणायचा, 'मी तुला सुखात नांदू देणार नाही.'

''पुढे आमचा विवाह झाला. प्रद्योतची फार निराशा होऊ नये म्हणून त्याच्या डोळ्यांआड इकडे सोनखेडीला येऊन मी विवाहबद्ध झाले. परंतु प्रद्योतला ही गोष्ट कळल्यावर तो अदृश्य झाला. त्याला पकडलं, त्याच्या आधी अर्धा तास तो मला अकस्मात भेटला, तो मला 'बंगालमध्ये चल' म्हणत होता. 'या महाराष्ट्रीयाशी कशाला लग्न, बंगाल का ओस पडला होता? हा बंगाली तरुणांचा तू अपमान केलास,' वगैरे बोलला. मीही त्याला खूप बोलले व त्याला डोळ्यांत पाणी आणून म्हटलं, 'प्रद्योत, तू माझा भाऊ हो. मला भाऊ नाही, तुला बहीण नाही. आपण बहीण-भाऊ होऊ ये.' प्रद्योतला शेवटी पश्चात्ताप झाला. त्यानंच माझ्या पतीवर निराशेमुळे हे संकट आणलं. त्यानं ते कबूल केलं व म्हणाला, ''तुझ्या पतीला मुक्त करीन तेव्हाच तोंड दाखवीन.' प्रद्योत माझा भाऊ झाला आहे. कट, कारस्थान काही नाही. प्रद्योत वेडा झाला होता. निराश झाला होता. वेड्यासारखं काहीतरी त्यानं केलं. त्यानं स्वतःच्या अश्रूंनी स्वतःचं वेड व पाप धुऊन टाकलं आहे. देवाच्या न्यायासनासमोर ती निर्दोष ठरेल. मानवी न्यायासनासमोरही ठरो. कोर्टाला माझी दया येवो. माझे पती व माझा भाऊ मला परत मिळोत.''

प्रद्योतने आपली जबानी दिली. तो म्हणाला, ''मायेनं सांगितलं त्यातील अक्षर न् अक्षर खरं आहे. ही मीच लिहिलेली पत्रं. मी इकडे येऊन पत्रं लिहीत असे. बंगालीमधून लिहीत असे. परंतु हस्ताक्षर जवळ–जवळ एक आहे ही गोष्ट सरकारच्या हुशार डोक्यात आली पाहिजे होती. परंतु कट वगैरे शब्द दिसले की सरकारचा मेंदू वेडा होतो. साध्या गोष्टीही त्यांना मग दिसत नाहीत. सारं अशक्य त्याला शक्य वाटतं. मीच पोलिसांना निनावी पत्रं लिहिली होती की, 'महाराष्ट्रातील रामदास बंगालमधील दहशतवाद्यांशी पत्रव्यवहार करतो. तो पत्रव्यवहार पोस्टात पकडा. रामदासवर संकट यावं; मायेला दु:ख व्हावं, त्यांच्या संसाराची धूळधाण व्हावी हाच माझा दुष्ट हेतू. वर्तमानपत्रात रामदासला अटक झाल्याचं वाचलं व मला आनंद झाला. माया घरी रडत असेल, तिचं पुन्हा मन वळवावं, तिला शिव्या द्याव्यात, म्हणून इकडे आलो. परंतु मायेच्या पुण्याईनं व पावित्र्यानं मी शुद्ध झालो. या पवित्र भागीरथीनं या पतिताचा उद्धार केला. माझ्या जीवनात क्रांती झाली. पती होऊ पाहणारा प्रेमळ भाऊ झाला.''

''रामदास निर्दोष आहे. अपराधी फक्त मी. गुन्हेगार मी. मी क्षमा नाही मागत. मला चांगली शिक्षा करा.''

रमेशबाबूंची छोटी जबानी झाली. अक्षयकुमारांचीही झाली. अक्षयकुमार म्हणाले, ''प्रद्योत, माझा मुलगा. मायेवर त्याचं फार प्रेम. तिच्यासाठी तो झुरे. मायेचं लग्न झाल्यावर तो खोलीत तासन् तास बसून राही. कधी बोलत नसे, कधी हसत नसे. एके दिवशी तो निघून गेला. आम्हाला पत्ता नाही. आमची स्थिती काय झाली असेल तुम्ही कल्पना करू शकता. माझ्या मुलानं सारा अपराध कबूल केला आहे. त्याला पूर्ण पश्चात्ताप झाला आहे. सरकारनं शिक्षा करून त्याच्या जीवनात पुन्हा निराशा निर्मू नये. या दु:खी कष्टी पित्याची अश्रू पाहून मुलाला क्षमा करावी, पित्याचा कोर्टाने दुवा घ्यावा.''

गुप्त पोलीस अधिकारी आनंदमोहन यांनीही प्रद्योतचं परिवर्तन समक्ष पाहिल्याचं सांगितलं. इतरही गोष्टींचं त्यांनी स्पष्टीकरण केलं. प्रद्योतच्या वडिलांनी हे अक्षर माझ्या मुलाचं, असं प्रामाणिकपणे एकदम सांगितलं वगैरे सर्व गोष्टी त्यांनी सांगितल्या. सरकारतर्फे सांगण्यात आलं, की आम्ही खटला मागे घेतो. न्यायाधीश म्हणाले, ''रामदास निर्दोष आहे. प्रद्योतनं हे कारस्थान रचलं. परंतु एकंदर परिस्थिती लक्षात घेऊन व त्याचं परिवर्तन लक्षात घेऊन त्यालाही सोडून देणं योग्य. त्यानं मानसिक

शिक्षा आजपर्यंत भोगली ती पुष्कळ आहे. मायेचं मी कौतुक करतो. अक्षयकुमारांनी हे अक्षर माझ्या मुलाचं म्हणून एकदम सांगितलं या त्यांच्या सरळ स्वभावाचं मला कौतुक वाटतं. खटलाच काढून घेण्यात येत आहे. तेव्हा उगीच अधिक कशाला बोलू?''

कोर्टात टाळ्यांचा गजर झाला. 'दीनबंधू रामदास झिंदाबाद' अशी गर्जना नभाला भिडली. प्रद्योत व रामदास राम-लक्ष्मणांप्रमाणे परस्परांस भेटले. त्यांचे डोळे प्रेमाश्रूंनी भरून आले होते. रामदासच्या गळ्यात अगणित हार पडले. किसान बंधू, कामगारसंघ, विद्यार्थीसंघ, काँग्रेस कमिट्या, ठिकठिकाणचे आश्रम, भगिनी मंडळे, व्यापारी संघ सर्वांनी हार घातले. रामदासची मिरवणूक काढण्याचा कामगारांनी व शेतकऱ्यांनी हट्ट धरला. एका मोटारीत रामदास बसला. त्याच्या एका बाजूस माया होती, दुसऱ्या बाजूस प्रद्योत होता. मायेचे व प्रद्योतचे वडील होते. पाठीमागे दुसरी एक मोटार होती. तीत आनंदमोहन, मुकुंदराव, दयाराम, आनंदमूर्ती, शांता, रामदासचे आई-बाप वगैरे बसले होते. प्रचंड मिरवणूक निघाली. मिरवणूक संपल्यावर रामदास म्हणाला, ''हजारो कामगार संप लढवीत आहेत; ते उपाशी आहेत. तरीही आपली भूक विसरून ते माझं स्वागतं करण्यासाठी धावून आले. मी त्यांचा ऋणी आहे. त्यांचा संप यशस्वी व्हावा अशीच मी तुरुंगात प्रार्थना करीत होतो. तुमच्या संपात भाग घेता यावा म्हणून सुटण्याची उत्कंठा होती. तुमच्या खांद्याशी खांदा लावून मी उभा राहीन. परंतु शांतीनं काम करू या. तुम्ही इतके दिवस शांत राहिलात. धन्य तुमची. आम्हांला दोन दिवस उपवास पडले तर कोण अस्वस्थता येते! किती किती आदळआपट आम्ही करतो! तुमच्या सहनशीलतेला माझा प्रणाम आहे.''

रामदास सर्व पाहुण्यांसह सोनखेडीच्या घरी गेला. सर्वांनी आश्रम पाहिला. सर्वांना समाधान झाले.

''माये, मग काय? माझ्या प्रश्नाचं काय?'' आनंदमोहन म्हणाले.

''मी प्रद्योतशी बोलले. तो म्हणाला, 'ताई, तू करशील ते प्रमाण. मृणालिनी सुंदर आहे मुलगी.' परंतु माझी एक अट आहे.'' माया म्हणाली.

''हुंडा पाहिजे का? किती हजार रुपये देऊ?'' त्यांनी विचारले.

''हुंड्याचे बंड नको, पैसे फार असतील तर आमच्या आश्रमाला द्या.'' माया हसून म्हणाली.

''महाराष्ट्रातील व्यवहार एवढ्यात शिकलीस वाटतं?'' प्रद्योतने विचारले.

''मग कोणती अट?'' आनंदमोहन पुन्हा म्हणाले.

''सांगू? तुम्ही रागावणार नाही ना?'' मायेने विचारले.

''मी घरच्यांवर रागावतो; दारच्यांवर रागावत नाही.'' ते म्हणाले.

''मी तुम्हाला क्रांतिकारक बनायला सांगणार आहे.'' माया म्हणाली.

''माझी नोकरी टिकेल?''

''हो, टिकेल.''

''अशी कोणती बुवा क्रांती?''

''स्वत:च्या जीवनातील. आनंदबाबू, मृणालिनी मजजवळ मोकळेपणं बोलायची. तुम्ही घरी कसे वागता ते सांगायची. तुम्ही पत्नीला मारता, वाटेल तसं बोलता. जणू पत्नी म्हणजे मोलकरीण. मोलकरणीलाही स्वाभिमान असतो. तुम्ही स्वत:च्या मुलांनाही फार मारता. हे सारं बदला. घरी पोलीस नका बनू. 'तडाखे पाहिजेत; फटके पाहिजेत;' हे नेहमी तुमच्या तोंडी शब्द. तुम्ही आलेत घरात की सारे चूपचाप, जणू वाघच घरात आला! तुम्हाला वाघ मानावं यात का तुमचा मोठेपणा आहे? तुमची मुलं तुमच्याजवळ प्रेमानं बोलू शकत नाहीत, बसू शकत नाहीत, हसू शकत नाहीत. तुमची पत्नी तुमच्यासमोर थरथरत उभी राहते. यात का मोठेपणा आहे? मृणालिनी या गोष्टी सांगताना रडे. मलाही वाईट वाटे. हा क्रांतीचा काळ आहे. सर्व प्रकारची गुलामगिरी नष्ट करावयाची आहे. परकीय सत्तेचे तुरुंग व घरचे तुरुंग सारे फोडून टाकावयाचे आहेत. माणुसकीचा प्रेम प्रकाश सर्वत्र पसरावयाचा आहे. आनंदबाबू, रागावू नका. मी तुमच्या मुलीसारखी. तुमच्या मुलांच्या वतीने, तुमच्या पत्नीच्या वतीने, बहिणीच्या वतीने अशा या क्रांतीची भिक्षा तुमच्याजवळ मी मागत आहे. ती भिक्षा घाला म्हणजे प्रद्योतची भिक्षा मी तुम्हाला घालते.'' माया कळकळीने बोलली.

सारे वातावरण गंभीर होते.

''माये, तू माझी गुरू आहेस. मी सुशिक्षित असून पशू होतो. दारच्याजवळ गोड, घरच्याजवळ कडू. बाहेरच्यांना हसवीत असे, घरच्यांना रडवीत असे. साहेबाजवळ कुत्रा व घरच्याजवळ वाघ. माये, अत:पर मी निराळा होईन. प्रद्योतमध्ये तू क्रांती केलीस, या आनंदमोहनातही केलीस. तुझ्यासारखी मैत्रीण मृणालिनीला

मिळाली. तिचं भाग्य. आता प्रद्योतही तिला मिळणार हे आणखी भाग्य.'' आनंदमोहन सद्गदित होऊन म्हणाले.

''माये, परंतु माझ्या लग्नाला तू आली पाहिजेस. तू तुझ्या लग्नाला कोणाला बोलावलं नाहीस. मी सर्वांना बोलावणार. रामदास, तुम्हीही या. माझे बाबा सर्वांना बोलावतील.'' प्रद्योत म्हणाला.

''मायेला आताच बरोबर नेलं म्हणून काय झालं? प्रद्योतचं येत्या मार्गशीर्षात लग्न करू. मायेला दिवसही गेले आहेत. पहिलं बाळंतपण घरी माहेरी होईल. बाळ–बाळंतीण मग परत येतील.'' रमेशबाबू म्हणाले.

''काय माये, तुझी इच्छा प्रमाण.'' रामदास म्हणाला.

''तुमची इच्छा प्रमाण.'' ती म्हणाली.

''वडिलांची इच्छा प्रमाण.'' प्रद्योत म्हणाला.

मायेने जावे असे ठरले. भावाला घेऊन बहीण बंगालमध्ये गेली. सर्वांना आनंद झाला. परंतु कामगारांच्या संपाचे काय? त्यांची उपासमारीतून सुटका झाली का?

+++

हिंसा–अहिंसा

दवाखान्यात मोहन मरणशय्येवर होता. शांतेची मुलगी लहान. परंतु मुलीला घरी ठेवून ती दवाखान्यात येत असे. शांतेने आपा आईला बोलाविले; परंतु रामराव पत्नीला पाठवण्यास तयार नव्हते. शांतेच्या लग्नाला जरी ते गेले होते तरी तिच्या झोपडीत तिचा संसार पाहावयास ते कधीही आले नाहीत. शांतेने गीतेला बोलाविले. गीता आली. गीता लहानग्या क्रांतीला पाळण्यात आंदुळी. गीता तिला मांडीवर घेई, पायांवर ठेवी. गीतेच्या अंगावर, गीतेच्या आधाराने वाढणारी क्रांती, तीच खरोखर क्रांती. ती क्रांती मरणार नाही. गीतेच्या पायांवर वाढणारी क्रांती त्रिभुवनव्यापी होईल.

मोहन पडून असे. "संपाचं काय झालं?" मध्येच विचारी. एखादे वेळेस शांता जवळ बसलेली पाहून म्हणे, "मी म्हटलंच होतं, की तिकडे कामगार मरतील; परंतु तू माझा हात हातात घेऊन बसशील. उठू, जा तिकडे. मोहन मरू दे, मजूर जगू दे." शांतेचे डोळे भरून येत व मोहनच्या हातावर ती अश्रूंचे अर्घ्य देई. स्वतःच्या प्राणांचे पाणी देई.

मोहनची आशा नव्हती. श्रमाने मोहन थकलेला होता. शांतेचे लग्न झाल्यावर जरी तो बरा झाला होता. वजन जरी वाढले होते तरी तो खरा बरेपणा नव्हता. या संपात फारच दगदग झाली. संपाच्या आधीही खूप काम. त्याला ते अतिश्रम झेपले नाहीत. अशा पोखरलेल्या शरीराला ते जिन्यावरून पडणे म्हणजे मोठाच आघात होता. तेव्हाच तो राम म्हणावयाचा. परंतु मरण तयार नव्हते. वरचे वॉरंट लिहिलेले नव्हते.

मुकुंदराव मोहनची प्रकृती पाहावयास आले होते. शांता तेथे बसली होती. ती मुकुंदरावांस म्हणाली, "आज काही बरं लक्षण दिसत नाही. यांना घरी घेऊन जावं, स्वतःच्या झोपडीत न्यावं, येथे नको." मुकुंदराव बरं म्हणाले. मोहनने विचारले,

"संपाचं काय?" मुकुंदराव म्हणाले, "सुरू आहे." तो क्षीण स्वरारत म्हणाला, "किती दिवस कामगार उपाशी राहणार? माझ्या डोळ्यांसमोर त्यांचे उपाशी चेहरे सारखे दिसत असतात. मी आता देवाकडे जातो फिर्याद घेऊन" शांतेने मोहनच्या मुखकमलावरून हात फिरविला, त्याच्या डोक्यावरून हात फिरविला.

"मोहन, तुला घरी नेणार आहोत." मुकुंदराव म्हणाले.

"होय, घरी न्या. मी आता घरी जायला उत्सुक आहे. देवाच्या घरी. झोपडीतून देवाकडे लवकर जाता येईल. शांतेची गरीब पवित्र झोपडी. न्या, मला घरी न्या." तो म्हणाला.

एका मोटारीत मोहनला अलगद उचलून ठेवण्यात आले. शांता मांडीवर डोके घेऊन बसली होती.

"मोटार कशाला आणलीत? गरिबांच्या अंगावरून जाणाऱ्या मोटारी; मोटारीतून माझ्या घरी का लवकर जाईन? त्या वरच्या माहेरी का लवकर पोहोचेन?" त्याने विचारले.

"तुम्ही बोलू नका." शांता दीनवाणी होऊन म्हणाली.

"नको बोलू? तुझी आज्ञा. आता बोलणं बंदच होईल. देवाचीही तीच आज्ञा होणार आहे. 'बोलणेची नाही, आता देवावीण काही' असा दयाराम एक अभंग म्हणत असतो." मोहन म्हणाला.

झोपडीजवळ मोटार आली. मोहनला अंथरुणावर ठेवण्यात आले. स्वच्छ साधे अंथरूण. मोटार गेली.

त्या एका खोलीत सारा संसार. तेथेच पाळणा होता. तेथेच स्वयंपाक. तेथेच अभ्यास, तेथेच सारे.

"मोहन, कसं वाटतं?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"छान वाटतं. उद्या अगदी छान उजाडणार आहे. बरा झालो आता मी. तुम्ही जा. कामगारांना धीर द्या. सभा असेल, मिरवणूक असेल, जा, त्यांना शांत राखा. म्हणावं, मोहननं शांत राहायला सांगितलं आहे." तो थांबत, खोल आवाजात बोलला.

मुकुंदराव निघून गेले. शांता जवळ बसली होती. पाळण्यात क्रांती रडू लागली. आंदळून राहिना. शांतेनं प्यायला घेतले तरी राहिना. "त्रास देते चांडाळीण!" शांता रागाने बोलली व तिने पाळण्यात त्या लहान लेकरास टाकले. मोहन डोळे उघडून पाहात होता.

''शांता, क्रांती जरा रडली तर तू अशांत होतेस. कामगारांनी कशी गं शांती धरावी? क्रांतीला प्रेमानं व शांतीनं वाढव. तरच ती वाढेल. तिला शिव्या द्यायच्या होत्या तर पोटात वाढवलंस कशाला?'' तो म्हणाला.

पुन्हा काही वेळ गेला व म्हणाला, ''जगेन तर पोरांचं लेंढार लागेल शांतीच्या मागं. नको ती भानगड. एका क्रांतीला नाही सांभाळता येत. आणखी चार झाली तर पाहायलाच नको. म्हणून मी आपला जातो. देवाकडे जातो हो शांते. गरिबांना फार मुलं नकोत. ती बघ कामगारांची मुलं मरत आहेत. कोठून देतील खायला? कोठून देतील प्यायला? कोठला दवा? कोठली हवा? कोठली कला? काही नाही.''

''माझी शपथ आहे मोहन तुला. शांत राहा पडून.'' शांता म्हणाली.

''मला प्रेमानं 'तू' म्हटलंस. आता ऐकतो हं. शांत राहतो. शांतेचा मोहन शांत राहिला. शांते, माझ्या हातात दे गं पाळण्याची दोरी. मरता मरता क्रांतीला गाणं गाऊ दे, क्रांतीला आंदळू दे, दे दोरी हातात. मी तुझं ऐकतो, तू का नाही माझं ऐकत? माझ्यावर प्रेम नाही तुझं?'' त्याने हात पुढे केले.

शांतेने पाळण्याची दोरी पतीच्या हाती दिली.

''मुकं आंदुळणं मला नाही आवडत!'' तो म्हणाला.

''मग गाणं म्हणा.'' ती म्हणाली.

''म्हणू गाणं? जुनी गाणी नकोत नवीन म्हणतो. माझ्या प्राणांचं गाणं म्हणतो. हळूहळू एकेक कडवं म्हणेन. मी थांबत-थांबत म्हणेन हो.'' मोहन हसून म्हणाला.

शांता पतीच्या अंगावर हात ठेवून बसली होती. गीता जवळच पायाशी होती. मोहन गाणे म्हणू लागला. क्रांतीचा पाळणा म्हणू लागला.

जो जो जो जो रे। जो जो जो जो रे
हे बाळा, पुंजिपतीच्या काळा ।। जो. ।।
क्रांती तू लहान, किति सान, होशिल परि तू महान.
विश्व व्यापशील हे सारे, सुटतिल सुखमय वारे ।।जो. ।।
संप किसानांचे, मजुरांचे, खेळ तुझे हे साचे
खेळत जा बाळ, हे खेळ, वाढव नीट स्वबळ ।।जो. ।।
खेळ स्वच्छंदे, आनंदे, लाल तिरंगी झेंडे
घेऊन बिज हाती, तू ऊठ, थांबव निजजनलूट ।।जो. ।।

बलिदानामधुन वाढशिल, लाठी गोळी खाशील
मरशिल तू न परि, जगशील, विश्वविजयी होशील ।।जो. ।।
जे तुज मारतील मरतील, निजपापे पडतील
रडतील जरि, हट्ट धरितील, युगधर्म न भजतील ।।जो. ।।
सफल जगामधले, श्रमणारे, करितील तव हांकारे
क्रांती क्रांती असा, जयनाद, उठतील शत पडसाद ।।जो. ।।
साम्राज्ये गाडी, तू मोडी, दुष्ट नष्ट त्या रूढी
बंधन बुद्धीचे, तू मोडी, ज्ञानविकासा जोडी ।।जो. ।।
ने अन्नज्ञान, घरोघरी, सकल-जन-विकास करी
उद्योगी लाव, सर्व जन, कोणि नसो श्रमहीन ।।जो. ।।
वाढव तू जगती, श्रम-महिमा, श्रमुनी चित्मुख निर्मा
सांग असे जगता, दे हाता, मजुर करो वर माथा ।।जो. ।।
होशिल तू मोठी, हे क्रांती, दूर लुटारू लोटी
सकल श्रमि-दुनिया, धरि पोटी, घाली अमृत ओठी ।।जो. ।।
घे मत्प्राण सखे, तू हांसे, त्रिभुवन भर निजवासे
श्रमिजन राज्य करी, अवनिवरी, सत्सुख सकला वितरी ।।जो. ।।

मोहन एकेक कडवे थांबून-थांबून म्हणत होता. एकेका कडव्याबरोबर त्याची प्राणशक्ती कमी होत होती. आपल्या जीवनरसात बुडवून एकेक कडवे तो जगाला देत होता. आवाज खोल-खोल जात होता. शेवटच्या कडव्यात मोहनने, आपले उरले-सुरले प्राण क्रांतीला अर्पण केले. त्याने शांतीकडे अनंत अर्थाने, अनंत भावनेने, अनंत प्रेमाने बघत शांतपणे डोळे मिटले 'क्रांती, शां-ती' हे त्याचे शेवटचे शब्द!

पाळण्यात चिमुकली क्रांती हसू-खेळू लागली. पाय हालवू लागली. मोहनची सारी हालचाल थांबली होती. थकला-भागला मोहन अनंत निद्रेशी एकरूप झाला होता, अनंत चैतन्याशी एकरूप झाला होता?

''मोहन!'' एकच हाक शांतेने मोहनला मिठी मारून मारली. तिने डोळ्यांच्या घड्यातील पाण्याने मोहनला शेवटचे स्नान घातले. क्रांतीला मांडीवर घेऊन शांता तेथे गंभीर व खिन्न स्थितीत डोळे मिटून बसली. गीता गीताईतील श्लोक म्हणत होती. शांता मोहनच्या अंगावर पडली. गीतेचा गीताईचा पाठ डोळे मिटून चाललाच होता. सारे काम डोळे मिटून शांतपणे चालले होते.

तिकडे रात्री प्रचंड सभा चालली होती. मालक लोक दूरच्या गावाहून मोटार लॉऱ्या भरून हजारो मजूर आणीत होते. त्या लॉऱ्या उद्या यावयाच्या होत्या. मुकुंदराव शांत राहा, उद्या कसोटी आहे असे सांगत होते. ते म्हणाले, ''मोहनची शाश्वती नाही. उद्या उजाडण्याच्या आत प्रिय मोहनचे कदाचित प्राण देवाघरी उडून जातील. त्याच्या शेवटचा संदेश शांत राहा असा आहे. उद्या परप्रांतीय मजुरांच्या लॉऱ्या आल्या तर त्यांचासमोर आधी मी उभा राहीन. माझ्या अंगावर जाऊ दे लॉरी. माझ्या रक्तानं ती लॉरी नाही थांबली तर आनंदमूर्ती तिच्यापुढे पडतील व आपल्या प्राणांनी अडवू बघतील. तरीही न थांबली तर? दयाराम पुढे येईल व बलिदान करील. तरीही न थांबली तर? अहमद पुढे येईल व आडवा पडेल. पाचवा बळी पार्थाचा. उद्याचे हे पाच बळी आम्ही निश्चित केले आहेत. हत्यारी पोलीस उद्या फिरत राहतील? बंदुका जिकडे-तिकडे दिसतील. शांत राहा. मोहनचा संदेश म्हणजे आपणास आज्ञा. अनंताकडे जाणाऱ्याची आज्ञा कोण मानणार नाही? सारे शांत राहणार ना?'' हजारो कामगार स्त्री-पुरुषांनी 'हो' म्हणून उंच हात केले. इन्किलाब होऊन सभा गंभीरपणे संपली.

मुकुंदराव, रामदास, दयाराम, आनंदमूर्ती, अहमद, नथू, गणपत सारे मोहनच्या झोपडीकडे वळले. मोहनच्या झोपडीत मंद दिवा होता. दार उघडेच होते. अनंत जीवनाचे स्वागत करण्यासाठी ते उघडे होते. सारी मंडळी हळू-हळू शांतपणे तेथे आली. मुकुंदराव दारात उभे राहिले. तो आत अनंताच्या घरचे दृश्य. गीता गीताईचा तेजस्वी परंतु गोड मंजुळ पाठ डोळे मिटून म्हणत आहे. तिच्याकडे पाठ करून शांता मोहनच्या कुशीवर मान ठेवून कलंडली आहे. शांतेच्या मांडीवर चिमुकली क्रांती दिव्याकडे बघत हसत आहे, मुठी हलवीत आहे, नाचवीत आहे.

''मोहन'' मुकुंदरावांनी हाक मारली. सारे शांत.

''शांता'' सद्‌गदित होऊन हाक मारली. सारे शांत.

''ताई!'' रामदासाने दीनवाणी हाक मारली. सारे शांत.

मुकुंदराव मुके झाले. सारी मंडळी मुकी झाली. डोळे स्रवत होते. जीभ लुळी होती. सर्वांचे ओठ, हातांची बोटे भावनांनी थरथरत होती.

''गेली. दोघं गेली!'' मुकुंदराव उद्‌गारले.

''त्यांचं एकमेकांवर अपार प्रेम. मोहनचा शांता प्राण व शांतेचा मोहन प्राण.'' रामदास रडत म्हणाला.

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

"असं प्रेम दुर्मीळ." आनंदमूर्ती म्हणाले.

"क्रांती पोरकी झाली." दयाराम म्हणाला.

"लहान घरातून ती बाहेर पडली. एका आईच्या ऐवजी तिला कोट्यवधी आया आता वाढवतील, कडे-खांद्यावर घेतील. तिला कोट्यवधी मायबाप सांभाळून मोठी करतील. क्रांती मोठी होईल. चिमुकली. चिमणी. लहानुली, सानुली माझी क्रांती मोठी होईल." मुकुंदराव म्हणाले.

ती वार्ता बाहेर ताबडतोब फैलावली. हजारो कामगार स्त्री-पुरुष झोपडीकडे आले. जणू त्यांचा राजा त्या झोपडीत होता. त्यांचा जीवनसम्राट त्या झोपडीत होता. झोपडीकडे रीघ लागली. मोहन व शांता यांचे शेवटचे दर्शन घेण्यासाठी अलोट यात्रा लोटली. त्यांचे देह कामगार-मैदानावर सर्वांना दिसतील अशा रीतीने ठेवावयाचे ठरले. गीतेने क्रांतीला घेतले. तिरंगी व लाल झेंड्यात ते देह गुंडाळले गेले. बिहारमधील सती पार्वतीच्या त्या डबीतील कुंकू गीतेने शांतेच्या कपाळी लावले. मोहनच्याही कपाळी लावले. ते पुण्यमय देह कामगारांच्या मैदानावर आणण्यात आले. विशाल आकाशाच्या खाली देवाची ती दोन लेकरे श्रमून झोपली.

खेड्यापाड्यांतून वार्ता विजेसारखी गेली. सोनखेडी, शिवतर, मंगरूळ, साळवे, वाघोडा, मारवाड, खिरोंदे, आसोदे-शेकडो गावांहून स्त्री-पुरुषांची मुंग्यांसारखी रांग लागली. धनगावला महान यात्रेचे स्वरूप आले. मोहन व शांतेचे महान निर्वाण होते. महाप्रस्थान होते. त्यांची महान यात्रा सुरू झाली होती.

आज परप्रांतीय मजुरांच्या लॉऱ्या येणार होत्या. आजचा सूर्य काय पाहणार देव जाणे. सूर्य उगवला म्हणजे फुले डोळे उघडतात. आज धनगावला किती फुले डोळे मिटणार होती. देवास माहीत. सारे शहर अस्वस्थ होते. प्रक्षुब्ध होते. थरथरत होते. भावनांच्या लाटांवर हेलावत होते. खालीवर होत होते.

लॉऱ्या येत नाहीत अशी बातमी आली. हजारो कंठांतून "क्रांतीचा जय असो" अशी गर्जना बाहेर पडली. कदाचित प्रेतयात्रा संपेपर्यंत लॉऱ्या आणू नयेत असा सरकारी हुकूम गेला असेल. शक्यता होती. हजारो हार मृतदेहास घालण्यात आले. फुलांचे खच पडले. हारांच्या राशी झाल्या. शांतेचे ते पवित्र पतिव्रतेसारखे इच्छामरण; यामुळे सर्वांना चटका लागला. सर्व जातीच्या, धर्माच्या बायका शांतेला वंदन करून गेल्या. मुला-मुलींनी वंदन केले.

प्रेतयात्रा निघाली. आपला खांदा लागावा अशी सर्वांना इच्छा. शांतेचा देह आम्ही उचलतो असे कामगार बाया म्हणाल्या, "असं करीत नाहीत" कोणी तरी म्हणाले. "ही क्रांती आहे" गीता चिमण्या क्रांतीला पोटाशी धरून म्हणाली. शेवटी शांतेचा देह भगिनींनी उचलला. मोहनचा पुरुषांनी उचलला. शांतेच्या पाठीमागे चार-चारांच्या रांगेत हजारो स्त्रिया उभ्या होत्या. मोहनच्या पाठीमागे चार-चारांच्या रांगेत हजारो पुरुष होते. दोन्ही रांगांमधून लाल बावट्याचे स्वयंसेवक हातात झेंडे घेऊन व्यवस्था ठेवण्यासाठी अंतराअंतरावर खडे होते.

"इन्किलाब झिंदाबाद" गाणे सुरू झाले. विद्यार्थी संघाचा बँड पुढे होता. एक मोठा तिरंगा झेंडा व एक मोठा लाल झेंडा फडकत होता. क्रांतीचा आवाज दशदिशांत घुमू लागला. दोन्ही चिता रचल्या गेल्या. शांता व मोहन यांचे पवित्र आत्मे आधीच देवाकडे गेले हेते. त्यांचे देह अग्निनारायणाने आत्मसात केले. मुकुंदरावांनी अग्नी देण्यापूर्वी दोनच शब्द सांगितले. "मोहन-शांता सर्वांना शांत राहा व लढा असे सांगत आहेत. मोहन व शांता आपल्या जीवनात अमर आहेत. त्यांचे देह गेले. त्यांचा संदेश सदैव आपणांजवळ आहे."

मंडळी माघारी फिरली. कामगार-मैदानावर पुन्हा मिरवणूक जाणार होती व तेथून विसर्जन पावणार होती. इतक्यात "मजुरांच्या लॉऱ्या आल्या, लॉऱ्या आल्या." एकच हाक झाली. सारे वातावरण प्रक्षुब्ध झाले. मुकुंदरावांनी कर्ण्यातून "शांत राहा, काल रात्री सांगितलेलं विसरू नका" असं गंभीरपणे सांगितले. बँड माघारी गेला. सर्वांच्या पुढे मुकुंदराव व आनंदमूर्ती झेंडे धरून उभे राहिले. त्यांच्या पाठीमागे दयाराम व अहमद, त्यांच्या पाठीमागे पार्थ आणि मग मागे हजारो स्त्री-पुरुषांचा व्यवस्थित चार-चार रांगी समूह लॉऱ्यांना अडवायला निघाला जथ्या. बंदूकवाले पोलिस गर्दी करू लागले. जथ्याला अडवू लागले. गर्दी होणार, दंगा होणार, अशी लक्षणे दिसू लागली. ती पाहा, एक कामगार-भगिनी चवताळून निघाली. मॅनेजरच्या अंगावर थुंकणारी रमा, तीच ही. कोठे निघाली ही वाघीण, ही नागीण? कोणावर आहे रोख? ती पाहा शिपायाच्या हातातील बंदूक तिने ओढून घेतली. तो शिपाई बावळटासारखा पाहात राहिला. रमाने बंदूक उंच केली. "ही पाहा साम्राज्य सरकारची बंदूक आपल्या हाती आली. ही पाहा खरी सत्ता आपल्या हाती आली!" ती ओरडली. इन्किलाबची कानठळ्या बसविणारी गर्जना झाली ती बंदूक याच्या हातून त्याच्या हाती अशी नाचू लागली. परंतु रामदास एकदम धावून आला.

"चावटपणा काय आहे हा? गंभीर परिस्थिती आहे, समजत नाही?" त्याने ती बंदूक परत दिली. "गोळीबार करू नका. आम्ही शांत राहतो!" मुकुंदराव सांगत होते.

इतक्यात मोटार लॉऱ्या दुसऱ्या रस्त्याने जात आहेत असे दिसले. मुकुंदराव धावले. वाऱ्याच्या वेगाने निघाले. एकच "क्रांती" अशी आरोळी त्यांनी मारली. ती पाहा पाहिली लॉरी येत आहे. तिच्या पाठीमागून आणखी येत आहेत. मुकुंदराव लाल झेंडा घेऊन उभे राहिले. परंतु लॉरीवाला ऐकेल का? तिच्यातील कामगार 'अरे, अरे' म्हणत आहेत तोच ती लॉरी मुकुंदरावांना पाडून त्यांच्या अंगावरून गेली! तोच आनंदमूर्ती तेथे येऊन पडले. त्यांच्याही अंगावरून गेली! आतील कामगारांनी ड्रायव्हरला ओढले. त्याने थांबविली गाडी. हजारो कामगार धावले. दोन जीव तेथे रक्तबंबाळ होऊन पडले होते. कामगार खवळले. रामदास मोटार लॉरीवर उभा राहिला. तो कर्ण्यातून सर्व शक्तीने व निश्चयी स्वरात म्हणाला, "शांत राहा, मुकुंदराव शेवटच्या श्वासाने शांत राहा सांगत आहेत आणि हे बाहेरच्या कामगारांनो, तुम्ही आमचे भाऊ. तुमच्या मायबहिणी. तुमचे भाऊ येथे उपाशी मरत असताना. तेजस्वीपणे लढत असताना, तुम्ही येता कसे? कामगारांनी का कामगारांची मान कापावी? आम्ही तुम्हाला पाप करू देणार नाही. तुमच्या लॉऱ्यांसमोर आमच्या रक्ताचे सडे घालू. तुम्हाला पापापासून परावृत्त करण्यासाठी. आम्ही आमचे प्राण जमिनीवर पसरू. माणुसकी असेल तर खाली उतरा व शूर संपवाल्या कामकऱ्यांत मिसळा. हे पाहा थोर मुकुंदराव येथे रक्तानं न्हाले आहेत. आसुरी भांडवलशाही, रक्ताला चटावलेली भांडवलशाही, तिला साथ देणारी का लाथ देणार? टाका उड्या खाली! या यज्ञमूर्तींचं हे बलिदान पाहा. उतरा खाली."

मोटार लॉऱ्यांतील कामगार खाली उतरले. त्यांनी खाली माना घातल्या. एकच इन्किलाबची रणगर्जना झाली. परंतु मुकुंदराव व आनंदमूर्ती! त्यांचे अद्याप प्राण होते. त्यांना दवाखान्यात नेण्याचे ठरले. तिकडे कामगार मैदानावर प्रचंड सभा सुरू झाली. दयाराम, अहमद, नथू तिकडे गेले. रामदास व पार्थ हुतात्म्यांना घेऊन दवाखान्यात आले. "हिंसा-अहिंसेचा लढा" मुकुंदराव म्हणाले. "दिव्य लढा" आनंदमूर्ती म्हणाले.

+++

चिर–मिलन

दवाखान्यातील एका प्रशांत दालनात दोन खाटा होत्या. एकीवर मुकुंदराव होते. दुसरीवर कोण आहे ते? हे आनंदमूर्ती नव्हते. कोण आहे ते?

''मरणाच्या दारी आपण आहो. आताही या गरीब मीनेकडे नाही का पाहणार? मरताना तरी आपलं लग्न लागू दे. जे जीवनानं झालं नाही ते मरणानं होऊ दे. मंगल मरण. रामदास, त्यांना माझ्याकडे तोंड करायला सांगा. त्याना वळवत नसेल तर माझी खाट उचलून तिकडच्या बाजूला न्या. मी त्यांच्याकडे वळून बघेन.'' मीना डोळ्यात पाणी आणून म्हणाली.

रामदास तेथे रडत होता. काय करील बिचारा?

''तुम्ही वळता का त्या बाजूला? नका निष्ठूर होऊ. मरताना सर्वांनी मृदु व्हावं. मुकुंदराव मी तुम्हाला सांगावं असं नाही. मीनाबाईची इच्छा पूर्ण करा. मरताना तरी त्यांच्याकडे मीना म्हणून बघा. त्यांचा हात हातात घ्या. वळवू कां कुशीवर?'' रामदासने विचारले.

''नको रामदास. आता सर्व लक्ष देवाकडे वळू दे. बाकीचे सारे विचार, सारे विकार गळू देत.'' मुकुंदराव म्हणाले.

रामदास, दयाराम, अहमद तेथे बसले होते; इतक्यात रामदासला भेटण्यासाठी कोणीतरी आले. म्हणून तो बाहेर गेला.

''रामदास'' मुकुंदरावांनी हाक मारली.

''तो बाहेर गेला आहे. कोणी तरी आले आहे महत्त्वाच्या कामासाठी. येईल लवकरच.'' दयारामने सांगितले.

रामदास आत आला.

‘‘कशाला हाक मारलीत?’’ त्याने विचारले.

‘‘कामगार शांत आहेत ना? ते शांत राहावेत म्हणून मी प्रार्थना करीत आहे.’’ मुकुंदराव डोळे मिटूनच म्हणाले.

‘‘मालकांनी तडजोडीसाठी बोलावलं आहे. आताच एक डायरेक्टर भेटायला आले होते. मी व अहमद जातो, जाऊ ना?’’ रामदासने विचारले.

‘‘जा. कामगारांची उपासमार संपो. किती दिवस शांत राहिले!’’ ते म्हणाले.

‘‘मीसुद्धा किती दिवस शांत राहिले? मरेपर्यंत शांत. पाहा ना माझ्याकडे वळून. माझ्याकडे पाहणं म्हणजेही का पाप? त्या दिवसापासून मी मीना आहे हे तुम्हाला कळलं होतं. पुरुषाच्या वेशात मी असले म्हणजे बघवतं वाटतं माझ्याकडे? मला पुरुषाचा पोशाख द्या रे कोणी! हे डोक्यावरचे केस कापा, नाही तर झाका. काय करू मी? साऱ्या जगाला सुखवू बघता व एका प्रेमळ सतीला मात्र रडवता.’’ मीना बोलू लागली.

‘‘दयाराम, माझ्या खोलीत व तेथे कपाटात एका सुंदर रुमालात एक शाल गुंडाळलेली आहे ती घेऊन ये.’’ मुकुंदराव हळूच म्हणाले.

दयाराम गेला. तेथे आता कोणी नव्हते. मीना पलंगावरून उठू बघत होती. तिला उठवत नव्हते. शक्ती नव्हती. परंतु सारी शक्ती ती एकत्र करू पाहात होती. खाटेचा आवाज कुरकुर होत होता. मुकुंदराव एकदम चमकले. ते एकदम कुशीवर वळले व ‘‘मीना, उठू नको, पडशील. येथे कोणी नाही.’’ ते म्हणाले. ‘‘कोणी नाही? तुम्ही आहात ना? कोणी नाही म्हणूनच उठू दे. तुम्हाला मिठी मारून मरू दे, तुमच्या पायी कुडी पडू दे. मी येणार भेटायला. तुमची मिनी या नात्यानं तुम्हाला उठते भेटायला. ही पाहा उठले. आले.’’ असे म्हणून बावरलेली मीन खरेच उठू लागली.

‘‘मीना, माझं नाही ऐकावयाचं?’’ मुकुंदरावांनी विचारले.

‘‘तुमचं नाही ऐकावयाचं तर कोणाचं?’’ ती म्हणाली.

‘‘मग पडून राहा. उठू नको. तू का माझ्या जीवनात नाहीस? तू दिलेली शाल, दिलेली नाही तरी मी तुझी खूण म्हणून पळविलेली शाल, माझ्याजवळ आज इतकी वर्षे झाली तरी आहे. नीज, पडून राहा, थोडी कळ सोस. हे देहाचे पडदे गळून पडतील व आत्मे कायमचे भेटतील. देहांचा आंतरपाट धरून मृत्यू मंगलाष्टकं म्हणेल व अंतरपाट पटकन टाळी वाजवून दूर करून तुझ्या–माझ्या आत्म्याचं चिर लग्न लावील. मीना, पडून राहा.’’ मुकुंदराव म्हणाले.

"परंतु माझ्याकडचे तोंड तिकडे नका पुन्हा वळवू. तुम्हाला माझ्याकडे नसेल बघायचं तर तुम्ही डोळे मिटून पहून राहा. मी तुम्हाला पाहत राहीन. तुम्हाला बघत बघत जीवनात साठवीत मीना डोळे मिटील. मीनेचं मीनत्व मरेल व मीना म्हणजे तुम्हीच व्हाल." ती म्हणाली.

दोघे शांत होती, दयाराम शाल घेऊन आला.

"दयाराम, ही शाल माझ्या अंगावर घाल. ही शाल माझं प्रेतवस्त्र होऊ दे." मुकुंदराव म्हणाले.

दयारामने ती शाल त्यांच्या अंगावर घातली.

"किती सुंदर दिसता तुम्ही!" मीना म्हणाली.

"तो परमेश्वर किती सुंदर असेल." मुकुंदराव म्हणाले.

"माझे परमेश्वर तुम्ही. मीना लहान आहे. तिला लहान देव पुरे. साडेतीन हात देहातील देव पुरे. तुम्ही मोठे आहात. तुम्हाला विश्वंभर पाहिजे. तुम्हाला तो डोळे उघडे ठेवून दिसणार नाही. डोळे मिटून त्याला पाहावं लागेल. परंतु माझा देव मला उघड्या डोळ्यांनी दिसतो. गोड-गोड देव." मीना म्हणाली.

"मुकुंदराव, मीनाबाई, तुम्ही बोलू नका, थकवा येईल." दयाराम म्हणाला.

"वेळ तर थोडा आहे. बोलून घेऊ दे. साऱ्या आयुष्यातील, शेवटच्या क्षणी बोलून घेऊ दे. आता थकवा नाही. उलट अपार उत्साह वाटतो आहे."

"मिने, मी येथे आहे हे तुला कसं कळलं?" मुकुंदरावांनी विचारले.

"मी हिंदुस्थानभर भटकल्ये. किती संकटातून गेले. विश्वभारतीत तुमचा पत्ता लागला. तेथे तुमचा मोठा फोटो पाहिला. किती आनंद झाला तेव्हा. 'भेटले-भेटले' असं मी नाचत म्हटलं. तेथील मंडळींनी मला वेड लागलं आहे असं ठरवलं. मी वेडीच होते. प्रेमवेडी होते. प्रेमवेडी. मुकुंदाची वेडी." मीना म्हणाली.

"ते दहा हजार रुपये आणलेस तेव्हा वडील काय म्हणाले? त्यांच्याकडूनच आणलेस, मी समजलो." मुकुंदराव म्हणाले.

"मी तुमची वेडी व वडील माझ्यासाठी वेडे. ते रोज गावाबाहेर टेकडीवर जात अन् माझी वाट बघत. 'एक दिवस मिनी येईल', असं म्हणून आणि मला समोर पाहताच रडू लागले. 'आलीस? दया आली पित्याची,' असं म्हणू लागले. मला

श्री. छ. प्रतापसिंह महाराज (थोरले)
नगर वाचनालय, सातारा.

जायचं आहे लगेच. असं जेव्हा सांगितलं तेव्हा म्हणाले, 'जा; हे सारं तुझं आहे. घेऊन जा.' 'मला दहा हजार रुपये आता द्या,' मी म्हटलं. त्यांनी पुडकी आणून दिली. मी निघताना ते म्हणाले, 'मिने, मी आता वाचणार नाही. तू गेलीस म्हणजे तुझ्यासाठी थांबलेले प्राण उडून जातील. ही सारी इस्टेट कोणाला देऊ, सांग.' मी सांगितलं, 'सोनखेडीच्या दयारामच्या आश्रमाच्या नावे करा.' ते म्हणाले, 'बरं, तसं करून कागद पाठवीन.' परंतु त्या दिवशी पावसातून तुम्हाला आणलं. ओळखलं का मला?'' तिने विचारले.

''मला फक्त त्या कित्येक वर्षांपूर्वीच्या गोष्टींची आठवण झाली. मला घेऊन अशीच तू घोडा पळवीत होतीस. मी ओळखलं नाही. परंतु दारापाठीमागे लपून उभी राहिलीस तेव्हा ओळखलं व पळालो. भीतीनं का आनंदानं देवाला माहीत. मी आता डोळे मिटतो. तूही मीट.'' ते म्हणाले.

''मृत्यूला येऊन भेटू दे. आपण उघडेच ठेवू. ओठ बोलू देत. डोळे बघू देत. कान ऐकू देत. माझी खाट जरा जवळ ठेवायला सांगा. म्हणजे हातही हातात राहील. हातात हात घेऊन स्वर्ग चढू म्हणजे पडणार नाही. खरं ना? हसलेत. हसा जरा. मीनेकडे बघून गोडसं हसा.'' ती म्हणाली.

इतक्यात रामदास आला.

''काय बातमी?'' दयारामने प्रश्न केला.

''पगारवाढ २० टक्के नाही, परंतु १७।। टक्के मिळाली. तडजोड केली. मागील पगार पूर्वीचाच. उद्यापासून नवीन करार. या पाहा कामगारांच्या विजयगर्जना– 'क्रांती यशस्वी होवो' रामदास म्हणाला.

''मी आता सुखानं मरतो, सुखानं झोपतो.'' मुकुंदराव म्हणाले. मीना व मुकुंदराव दोघांना ग्लानी आली होती.

''हे पाहा माझे बाबा वर चालले. आपल्यापुढे त्या पाहा शांताबाई, ते मोहन. चला, चला.'' मीना जणू वातात बोलत होती.

बाहेर हजारो कामगारांचा समुद्र उचंबळला होता.

''माझी खाट जरा सरकवा ना तिकडे.'' मीना म्हणाली.

रामदासने मीनेची खाट मुकुंदरावांजवळ आणली. मीनेने मुकुंदरावांचा हात घेऊन हातात ठेवला. दोघांचे डोळे मिटले होते. इतक्यात गीता आली. चिमुकली

क्रांती तिच्या हातांत होती. तिने ती लहानगी क्रांती मुकुंदराव व मीना यांच्याजवळ नेली.

"क्रांती चिरायू होवो!" हजारो किसान-कामगार बाहेर गर्जले. मुकुंदराव व मीना यांनी डोळे उघडले..तो त्यांच्याजवळ कोण होते? ती छोटीशी बिटुकली धिटुकली क्रांती. दोघांनी आपले हात क्रांतीच्या अंगावरून फिरविले.

"क्रांती चिरायू होवो." दोघांनी क्षीण स्वरात म्हटले.

गीता क्रांतीला घेऊन उभी राहिली. रामदास, दयाराम, अहमद उभे राहिले. मीनेने मुकुंदरावांचा हात अधिकच एकदम बळकट धरला. दोघांनी एकमेकांकडे पाहिले व कायमचे डोळे मिटले. चिर-मीलन झाले; चिर-जीवन आले.

+++

भविष्यवाणी

माहेराहून माया मनोहर बालक घेऊन परत आली होती. प्रद्योतचे लग्न लावून आली होती. गीतेचा व दयारामचा विवाह झाला होता. आश्रमाला मीनाच्या वडिलांची मदत आली होती. क्रांती सर्वांची होती. एकाच पाळण्यात कधी क्रांती व कधी क्रांतिकुमार यांना झोपवण्यात येई.

मोहनने मरता-मरता केलेला पाळणा गीता म्हणे आणि माया, तीही एक पाळणा म्हणे. मुकुंदरावांनी तो पाळणा मायेला कधीच करून दिला होता. तो पाळणा बंगालमध्ये बाळ पाळण्यात घालताना म्हणण्यात आला होता. माया गोड आवाजात पाळणा म्हणे. गीता एके दिवशी म्हणाली, ''मला उतरून घेऊ दे तुमचा पाळणा. म्हणा.'' माया म्हणू लागली व गीता उतरून घेऊ लागली.

बाळा जो जो रे। बाळा जो जो रे।।
सुख-कंदा, अभिनवपरमानन्दा, बाळा जो जो रे।। धृ.।।
तू भगवंताचे, सानुले रूप परम चांगले,
आलासी भुवनी, सुंदरा, मनोहरा, सुकुमारा।। बाळा.।।
तू शुभ मंगल, उज्ज्वल, महाराष्ट्र बंगाल-
ऐक्याची मूर्ति, निर्मळ, तेजाळ, स्नेहाळ।। बाळा.।।
भेदाभेद किती भारती, नष्ट करायासाठी
आली तव मूर्ती, मोहना-अतुल-मधुर-लावण्या।। बाळा.।।
रोमी-रोमी तुझ्या, सुस्व-वरदा, भागिरथी नी गोदा
मातांचे प्रेम, अनुपम, विपुल, विमल, उत्तम।। बाळा.।।

बाळा मोहना, भूषणा, निजकुलनवमंडना
भूषण संसारा, तू होई, होई, भारत विभवी नेई ।। बाळा. ।।
तू आमची आस, उल्हास, सुखद बंधुवृंदास
झिजुन अहोरात्र, हो पात्र, होई पवित्र-चरित्र ।। बाळा. ।।
सद्गुण लेणी तू, लवोनी, शीलावर पांघरूनी
प्रेमाची वंशी, वाजवी, भारतभू हर्षवी ।। बाळा. ।।
होई वीर गड्या, मार उड्या, करि क्रांतीचा झेंडा
बळकट दृष्ट धरूनी, क्रांती करी, भारतभू उद्धरी ।। बाळा. ।।
हो दीर्घायुषी, होई ऋषी व सत्कीर्ती वधूसी
हेचि मागतसे प्रभूपाशी, देवो करुणा-राशी ।। बाळा. ।।

''गोड आहे नाही पाळणा?'' मायेने विचारले.

''परंतु मोहनचा अधिक परिणाम करतो.'' गीता म्हणाली.

''तो अनंताचं दर्शन होत असता जन्मलेला आहे.'' माया म्हणाली.

एके दिवशी रात्री प्रार्थना झाल्यावर तेथेच अंगणात सारी बसली होती. दयाराम, रामदास, गीता, माया तेथे होती. मायेच्या मांडीवर मुलगा झोपला होता. परंतु क्रांती खेळत होती. ती आता रांगू लागली होती. स्वैरसंचार करू लागली होती. एकदम रामदास तेथून उठून गेला व गच्चीत जाऊन उभा राहिला. दूर पाहू लागला.

''काय पाहता दूर?'' मायेने खालून विचारले.

''ते पाहा, पहाड पेटले आहेत. वर या. बघा. लाल-लाल शिलगले आहेत.'' रामदास म्हणाला.

सारी मंडळी वर आली. तो भव्य भीषण देखावा बघू लागली.

''असाच भडका उडेल एक दिवस. मुकुंदराव, मोहन, शांता, मीना यांनी बी पेरलं, क्रांतीचं बी पेरलं. त्याचा महावृक्ष होईल. त्यांनी ठिणगी पेटवली, त्यातून आगडोंब उठेल, सर्वत्र अशांतता आहे. जगात युद्धाचे गडगडाट होत आहेत. प्रचंड उलथापालथी होती. लहानगी क्रांती विश्व व्यापून उरेल.'' रामदास जणू भविष्यवाणी बोलत होता.

''सर्व देशांतून क्रांती होईल. जगातील पिळले जाणारे सारे एक होतील. जगातील श्रमजीवी जनता एक होईल. सर्व जगाचा एक झेंडा होईल. महान स्वप्न

सत्यसृष्टीत येईल. सारा संसार सुखाचा होईल. जगड्व्याळ क्रांती खरीखुरी शांती आणील.'' दयाराम म्हणाला.

''क्रांती, होशील ना तू मोठी? व्यापशील का सारं जग?'' गीतेने विचारले. लहानग्या क्रांतीने चिमुकले हात पसरले.

इन्किलाब झिन्दाबाद!

+++

साने गुरुजी लिखित अनमोल ग्रंथसंपदा

अध्यापन कार्य, समाजसेवा, स्वातंत्र्ययुध्द अशा बहुविध क्षेत्रांमध्ये आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवणारे आदर्श व्यक्तिमत्त्व म्हणजे 'साने गुरुजी!' मातृभूमीच्या सेवेसाठी नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वातंत्र्यसमरात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले आणि अखेरच्या श्वासापर्यंत जनतेच्या सुखासाठी झटत राहिले. समाजातील अस्पृश्यता नष्ट व्हावी, एकता निर्माण व्हावी, शेतकरी-कामकरी वर्गाचे दैन्य-दारिद्र्य दूर व्हावे व सर्वत्र समाजवादाची स्थापना व्हावी या हेतूने ते सर्वत्र जनजागृती करत राहिले. लहान मुले, स्त्रिया, तरुण, दीन-दलित यांना स्वत्त्वाची जाणीव व्हावी व उत्तमोत्तम विचारांची देणगी मिळावी यासाठी अत्यंत संस्कारक्षम असे साहित्य त्यांनी निर्माण केले.

आज साने गुरुजींसारखे उदात्त व्यक्तिमत्त्व आपल्यामध्ये नसले तरीही त्यांचा हा साहित्यरूपी अनमोल ठेवा आपल्याकडे आहे. अत्यंत सोप्या भाषेतील या बोधप्रद कथा, वैचारिक लेख, इतर भाषांमधील महान लेखकांचे अनुवादित साहित्य घरोघरी पोहोचावे या हेतूने साने गुरुजींची सर्व पुस्तके एकूण ५१ खंडामध्ये आम्ही आपणासमोर सादर करीत आहोत. महाराष्ट्रातील प्रत्येक घर गुरुजींच्या विचारांनी पावन व्हावे, हीच एकमेव इच्छा !

क्रांती

₹ 270

200008

e mail : riyapublications@gmail.com